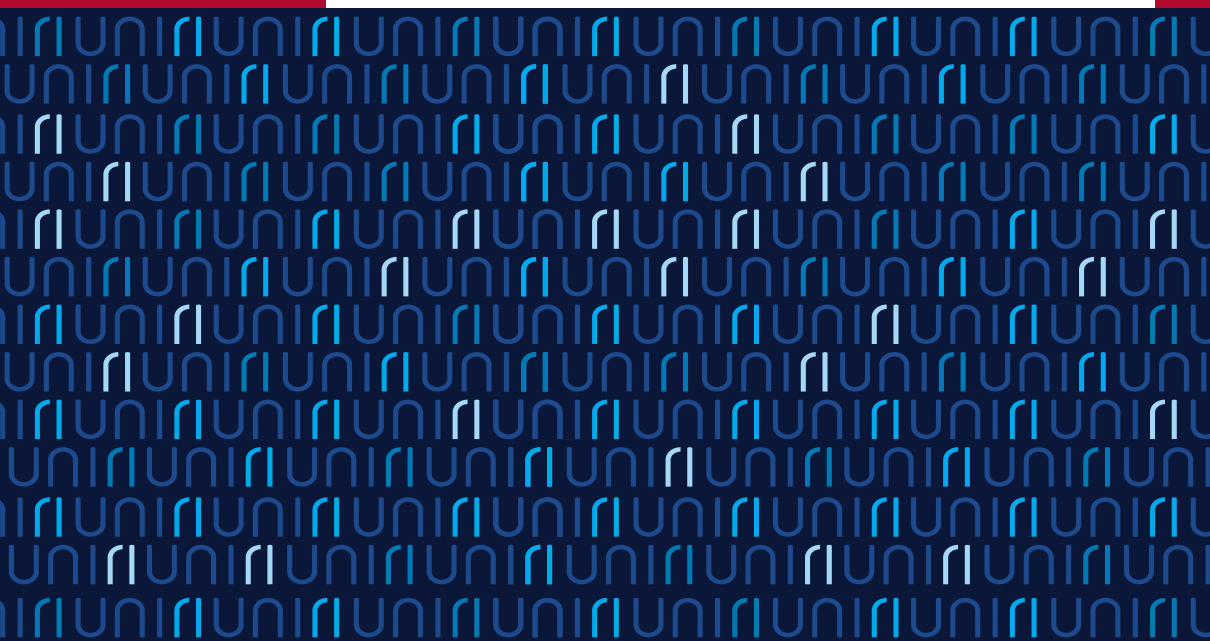

Mihaela Matešić

Pravogovor i pravopis

Izazovi suvremene hrvatske
standardologije

Mihaela Matešić
PRAVOGOVOR I PRAVOPIS
IZAZOVI SUVREMENE HRVATSKE STANDARDOLOGIJE

Izdavač

Sveučilište u Rijeci, Filozofski fakultet

Za izdavača

izv. prof. dr. sc. Ines Srdoč-Konestra

Autorica

doc. dr. sc. Mihaela Matešić

Urednica

doc. dr. sc. Anita Memišević

Recenzentice

izv. prof. dr. sc. Blaženka Martinović

dr. sc. Ermina Ramadanović

Grafički i tehnički urednik

Saša Stanić, prof.

Mjesec i godina objavljivanja

Listopad 2018.

ISBN 978-953-7975-72-2

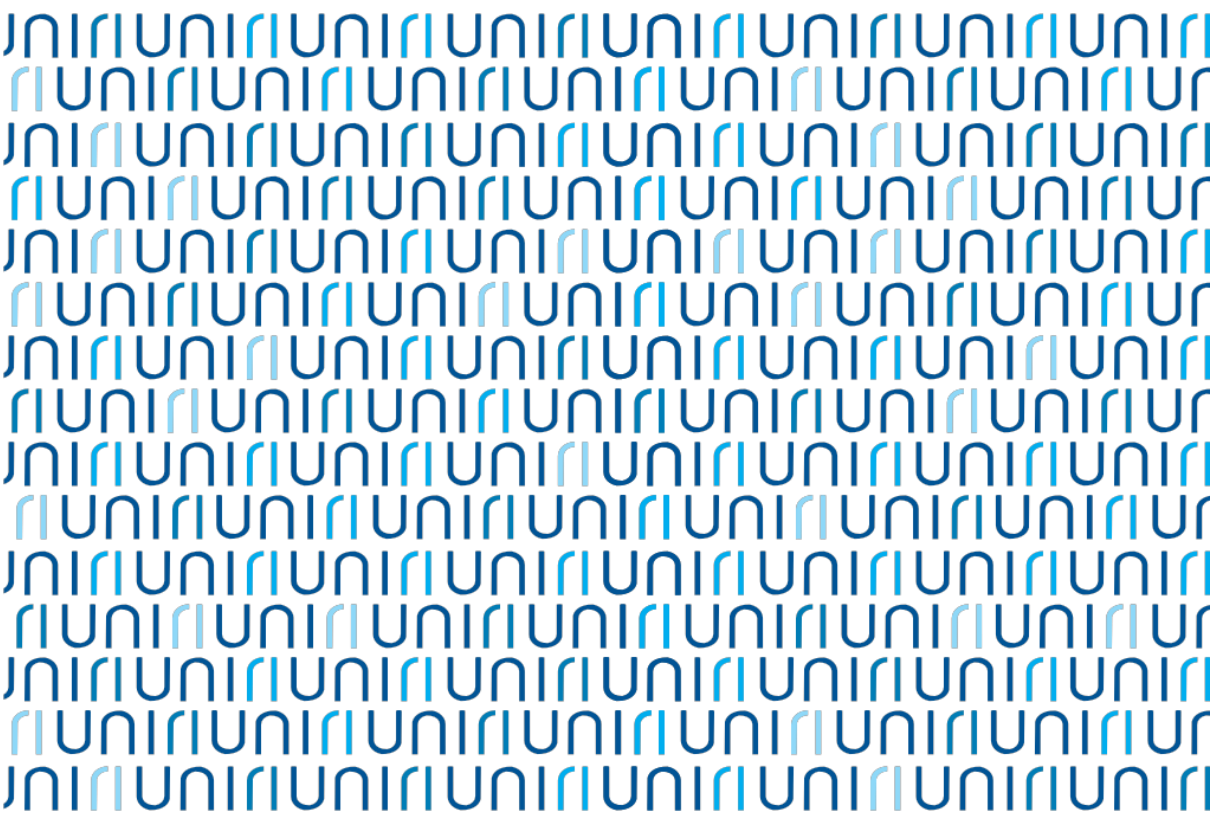
Odlukom Povjerenstva za izdavačku djelatnost Sveučilišta u Rijeci KLASA: 612-10/18-01/30, URBROJ: 2170-24-01-18-1, ovo se djelo objavljuje kao izdanje Sveučilišta u Rijeci.

Objavljivanje ove knjige omogućilo je Sveučilište u Rijeci sredstvima potpore za znanstvena istraživanja (br. projekta: 13.04.1.4.23).

Mihaela Matešić

Pravogovor i pravopis

Izazovi suvremene hrvatske
standardologije

Sadržaj

Predgovor	7
1. Uvod	10
1.1 Popis analiziranih pravopisnih knjiga	12
2. Raščlanjivanje jezika: pojam jezične razine i jezičnoga plana	14
3. Jezična norma ili jezične norme	19
4. O pojmu <i>uporabna norma</i> i njegovoj važnosti u standardizaciji suvremenoga hrvatskoga jezika	22
5. Jezik kroz prizmu disciplina koje se bave govornim ostvarajima	25
5.1 Fonologija	25
5.2 Prozodija	26
5.3 Akcentuacija	35
5.4 Ortofonija	35
5.5 Ortoepija	36
6. Ortografija	46
6.1 Pravopis kao norma	47
6.2 Pravopisna načela i ortoepija	48
6.2.1 Fonetsko, fonološko, etimološko i morfonološko pravopisno načelo	49
6.2.2 Historijsko pravopisno načelo	59
6.2.3 Ideografsko pravopisno načelo i arbitrarni propisi	61
6.3 Grafija i ortografija	62
7. Pojam ortografskoga minimalnog para i njegova povezanost s ortoepskim planom	67
8. Pojam izvornoga govornika i njegova važnost za ortoepiju	77
9. Ortografska i ortoepska norma u znanstvenim radovima i normativnim priručnicima	82
9.1 Istraženost i normiranost hrvatske ortografije	82
9.2 Istraženost i normiranost hrvatske ortoepije	93

9.2.1 Ortoepski podaci u jednojezičnim rječnicima	94
9.2.2 Ortoepski podaci u gramatikama	96
9.2.3 Ortoepski podaci u jezičnim savjetnicima	98
9.2.4 Ortoepski podaci u pravopisima	99
9.2.5 Zaključno o ortoepskim podacima u neortoepskim priručnicima	100
9.2.6 Znanstveni radovi o ortoepiji	102
10. Fonološko i morfonološko pravopisno načelo i pravopisna pravila	103
11. Ortografski zanimljivi fonemi	114
11.1 Ortografska distribucija „fonema“ /r̩/	116
11.2 Ortografska distribucija fonema /h/	119
11.3 Ortografska distribucija fonema /j/	121
11.4 Ortografska distribucija palatalâ	122
11.5 Ortografski i ortoepski aspekti kontinuantne starojezičnoga glasa jata	126
12. Pisanje riječi sastavljeno i nesastavljeno	138
13. Interpunkcija i ortoepija	142
14. Strana vlastita imena kao primjer sraza ortoepije i ortografije – uloga „ortografske slike“	144
14.1 Strana vlastita imena u normativnim priručnicima	145
14.2 O dvama izazovima u hrvatskoj pravopisnoj praksi	148
14.2.1 Pisanje/nepisanje j u kosim padežima: ortoepija, ortografija i izvanjezično znanje u suodnosu	149
14.2.2 Strana vlastita imena na -ah: ortoepija, ortografija i pravopisni autostereotipi u suodnosu	154
15. Zaključne misli	157
LITERATURA	160
Bilješka o autorici	181

Predgovor

Ova je knjiga nastala doradom doktorske disertacije koju sam u ožujku 2006. godine obranila na Filozofskome fakultetu u Zagrebu. Nešto više od jedne trećine sadržaja ove knjige plod je rada koji je uslijedio potom, a odvijao se u okviru dvaju znanstvenih projekata. Prvi je od njih poduprlo Ministarstvo znanosti, obrazovanja i sporta, a vodio ga je prof. emeritus Josip Silić od 2008. do 2013. godine (br. projekta 009-0000000-3384), dok je drugi odobren 2013. godine pri Sveučilištu u Rijeci na natječaju u okviru programskih ugovora za znanost između Sveučilišta i Ministarstva.

U knjizi se uvodno daje popis analiziranih pravopisnih priručnika kojima se stvarala, održavala, mijenjala i gradila pravopisna norma suvremenoga hrvatskog jezika do datuma objave ovoga naslova. Zatim se predstavlja nazivlje koje će se upotrebljavati pri analizi pravopisnih priručnika. Razgraničuju se, prije svega, pojmovi jezične razine i plana, raspravlja se o pojmovima kojima se opisuje aktualno stanje u jezičnoj uporabi: tzv. uporabna norma i uporabna stvarnost, a potom se daje određenje disciplina koje se bave govornim ostvarajima.

Slijedi poglavlje o teoriji ortografije, u kojem se ona promatra u suodnosu s ortoepijom – posebno se to odnosi na rasvjetljivanje odnosa pravopisnih načela i ortoepškoga plana. U primijenjenoj metodologiji važno mjesto pripada i pojmu ortografskoga minimalnog para.

Govori se na ponešto nov način i o tradicijskome pojmu izvornoga govornika, odnosno uzornoga ili kompetentnog govornika zbog njegove važnosti u istraživanju ortoepije.

Pregledi obuhvata normiranja i znanstvenih istraživanja u promatranim planovima – pravopisnome i pravogovornome – pokazuju da se u nas normiranju pravopisnoga plana posvećivala velika pozornost, dok je ortoepška norma opisivana nedovoljno. Dotiču je se svi tipovi normativnih priručnika, ali tek djelomično i u službi onih jezičnih razina i planova kojima su priručnici primarno usmjereni.

Od desetoga do četrnaestoga poglavlja razmatraju se pojedini dijelovi ortografske norme koji korespondiraju s ortoepškim planom. Analiziraju se fonološko i morfonološko pravopisno načelo, fonemi koji su se u različitim pravopisnim priručnicima smatrali pravopisnom temom, pisanje riječi sastavljeno i nesastavljeno te odnos interpunkcije i ortoepije.

Kad je riječ o pravopisnim poglavljima koja su posvećivana pojedinim fonemima ili morfonemima, analizirane su, naravno, i alternacije ije/je/e/i. Valja naglasiti da se za potrebe analize u ovoj knjizi rabi naziv *kontinuant* *starojezičnoga glasa jata* (uz *kontinuant* *nekadašnjega glasa jata*) s

nakanom da se pod njim jasno pokaže kako je riječ o jedinici koja uspostavlja dijakronijsku povezanost s nekadašnjim stanjem u kojem je funkcionirala kao fonem, ali i da se istodobno upozori na to da jedinica ili jedinice koje se nalaze na njezinu mjestu u suvremenome hrvatskom standardnom jeziku imaju u znanosti još nedefiniran status – pojmom kontinuantе označava se samo da je riječ o stadiju u kontinuitetu jezičnoga razvitka u kojem tek treba odrediti njezin status. Prilogom u ovoj knjizi nastojalo se pridonijeti odgovoru i na to pitanje.

Za kraj bavljenja odnosom ortografije i ortoepije u ovoj knjizi razmatra se jedno pravopisno poglavlje koje se činilo dobrim poligonom za primjenu postavki o kojima se ovdje razglabalo. To je, u maniri poštena stručnjaka (ili onoga koji bi to htio biti) svojevrstan *Hic Rhodus, hic salta!* – provjera mogu li se s ovdje izloženih polazišta predložiti rješenja za neke od izazova u novodobnim pravopisima – izazove koji iskrsavaju u svakodnevi hrvatske jezične zajednice.

* * *

I naposljetku – nekoliko riječi zahvalnosti.

Zahvaljujem Sveučilištu u Rijeci i Filozofskome fakultetu na mogućnosti objavljivanja ove knjige u elektroničkome obliku i u slobodnome dostupu, kako bi bila pri ruci svima kojima može pomoći u radu ili učenju. Pritom posebno mislim na svoje studente, koji se od bolonjske reforme studijskoga programa naovamo već na prvoj studijskoj godini susreću s najzahtjevnijim sadržajima iz područja ortoepije.

Svojim profesorima i kolegama pri Odsjeku za kroatistiku Filozofskoga fakulteta u Rijeci zahvaljujem na kontinuiranoj potpori u svemu što radim. Predsjednicima povjerenstava za izdavačku djelatnost prof. dr. sc. Marini Vicelja-Matijašić, pri Filozofskome fakultetu u Rijeci i izv. prof. dr. sc. Aleksandru Mijatoviću, pri Sveučilištu u Rijeci velika hvala na profesionalnosti i susretljivosti. Posebno zahvaljujem kolegi Saši Staniću na kvalitetno i brzo napravljenom prijelomu knjige. Dragim suradnicama iz Centra za studije pri Sveučilištu u Rijeci Sanji Banov Burcar i Sanji Čargonja Došen zahvaljujem na praktičnim savjetima koje su mi uputile u ključnome trenutku.

Svoje su vrijeme, znanje i trud u poboljšanje ove knjige uložile recenzentice koje uživaju zasluženi ugled u područjima kojih se dotiče ova knjiga – zahvaljujem izv. prof. dr. sc. Blaženki Martinović sa Sveučilišta Jurja

Dobrole u Puli i višoj znanstvenoj suradnici dr. sc. Ermini Ramadanović s Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje u Zagrebu.

Naposljetku, zahvalna sam što sam imala prilike doživjeti kako se ovoj knjizi iskreno raduje velik broj ljudi: hvala Elen, Vesni, Aniti, Annamariji, Lari, Iris, Maji, Aneti, Sunčani, Ivki, Mirjani, obitelji Jauk i obitelji Lanc. Najveća hvala mojoj obitelji, koja me svojom nesebičnošću, dobrotom i vedrinom svaki dan iznova podsjeća na to da je ljubav najveća.

Autorica

1. Uvod

Hrvatska je suvremena ortografska tradicija fonološko-morfonološka. Na temelju odabira fonološkoga ortografskog načela kao dominantnoga pretpostavlja se i čvršća međuovisnost ortografskoga i ortoepskoga jezičnog plana. U ovoj knjizi bavimo se temom povezanosti ortografije s ortoepijom držeći da je ona višeslojna i da se može promatrati u gotovo svim ortografskim temama zastupljenima u hrvatskim pravopisnim knjigama u standardizacijskome razdoblju hrvatskoga jezika.

U normativistici hrvatskoga standardnog jezika pravopisne su knjige dobro zastupljene. Ipak, nasuprot mnogobrojnim ortografskim priručnicima još uvijek ne postoji ortoepski priručnik za hrvatski jezik. Iako standardnojezična ortoepska norma postoji (ona obuhvaća utvrđivanje fonemskoga inventara, distribucije fonema i alofona, morfonoloških promjena i akcentuacije), istraživanja u ortoepiji još uvijek se susreću s mnogobrojnim izazovima u području metodologije istraživanja (npr. određenje pojma uzornoga govornika, određenje pojma kompetentnoga govornika, oblikovanje reprezentativnoga uzorka za empirijska istraživanja koja će obuhvatiti cjelinu jezične/govorne zajednice, inventar uzusnih odnaka od kodificirane norme i dr.). Stoga se ovom knjigom nastoji dati teorijski i metodološki doprinos stvaranju podloge za sustavno istraživanje ortoepske norme u hrvatskome standardnom jeziku, koje prethodi sastavljanju ortoepskoga priručnika i ortoepskoga rječnika za hrvatski standardni jezik. Mišljenja smo da će se istraživanjem upravo odnosa ortoepije i ortografije također osvijetliti prostor za promišljanje i (raz)rješavanje aktualnih izazova u suvremenoj hrvatskoj ortografiji.

Ortografija i ortoepija planovi su na kojima se ostvaruje jezik u pisanom odnosno govorenom vidu. U povijesti razvitka i normiranja, odnosno kodifikacije suvremenoga hrvatskog standardnog jezika najviše se pozornosti pridavalo njegovu ortografskome planu: o ortografskim se pitanjima u znanstvenoj javnosti raspravljalo vrlo često, a pravopisni su priručnici objavljeni i modificirani ritmom kojim se to nije zbivalo ni za koji drugi dio standardnojezične norme. I dok je za ostala područja hrvatske standardnojezične norme od devedesetih godina 20. stoljeća moguće reći da su kodificirana, ortoepija je u tom smislu ostala bez pripadajućega priručnika. Na području hrvatske ortoepske norme, štoviše, postoji i problem njezina utemeljenja. U znanosti se od druge polovice 20. stoljeća nadalje sve više raspravlja o problemu osnovice na kojoj je postavljena ortoepska norma te osobito o zamjetnome neskladu između ortoepskoga uzusa i norme, kao i o uzrocima takvu stanju.

Nakana nam je dakle pridonijeti boljoj istraženosti odnosa između pravopisa i pravogovora u hrvatskome jeziku, pokazati u kojim se temama susreću ta dva jezična plana i kako su na neodgovorena pravogovorna pitanja odgovarali hrvatski pravopisni priručnici od prve pravopisne knjige za suvremeni hrvatski standardni jezik, koja je objavljena 1892. godine, do zasad posljednje pravopisne knjige, objavljene 2013. godine.

1.1 Popis analiziranih pravopisnih knjiga

Kako bi se na temelju pravopisnih rješenja stekao uvid u odnos koji se uspostavljao između ortografije i ortoepije, ovdje se analiziraju pravopisi od Brozova *Hrvatskoga pravopisa* do danas. O dvama se pravopisima govori izvan popisanoga niza: Partaševu (1850) i Kušarovu (1889) zbog njihova posebna mjesta u hrvatskoj ortoepskoj povijesti. Popis analiziranih pravopisa donosi se kronološkim redom:

1893. Broz, I., *Hrvatski pravopis*, drugo izdanje, Zagreb.
1904. Broz, I., *Hrvatski pravopis*, treće prerađeno izdanje, prir. D. Boranić, Zagreb.
1928. Boranić, D., *Pravopis hrvatskoga ili srpskoga jezika*, četvrto izdanje, Zagreb.
1930. Boranić, D., *Pravopis hrvatskoga ili srpskoga jezika*, peto izdanje, Zagreb.
1941. Cipra, F. – Guberina, P. – Krstić, K., *Hrvatski pravopis*, Zagreb: ArTrezor, objavljen 1998.
1944. *Hrvatski pravopis*, izradili uz suradnju članova Ureda za hrvatski jezik Franjo Cipra i A. B. Klaić, Zagreb: Nakladni odjel Hrvatske državne tiskare, (pretisak *Hrvatski korijenski pravopis*, 1992, Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada).
1960. *Pravopis hrvatskosrpskoga književnog jezika*, izradila Pravopisna komisija, Zagreb / Novi Sad: Matica hrvatska / Matica srpska.
1971. Babić, S. – Finka, B. – Moguš, M., *Hrvatski pravopis*, Zagreb: Školska knjiga, (pretisak objavljen u kolovozu 1990.).
1986. Anić, V. – Silić, J., *Pravopisni priručnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, drugo izdanje (prvo izdanje 1986.), Zagreb: Sveučilišna naklada „Liber“ / Školska knjiga.
1994. Babić, S. – Finka, B. – Moguš, M., *Hrvatski pravopis*, drugo izdanje (prema napomeni autorâ u Predgovoru), Zagreb: Školska knjiga.
1995. Babić, S. – Finka, B. – Moguš, M., *Hrvatski pravopis*, treće izdanje, Zagreb: Školska knjiga.
1996. Babić, S. – Finka, B. – Moguš, M., *Hrvatski pravopis*, četvrto izdanje, Zagreb: Školska knjiga.

2000. Babić, S. – Finka, B. – Moguš, M., *Hrvatski pravopis*, peto izdanje, Zagreb: Školska knjiga.
2001. Anić, V. – Silić, J., *Pravopis hrvatskoga jezika*, Zagreb: Novi Liber.
2002. Babić, S. – Finka, B. – Moguš, M., *Hrvatski pravopis*, Zagreb: Školska knjiga.
2005. Babić, S. – Ham, S. – Moguš, M., *Hrvatski školski pravopis*, Zagreb: Školska knjiga.
2007. Badurina, L. – Marković, I. – Mićanović, K., *Hrvatski pravopis*, Zagreb: Matica hrvatska.
2010. Babić, S. – Moguš, M., *Hrvatski pravopis (usklađen sa zaključcima Vijeća za normu hrvatskoga standardnog jezika)*, Zagreb: Školska knjiga.
2013. Jozić, Ž. – Birtić, M. – Blagus Bartolec, G. – Budja, J. – Hudeček, L. – Kovačević, B. – Lewis, K. – Matas Ivanković, I. – Mihaljević, M. – Milković, A. – Miloš, I. – Ramadanović, E. – Stojanov, T. – Štrkalj Despot, K., *Hrvatski pravopis*, Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje.

2. Raščlanjivanje jezika: pojam jezične razine i jezičnoga plana

Sklonost uočavanju lingvističkih ili jezičnih razina posljedica je analitičkoga pristupa jeziku. Raščlanjivanje jezika kao psihološko-fizičkoga entiteta definiranog kao specifičan sustav znakova za komunikaciju u ljudskoj zajednici pojavilo se sa strukturalizmom, a motivirano je strukturalističkim nastojanjem da se i za lingvistiku dokaže da ima status znanosti, i to ne manje egzaktne znanosti od drugih koje su dotad nedvojbeno smatrane takvima. Strukturalisti su u tome cilju nastojali jezičnome opisu pridružiti sustavnost i objektivnost koje su mu dotad nedostajale, čime će, vjerovali su, lingvistika u konačnici postati u pravom i punom smislu znanstvena disciplina. Jezik je dakle trebalo opisati na egzaktan i znanstven način, što podrazumijeva da ga je potrebno analizirati. Uskoro je u lingvistici načelno općeprihvaćenom postala i sama postavka o potrebi za jezičnom raščlambom, kao i strukturalistička provedba raščlambe jezične strukture na *razine jezične analize*, tj. *jezične razine* (koje se još nazivaju i *razinama jezične strukture* te *razinama jezičnoga opisa*). Iako brojem izdvojenih razina ponešto različita u različitim razdobljima razvitka jezikoslovne znanosti, ta je strukturalizmom nadahnuta podjela u svojoj biti bila i ostala usmjerena na potragu za jezičnom jedinicom koja je dosljedno odvojiva od drugih prema utvrđenim kriterijima, a sa svrhom egzaktne jezičnog opisa.

Pojedina razina jezičnoga opisa prema karakteru jedinica na temelju kojih je prepoznata i izdvojena može biti segmentna, supsegmentna (naziva se i supfonemskom jer je upravo riječ o razini „ispod fonema“, tj. nižoj od fonemske) i suprasegmentna. Među segmentnim razinama u suvremenoj se lingvistici najzastupljenije i najprihvaćenije podjele na jezične razine svode na trijadu: *fonologija*, *gramatika* i *semantika*. Gramatika se pritom dalje dijeli na *morfologiju* i *sintaksu* (u novije doba pojedini lingvisti koji prihvaćaju „užu“ definiciju morfologije izdvajaju također i *tvorbu riječi* kao posebnu razinu). Kao zasebna se jezična razina promatra i *leksikologija*, koja se izdvaja od semantike prema načelu razlikovanja „pravoga“ jezičnog znaka od one jedinice koja to nije jer se ne bavi obama aspektima jezičnoga znaka, već samo jednim njegovim dijelom. Ponekad se kao razina spominje i *pragmatika* (Crystal, 1977: 218)¹, pa i *tekst (poruka)*² (Tekavčić, 1979, 74), u želji da se

¹ Iako je mjesto pragmatike na popisu jezičnih razina nesigurno – naprimjer u drugome izdanju Crystalova rječnika (1985) ona se ne svrstava u jezične razine – to ipak ne znači da se ona negira, već se u njezinu određenju umjesto relativnoga pristupa (određivanja prema drugim

upozori na to kako postoji i razina iznad sintaktičke³. Supsegmentne razine priznaju jedinice manje/niže od fonema, koje nemaju svojstvo sukcesivnosti kao što ga imaju jedinice od fonema naviše, nego je njima svojstvena simultanost (istodobno su prisutne, ne izgovaraju se jedna za drugom).

U svim se lingvističkim teorijama pronalaze slične podjele: tako se u generativnoj gramatici govori o *komponentama*⁴, u stratifikacijskoj gramatici o *stratumima*⁵, u Hallidayevoj sistemsko-strukturnoj teoriji govori se o razini *supstancije*, *forme* (gramatika i leksik) i *konteksta*⁶. Upotrebljava se i pojam *kongruencije razina* kad je potrebno uzeti u obzir različite razine pri definiranju jezičnih jedinica (npr. za određenje leksema važni su i fonološki i gramatički kriteriji).

Raščlanjivanje govornoga lanca na foneme susreće se još u De Saussurea (fonemi, doduše, tada još nisu definirani na onaj način kako je to prihvaćeno u suvremenoj lingvistici). Korak dalje predstavljala je Martinetova dvostruka artikulacija jezika. Prva se Martinetova artikulacija jezika sastoji u članjenju govornoga lanca na jedinice koje imaju značenje, tzv. *moneme* (tj. morfeme i riječi). Izraz tako dobivenih jedinica podvrgava se daljnjoj analizi na glasovne jedinice koje nemaju značenje, ali oblikuju izraz značenjskih jedinica na „višem“ stupnju te se takvom, tzv. drugom artikulacijom dobivaju fonemi. Nastavljajući se na Martinetove dvije artikulacije u lingvistici je bilo

razinama) primjenjuje apsolutni (pragmatika se određuje kao *aktualizirani jezik*, *jezik u uporabi*, što znači da se shvaća kao cjeloviti entitet, analitički ravnopravan drugim pogledima na jezični fenomen i pristupima njegovu proučavanju).

² Tekavčić (1979, 74-75) spominje šest jezičnih razina: razinu distinktivnog obilježja, razinu fonema, razinu morfema, razinu riječi, razinu rečenice i razinu teksta (poruke), a napominje i to da bi bila moguća i diferenciranija podjela koja bi između teksta i riječi smjestila razinu složene rečenice (perioda), razinu rečeničnih dijelova i sintagmi kao rečeničnih dijelova.

³ Lingvistika teksta jedna je od najmlađih lingvističkih disciplina i tek se od 70-ih godina 20. st. razvija znanstveni interes za nju. Tako i navedenu nomenklaturu (pragmatika, tekst (poruka)) valja shvatiti kao anticipaciju te discipline i razine.

⁴ Američki lingvist Noam Chomsky (*Syntactic Structures*, 1957. i *Aspects of the Theory of Syntax*, 1965) razvija model koji se dijeli ovako: osnovna komponenta (*base component*) (koja sadrži kategorijalne i leksičke potkomponente), semantička komponenta, transformacijska komponenta te fonološka komponenta.

⁵ Američki lingvist Sydney M. Lamb (*Outline of Stratificational Grammar*, 1962) promatra jezik kao slojevitu strukturu i izdvaja za engleski jezik šest *stratuma* (razina, op. M. M.): fonologija ima hipofonemski (tj. fonetski) i fonemski stratum; gramatika ima morfemski i leksemski stratum, a semologija ima sememski i hipersememski (ili semantički) stratum.

⁶ Britanski lingvist Michael Alexander Kirkwood Halliday iznosi 1961. godine koncepciju jezika kao gramatike skala i kategorija. Daje model organizacije jezika koji se sastoji od navedenih razina, a model gramatike zasniva na trima skalama (rang, ekspanzija, delikatnost) i četirima kategorijama (jedinica, klasa, struktura, sistem). Hallidayeva je teorija primjenjivana u tekstnoj lingvistici (pojam kohezije), stilistici itd.

govora i o trećoj (artikulacija na *inherentna distinktivna obilježja*) te četvrtoj artikulaciji (artikulacija na minimalne jedinice značenja, tj. sememi se dekomponiraju na *semove*).

Raščlanjivanje jezičnih razina u drugoj je polovici 20. st. unaprijeđeno uvođenjem tzv. međurazina: *morfonologije* i *morfosintakse*, na kojima se na jezičnu jedinicu ne gleda više s njezine matične razine, nego uzimajući u obzir koju drugu, korespondentnu joj razinu. Na Bloomfieldovu metodološkom zahtjevu da se jezične pojave i odnosi promatraju s obzirom na pripadajuću jezičnu razinu, i koji (zahtjev) ne dopušta miješanje jezičnih razina, izgrađena je premosnica – međurazina – zahvaljujući kojoj je postalo moguće objasniti mnoge pojave koje se ranije nisu mogle opisati⁷, a da pritom ne bude iznevjeren taj metodološki zahtjev.

Nerazdruživ dakle od pojma jezične razine pojam je jezične jedinice. Naime o jezičnoj se razini uvijek razmišlja kao o podlozi koju čine, tj. na kojoj je moguće prepoznati, izdvojiti određene jezične jedinice. Tako i do spoznaje o jezičnoj razini vodi zapravo spoznaja o mogućnosti segmentiranja, o postojanju segmenta i jedinice. Nakon izdvajanja jedinice dolazi se i do poimanja jezične razine. Svako jezičnoj razini odgovara jezična jedinica, odnosno svaka jezična razina podrazumijeva pripadajuću jezičnu jedinicu, zahvaljujući kojoj je i prepoznata kao „okvir“ i „prostor“ na kojem jezična jedinica postoji, na kojem se ona poima i promatra. U suvremenoj je lingvistici najproširenije izdvajanje ovih jezičnih jedinica: *fonem*, *morfem*, *leksem*, *sintaktem*, a posljednji je tome nizu, zahvaljujući razvitku semantike, dodan *semantem*. Iako se fonem i semantem ne bave jezičnim znakom, već samo jednom njegovom stranom – fonem izraznom, a semantem sadržajnom – obje se te jedinice nezaobilazno spominju u raščlanjivanju jezika na razine jer bez njih naime nema i ne može biti suvisla lingvističkog opisa na tzv. „pravim“ jezičnim razinama – običava se stoga preciznosti radi napomenuti da su te dvije razine *uvjetno lingvističke*. Najproširenija podjela na *fonološku*, *morfološku*, *leksičku*, *sintaktičku* i *semantičku* jezičnu razinu opravdana je i upotrebljiva i za ciljeve analize koja se provodi u ovoj knjizi. Dakako, toj će se „osnovnoj“ podjeli na jezične razine dodati i morfonološka razina budući da je poimanje *morfonologije* kao jezične razine i suprotstavljanje njezine jedinice *morfonema* fonemu metodološki ključno kad je riječ o razumijevanju ortografskih načela koja se tradicionalno primjenjuju u suvremenome hrvatskom jeziku.

⁷ Dakako da to znači da se „međurazine“ izdvajaju kad za to postoji potreba. Dosad se, naime, najčešće govorilo o spomenutim dvjema razinama iako bi teorijskoga prostora bilo i za izdvajanje preostalih „međurazina“: one između sintakse i leksikologije te između leksikologije i semantike, mada je pitanje praktične koristi takva pristupa.

Usporedo s pojmom jezične razine pojavljuje se ponekad kao njoj sinoniman i pojam plana. Simeon (1969) pod natuknicom *razina* tako definira „1. nivo, plan“. Pod natuknicom *plan* upućuje na Hjelmslevljev termin *razina*, a za primjer uporabe navode se sintagme *morfološki plan*, *stilistički plan*, *asocijativni plan*, *paradigmatski plan*, *sintagmatski plan*. Planom se u lingvistici nazivaju raznorodni pojmovi, a svim je uporabama toga termina, čini se, zajedničko izostavljanje hijerarhijskoga pristupa analiziranom entitetu. Dok se naime za jezične razine: fonologiju, morfologiju, sintaksu itd. podrazumijeva ne samo njihova međusobna odjelitost i samostalnost nego i njihov međusobni hijerarhijski odnos (kojim se tako razlikuju niže i više razine⁸) termin *plan* rabi se najčešće za one odjelite i samostalne (pod)entitete na kojima nije potrebno ili nije moguće govoriti o njihovu hijerarhijskome odnosu. Taj će se pristup provesti i ovdje: razlikovat ćemo jezične razine, koje su u hijerarhijskome odnosu jedna prema drugoj, od jezičnih planova, koji nisu hijerarhizirani. Jezični planovi o kojima će biti riječi jesu *ortografski* (pravopisni) i *ortoepski* (pravogovorni) plan. Odbacuje se dakle poimanje govora kao razine (kao što je to u: Simeon, 1969: 245).

Termin *razina* upotrebljava se u lingvistici i drugim slučajevima, često neterminološki, npr. kao sinonim za termin *sinkronija* rabi se parazitski izraz *sinkronijska razina* (Muljačić, 1972: 35; Barić i dr. 1997: 296, pf. 846) koja bi se također mogla nazvati planom (jer ni njezino poimanje ne podrazumijeva hijerarhizaciju). I terminima artikulacijske, akustičke i perceptivne razine/nivoa (Muljačić, 1972: 41) na kojima se ostvaruju IDO-i trebalo bi pridružiti kategorijalnost plana jer ni tu nije moguće govoriti o kakvoj hijerarhizaciji. Definicija plana uključuje i njegovo poimanje kao gledišta, baze s kojega / s koje se pristupa nekom entitetu kojem je moguće pristupiti na različite načine, s različitih baza/aspekata/platforma. Podrazumijeva se dakle svijest subjekta o tome da postoji više različitih baza/aspekata/platforma s kojih se različito ali jednakovrijedno može pristupiti entitetu, tj. opisivati entitet. Tako se govori o

⁸ Hijerarhija se pri strukturnoj raščlambi jezika može shvaćati dualno: kao suprotnost onih razina koje se ne bave jezičnim znakom, nego jednim njegovim dijelom (niže razine) i razine koje se bave jezičnim znakom, tj. njegovim izrazom i njegovim sadržajem (više razine). Pri takvu određenju „granica“ niža-viša razina „prolazi“ između fonologije i morfologije. Moguć je zatim i pristup koji se zapravo nastavlja na prethodno opisani: hijerarhizacija se nadalje razlaže s obzirom na izraz i funkciju pojedine vrste jezične jedinice, pa se tako fonološka razina smatra višom od razine inherentnih distinktivnih obilježja (koja više i nije *jezična* razina), morfološka nižom od leksičke, leksička nižom od sintaktičke. Važno je primijetiti da je svojevrsno izrazno „narastanje“ jedinica koje se pojavljuju na višim razinama u odnosu na niže razine samo najčešći slučaj, a nipošto pravilo (ili kriterij) jer naime fonem može izrazom biti ne samo manji nego i jednak ili manji od izraza morfema ili leksema, a leksem može biti i sintaktem (stoga se hijerarhizacija stvara na temelju kombiniranoga kriterija koji uključuje i izraz i funkciju).

planu izraza i sadržaja jezičnoga znaka, o sinkronijskome i dijakronijskome planu, o sintagmatskome i paradigmatskome planu i sl.

Razgraničenje pojmova razine i plana važno je zbog toga što se i o ortografiji i ortoepiji ponekad govori kao o razinama. Posljedica je to sklonosti k neterminološkoj uporabi pojma razine. Prihvati li se tumačenje prema kojem je pojam razine opravdano upotrijebiti za hijerarhizirane raščlambe, a pojam plana za nehijerarhizirane raščlambe, postiže se jasniji odnos ortoepije i ortografije prema razinama jezične strukture: ortoepija i ortografija ne pozicioniraju se ni na kojem dijelu u „ljestvici“ jezičnih razina. Njihova je priroda drugačija od prirode ikoje jezične razine, mada korespondiraju sa svakom od njih. U analizi provedenoj u ovoj knjizi zanimat će nas kako ortografija i ortoepija uspostavljaju veze sa svakom od jezičnih razina te kako se one odnose i jedna prema drugoj.

3. Jezična norma ili jezične norme

Jezična se norma najčešće definira kao skup pravila koja određuju uporabu jezika. Iz te je najšire definicije vidljivo tek da je riječ o fenomenu koji upravlja jezičnom aktualizacijom te da je on složene, slojevite naravi. Na podrijetlo ili izvoriste skupa pravila koji određuju uporabu jezika upućuju pojmovi kojima se spomenuta definicija nerijetko proširuje: norma je *općenito prihvaćena*, *općenito upotrebljavana*⁹, *uprosječna*, *uzorna*, *prestižna*, *neutralna*. Iako takva proširenja smjeraju boljem i preciznijem određenju pojma norme, ona nisu posve pouzdana. U deduktivnome smjeru ona i mogu vrijediti – ako jezična zajednica uspije utvrditi koji se jezični ostvaraji susreću kod najvećega broja njezinih članova te koje ostvaraje pritom većina članova jezične zajednice smatra neutralnima prema lokalnim, regionalnim, profesionalnim, konfesionalnim, dobnim ili bilo kojim drugim sociodemografskim obilježjima, tada se o tako utvrđenoj normi može govoriti kao o *najzastupljenijemu* ili barem *prosječnome* stanju uporabe. Konkretni primjeri normativnih odredaba pokazuju međutim da je uprosječenost uporabe tek jedan od mogućih kriterija za uspostavu norme i da se norma nerijetko zasniva na čitavu nizu kriterija, među kojima ima i onih izravno suprotstavljenih kriteriju najveće zastupljenosti, najveće proširenosti ili uprosječenosti (usp. Pranjković, 2010: 9–17).

Coseriu (1963) normu smješta između sustava i govora i označava je kao put od sustava do govora i od govora do sustava. U njegovu shemu *sustav – norma – govor*, u kojoj je sustav „ono kako se može govoriti“, norma „ono kako treba govoriti“, a govor „ono kako se govori“, Silić (1996: 189) uključuje još dva stupnja apstrakcije: uzus (uporabu) i kodifikaciju. Pritom je uzus „ono kako se obično govori“, a kodifikacija „ono kako se mora govoriti“. Proširenjem Coseriuove sheme Silić uspostavlja peteročlanu shemu: *govor – uzus – norma – kodifikacija – sustav*, u kojoj opreka prema kriteriju *konkretno–apstraktno* na strani *konkretnoga* ostavlja samo govor, a na strani se *apstraktnoga* nalaze uzus, norma, kodifikacija i sustav, koji predstavljaju tako četiri stupnja apstrakcije. Pojmom standardnoga jezika Silić (1996: 189) obuhvaća uzus, normu i kodifikaciju. Time se rasvjetljuje ne samo odnos standardnoga jezika i sustava, koji je (odnos) još od standardoloških interpretacija hrvatskih mladogramatičara u zadnjoj četvrtini 19. stoljeća do duboko u 20. stoljeće bio rješavan na načine koji nisu (ili nisu u potpunosti) odražavali hrvatsku standardnojezičnu stvarnost, nego i odnos između

⁹ „standard practice in speech or writing“ (Crystal 1997: 263).

pojma norme i standardnoga jezika (standardizacije) – dvaju nerazdruživo povezanih, a u praksi počesto i izjednačavanih pojmova.

Iz različitih se klasifikacija norme također mogu iščitavati kriteriji njezina utvrđivanja, ali i dvojak pogled na nju: s jedne strane ona se shvaća kao lingvistički, a s druge kao društveni fenomen. Prema podrijetlu razlikuju se implicitna norma (utvrđuje se lingvistički) i eksplicitna norma (utvrđuje se sociolingvistički). Drugim riječima, implicitna norma karakterizira jezik kao sustav, a eksplicitna norma jezik kao standard (Silić, 1996: 189). S obzirom na odnos prema jezičnim inačicama (tj. prema odabiru) razlikuju se: systemske, funkcionalne i stilističke norme (Silić, 1982). Systemske norme čine jezik, i prekršiti ih znači griješiti protiv jezika (djeluju prema načelu *dopustivo – nedopustivo* u sustavu). Funkcionalne norme razlikuju standardnojezične činjenice od nestandardnojezičnih (djeluju prema načelu *standardnojezično – nestandardnojezično*, odvajajući standard od svih teritorijalno ili društveno uvjetovanih značajki jezika). Stilističke norme utvrđuju pripadnost jezične činjenice kojem funkcionalnom stilu. Izdvajajući spomenuta tri tipa normi Silić (1982: 156) objašnjava da se govornikovo kršenje systemskih normi označava kao neovladavanje govornika danim jezikom, kršenje funkcionalnih normi znači neovladavanje danim standardnim jezikom, a kršenje stilističkih normi prepoznaje se kao neovladavanje stilističkim mogućnostima danoga standardnoga jezika.

Norme je moguće promotriti i s obzirom na jezičnu razinu koju opisuju, pa se tako razlikuju: fonološka, morfološka, leksička, sintaktička i semantička norma. I na planovima se govori o normama: ortografskoj/pravopisnoj i ortoepskoj/pravogovornoj. Karakter normi na planovima različit je od onih na razinama. Norma se jedne te iste razine može odražavati na pravogovornome planu i na pravopisnome planu, pa se može reći da je norma pojedine jezične razine pretočena u ortoepiju i ortografiju kojega jezika.

Norme su standardnoga jezika, već je rečeno, eksplicitne, zadane „izvana“, propisane, kodificirane. Kodifikacija podrazumijeva postojanje normativnoga priručnika (kodeksa). Tradicijski se uvriježilo govoriti o nekoliko tipova normativnih priručnika. Najstarija je vrsta normativnoga priručnika gramatika, koja izvorno opisuje morfološku i sintaktičku razinu, tj. propisuje morfološku i sintaktičku normu. U novijem vremenu gramatikama se pojedinoga jezika uvriježilo dodavati i poglavlje s opisom fonološke norme. Rječnici obuhvaćaju leksičku i leksičkosemantičku normu, a pravopisni priručnici ortografsku normu, dok ortoepskoj normi pripada ortoepski priručnik. Kodifikacija ortoepske norme većine svjetskih jezika rjeđe je ostvarena u posebnome priručniku i uglavnom se donosi popratno

(obično u leksikografskim priručnicima bilo kao bilježenje izgovora bilo samo kao akcentuiranje rječničkih natuknica), ili se pak opisuje u glavnim naznakama u gramatičkim priručnicima u okviru poglavlja o fonologiji.

Zasebnu vrstu normativnih priručnika čine jezični savjetnici. Od ostalih se navedenih vrsta priručnika razlikuju svakako time što zahvaćaju sve jezične razine, no ključna je razlika u tome što se građa za savjetničke priručnike bira prema kriteriju autorove procjene što je u jezičnoj zajednici česta pogreška ili često odstupanje od norme. Činjenica da svoj put prema uvrštavanju u jezični savjetnik pronalaze samo one pojave koje u određenome odsječku sinkronije figuriraju kao frekventne pogreške u javnom diskursu uzrokom je što se pri sastavljanju jezičnih savjetnika namjerno ne teži iscrpnosti opisa norme pojedine jezične razine. Jezični su savjetnici tako univerzalni po tome što u njima u načelu mogu biti zahvaćene sve jezične razine (ili barem više njih), a partikularni po tome što se u njima ne govori o cjelini norme, nego samo o njezinim dijelovima. Normativni karakter jezičnih savjetnika uglavnom ipak nije drugačiji od onoga koji je prisutan u drugim jezičnim priručnicima (gramatikama, rječnicima, pravopisima) – jezičnosavjetnička normativnost najčešće se naime gradi na propisima koji već postoje za pojedinu jezičnu razinu, a njihova savjetodavnost nije drugačija od onoga što se naziva autorskim udjelom u opisu/propisu bilo koje pojedinačne jezične razine. Jedino, takva autorskog pristupa ima u savjetnicima nešto više nego u drugim priručnicima jer savjetnici zbog svoje snažne veze sa sinkronijom i zbog osjetljivosti za aktualna odstupanja od kodifikacije često moraju predlagati rješenja aktualnih jezičnih problema koja nisu (eksplicitno) obuhvaćena drugim priručnicima.

4. O pojmu *uporabna norma* i njegovoj važnosti u standardizaciji suvremenoga hrvatskoga jezika

Termin se *uporabna norma* susreće vrlo često kad se u kroatističkoj literaturi govori o ortoepiji. Prema dostupnim spoznajama, najranija se uporaba toga termina susreće u Brozovića (1971). Prema Brozoviću (1972/73b: 66) uporabna je norma: „nepisana, prestižem i autonomnim (neovisnim o nestandardnim idiomima, op. M. M.) jezičnim osjećajem održavana društvena konvencija koja odražava reprezentativnu, provjerenu, ustaljenu i njegovanu jezičnu praksu, ujednačenu na cijelome području onoga ljudskog kolektiva koji se služi određenim standardnim jezikom“. O prihvaćenosti toga termina svjedoči njegova vrlo proširena uporaba, ali zagleda li se s jedne strane u njegovu nociju, a s druge u izraz, otkriva se i njegova upitnost. Prije svega, u izrazu su toga termina združena dva termina: *uporaba* (tj. *uzus*¹⁰) i *norma*. Prema Coseriuovoj (1963) shemi govor–norma–jezik, proširenoj prema Siliću (1996) na: govor–uzus–norma–kodifikacija–jezik, *uzus* (*uporaba*) i *norma* dva su odvojena stupnja, svaki sa svojim, međusobno nepomirljivim pravilom – *uzus* je „ono kako se *obično* govori“ (Silić, 1996), a *norma* „ono kako *treba* govoriti“ (Silić, 1996). Kako je i još važnije zašto stoga ipak skovan termin *uporabna norma*? Dosadašnji izostanak preciznosti u definiranju pojma *uzusa* u teorijskoj literaturi koja prati hrvatski standardni jezik vjerojatnim je uzrokom što takav hibridni termin još uvijek nije (jače) zasmetao lingvistima. Ako se naime *uzus* definira kao češći odabir nekoga od elemenata/rješenja koji su normom *predviđeni*, propisani npr. kao *dublete*, *triplete* i sl., odnosno kao običajni izbor između elemenata/jedinica/rješenja koje sve pripadaju sustavu, nisu mu tuđe i u njemu nisu nemoguće, tada zaista nije riječ o normi, već tek o prednosti jednoga rješenja pred drugim i u tom bi slučaju opravdaniji bio termin *uporabna prednost*.

Valja dodati i to da je termin *uporabna norma* u nekih autora upotrebljavan kao sinoniman terminu *uzus*, a kao korespondentan terminu *kodificirana norma*. Ni tada se međutim terminu *uporabna norma* ne bi moglo naći opravdanja. Naime terminu *kodificirana norma*¹¹ manje je moguće prigovoriti

¹⁰ Brozović (1991: 448) uz termin *uporabna norma* rabi i termin *uzusna norma*. Uz termin *hrvatska uporabna ortoepska norma* Brozović (1971: npr. 134, 138) rabi i termin *hrvatska (kvalificirana) ortoepska praksa* (1971: npr. 135, 138).

¹¹ Zbog posebnoga odnosa povezanosti upravo tih dvaju stupnjeva često se govori npr. o *kodifikaciji norme*, npr. u: Simeon, 1969: 938, pod natuknicom **norma** stoji da je kodifikacija norme: „izlaganje (formuliranje) ukupnosti pravila koja osiguravaju pravilno upotrebljavanje varijante jezika koja služi kao uzor govora“.

da spaja nespojivo, kao što je to učinjeno u terminu *uporabna norma*, jednostavno zato što je svaka kodifikacija građena apstrahiranjem na temelju normi, tj. u kodifikaciji nema ničega čega ne bi bilo i u normi, dok u uzusu može biti i onoga čega u normi nema. Drugim riječima, nije moguće reći da se norma ostvaruje kao uzus i kao kodifikacija jer uzus sadrži i elemente koji su izvan norme, a kodifikacija nije nipošto „ostvaraj“ norme, ona je viši stupanj apstrakcije u odnosu na normu, tj. „Norma je oštrija od uzusa, a kodifikacija oštrija od norme“ (Silić, 2005: 66).

Međutim, upravo odrednica *norma* u terminu *uporabna norma* upućuje na to da se u uzusu prepoznaje ne samo prednost nego, štoviše, „paralelna“ norma koja zbog raznih razloga (ne uvijek i lingvističkih) nije kodificirana, ali joj njezini zagovornici ne odriču mogućnost da to postane. Da je riječ o takvu viđenju, potvrđuje se u Brozovićevim (1971:137) razmišljanjima o standardizaciji suvremenoga hrvatskoga jezika: „hrvatska (...) normativna kodifikacija novoštokavskoga standarda...“ može „...se postići samo na temelju kvalificirane, reprezentativne i već prilično stabilizirane jezične prakse u svim polivalentnim funkcijama standardnoga jezika, uz verifikaciju autonomnoga jezičnog osjećaja u samome standardnom jeziku“, tj. to znači „kodificirati **već postojeću uporabnu** normu“ [isticanja M. M.]. Dok bi dakle *uporabna prednost* značila da se od dvojega (ili trojega itd.) ravnopravnog u uporabi prednost daje jednome od njih, termin *uporabna norma* ima svakako veću „težinu“ – njime se sugerira da se u uporabi *neutralno* rabi upravo određeno rješenje ili gotovo isključivo to rješenje. Tim se terminom upozorava na čvrstinu, postojanost, pa i nepokolebljivost uzusa te sugerirati i njegov (budući, željeni, mogući) status. Iako dakle nije lišen metodoloških prigovora, terminu *uporabna norma* ipak treba priznati praktičnu vrijednost. Njime se naime nepogrešivo sugerira kakav se način razmišljanja o uzusu priželjkuje. Davanje *digniteta* norme nečemu što je moglo biti normom, ali to (još) nije, posve je moguć standardizacijski postupak i upravo na tu mogućnost podsjeća spomenuti termin. Moglo bi se reći da je iz toga razloga i prihvaćen, osobito u području istraživanja onoga dijela norme hrvatskoga standardnog jezika koji se odnosi na akcentuaciju, o kojoj se osobito od druge polovice 20. stoljeća u znanosti sve glasnije propituje na kojem je sustavu zasnovana i odgovara li taj normativistički odabir stvarnome stanju u hrvatskome standardnom jeziku¹².

¹² Navodi se pritom problem utjecaja tzv. „vukovske“ akcentuacije na normiranje u hrvatskome jeziku, kao i odnosa standardnoga jezika i nestandarda (s jedne strane dijalekta, a s druge, u novije vrijeme, urbanih govora).

Uzusni izbor može biti motiviran različitim razlozima (lingvističkim i sociolingvističkim), a jedan je od njih i inosistemska podloga govornika (tj. dijalektna podloga). Kad je riječ o hrvatskome jeziku, valja naglasiti da u stvaranju standardnojezičnoga uzusa sudjeluju izvorni govornici koji ne pripadaju svi istome sustavu (u onome smislu kako je odnos sustava i standarda definiran u: Silić, 1996), naime oni potencijalno pripadaju nekome od barem triju (dakako hrvatskih) sustava. Stoga valja pretpostaviti da će odnos između uzusa i norme biti vrlo dinamičan (dinamičniji nego u situaciji kad se sustavu na kojem je zasnovan standard ne suprotstavljaju hijerarhijski ravnopravni drugi sustavi).

Na uzus standarda može utjecati i nešto što ne mora biti iz samoga sustava, tj. uzusni odabir ne treba shvaćati samo kao davanje prednosti ionako u normi ili sustavu legitimnom elementu jer on može biti i običajno odstupanje od nečega što je (propisano kao) norma ili što je (moguće) u sustavu. Takav uzusni odabir pokazuje zapravo *uporabnu stvarnost*, doduše bez pretenzija da ona bude normom, ali sa sviješću da se zbog elastične stabilnosti sustava može dogoditi i njezino uzdizanje na stupanj norme. Terminom *uporabna stvarnost* razrješava se metodološko pitanje koje smo razmatrali na početku poglavlja i istodobno se podsjeća na najsnažniji argument u standardizacijskim odabirima – argument stvarne jezične uporabe u jezičnoj zajednici, argument da je činjenično stanje uporabe upravo ovakvo ili onakvo. Utvrđivanje stvarnosti jezične uporabe podrazumijeva svakako primjenu onih lingvističkih metoda do kojih je došla recentna znanost o jeziku i koje je priznala kao utemeljene. S razvitkom korpusne lingvistike i njezinih metoda istraživanja znatno su poboljšane mogućnosti utvrđivanja uporabne stvarnosti, no kad je riječ o uporabnoj stvarnosti hrvatskoga standardnog jezika i nadalje valja propitivati pojedina ključna mjesta u metodologiji istraživanja, kao što su pitanje veličine i sastava reprezentativnoga uzorka ispitanika te s time usko povezanoga pitanja jezične biografije ispitanika, a posebno njihovih stavova prema jezičnim odabirima u zajednici. Na sve se te izazove nadovezuje i onaj o kojem će više riječi biti u 8. poglavlju, a tiče se određenja pojma izvornoga, uzornoga, modelskoga, kompetentnoga govornika u hrvatskoj jezičnoj zajednici.

5. Jezik kroz prizmu disciplina koje se bave govornim ostvarajima

U želji za otkrivanjem povezanosti između dvaju planova, pravogovornoga i pravopisnoga potrebno je promotriti u kakvu su međusobnome odnosu pojedine discipline koje se bave onim govornim realizacijama koje opisuje (i) lingvistika odnosno koje su relevantne (i) za lingvistiku. Te se discipline u stanovitome dijelu svojih ingerencija i područja koje opisuju preklapaju, a ponekad i uklapaju jedna u drugu, što je važno razjasniti kako bi se korektno ustanovila primjerena metodologija istraživanja spomenutih planova. Za svaku je od takvih disciplina stoga potrebno ponajprije dati pravo određenje ili barem upozoriti na ono koje se ovdje prihvća s nakanom daljnje primjene u istraživačkim postupcima i analizi odnosa između spomenutih dvaju planova. Kao takve u ovoj su knjizi prepoznate: ortoepija, ortofonija, prozodija, akcentuacija te ona disciplina koja se u lingvistici shvaća mostom između fonetike i lingvistike, tj. između govora kao realizacije i jezika kao apstraktne vrijednosti govorne realizacije – fonologija.

5.1 Fonologija

Termin *fonologija* u lingvistici 19. i početka 20. stoljeća naziv je za „opću znanost o glasovima (tj. fonetiku i fonologiju uzete zajedno)“ (Simeon, 1969). Za odvajanje fonologije, koja glasove proučava u funkcionalnome smislu, od fonetike, koju zanima fiziologija glasova, te za formiranje fonologije kao posebne discipline zaslužan je pripadnik Praškoga lingvističkog kruga N. S. Trubeckoj (*Grundzüge der Phonologie*, Prag, 1939). Njegovo je određenje fonologije kao discipline koju u vezi s glasom zanima samo ono što u govoru ima određenu funkciju iznjedrilo shvaćanje prema kojem je fonologija *funkcionalna fonetika*. Postavljanje teorije fonema i uvođenje termina „fonem“ zasluga je Kazanjske lingvističke škole – njezini su predstavnici I. A. Baudouin de Courtenay i N. V. Kruševski razradili temeljne postavke o fonemima kao komponentama morfema, o mnogoličnosti glasova koji se sjedinjuju u jedan fonem – „opću predodžbu o glasu“, o promjenama (divergenciji) i alternacijama fonema. Strukturalizam suprotstavlja fonologiju kao lingvističku disciplinu fonetici smatrajući fonetiku jednom od prirodnih znanosti, premda se u proučavanjima u fonologiji ne mogu zanemariti i ne zanemaruju se materijalne značajke glasa. U američkoj lingvistici za tako definiranu fonologiju susreće se i naziv *fonemika* (kako bi se razlikovao od termina *fonologija*, koji u tome slučaju označava dijakronijsko proučavanje glasova).

Fonološka proučavanja ovoga ili onoga sustava rezultiraju podacima o statusu glasova, inventaru fonoloških jedinica i zakonitostima fonološke distribucije u okviru proučavanoga sustava. Distribucija fonema očitava se iz struktura koje su veće od fonema, ali je njihova priroda još uvijek fonološka, tj. one se ne mogu smjestiti na koju drugu razinu (zbog odsutnosti aspekta sadržaja) – te su strukture slogovi i glasovni sljedovi. Navedena se proučavanja u fonologiji tiču onoga dijela fonologije koji se naziva *segmentnom* fonologijom, za razliku od *suprasegmentne*. Segmentna fonologija raščlanjuje glasovni lanac na foneme, odsječke/segmente koji u tome glasovnom lancu imaju distinktivnu ulogu (ima i pristupa koji govore i o raščlanjivanju na distinktivna obilježja, što bi značilo da se izdvaja i suprasegmentni pogled na osnovnu fonološku jedinicu). Suprasegmentna se pak fonologija bavi nadodsječnim obilježjima govora – onima koja obuhvaćaju dva ili više segmenata (npr. intonacija). Gledištem koje nudi takva podjela proširuje se strukturalistički definirano zanimanje fonologije za funkcionalnost glasa zanimanjem i za prozodiju. Prozodiju kao suprasegmentno područje fonologije (za razliku od fonemske jedinice koja je segmentna) prvi osvjetljava unutar fonološke teorije britanski strukturalist J. R. Firth (1957) u nizu svojih radova počevši od tridesetih godina dvadesetoga stoljeća. Riječ je o obilježjima koja se prostiru preko „dužih dijelova iskaza“ (pa se govori o rečeničnim prozodijama, prozodijama sloga i sl.).

5.2 Prozodija

Termin *prozodija* (grč. *prosodía* = naglasak i kvantiteta; naziv je tvoren od riječi *prós* i *'odé* = ono što se pripijeva) pojavljuje se od klasičnoga doba, isprva u gramatici, gdje označava svaku dopunsku značajku govora (intonacija, aspiracija, kvantiteta itd.), a zatim je svoju primjenu našla i u znanosti o književnosti (i to u metrici), gdje ispočetka znači znanost o stopama, akcenatskim i kvantitativnim obilježjima slogova u grčkim stihovima (visina glasa, aspiracija, trajanje sloga). Popisi konkretnih obilježja izgovora koje proučava prozodija razlikuju se u različitim priručnicima. Najčešće se navodi da prozodija proučava naglasak, a zatim se spominju i kvantiteta, kao i intonacija, ritam, glasnoća, tempo, visina tona, raspored junktura. Na pojam prozodije različito gledaju fonetika i fonologija. Fonetiku će naime zanimati sve što je vezano za čovjekov izgovor, pa će **prozodijskim sredstvima** smatrati: ton čovjekova govora (razlikovanje alta, mezzosoprana, soprana, basa, baritona, tenora; tonske afektacije i sl.), intonaciju (tj. govorna melodija, misli se na razlikovanje te melodije u rasponu od govorenja do

pjevanja), glasnoću i naglasak (glasnoća govora; naglasak u ovome smislu također predstavlja mjesta veće glasnoće – u riječi: naglašeni je slog naime glasniji od nenaglašenoga, ili u rečenici: riječi pod rečeničnim naglaskom glasnije su od onih koje nisu njime zahvaćene), boju glasa (ono što se iskustveno najčešće opisuje neegzaktno, pridjevima poput: lijep glas, baršunast, muževan, ženstven, muški, ženski, kreštav, hrapav, promukao i sl.), spektralni sastav (harmoničnost i šumnost govornoga zvuka), stanke (odsječci govornoga vremena bez teksta, bilo da se u njima ostvaruje kakav artikulirani ili neartikulirani glas bilo pak da su bezglasni), govornu brzinu (tj. govorni tempo – mjeri se najčešće brojem slogova izgovorenih u sekundi), ritam¹³, govorne modulacije (mijene govora u vremenskome slijedu, npr. prijelazi između tišine i zvuka, mijene u jakosti govornoga zvuka itd.), način izgovora glasnika (način je izgovaranja individualan, ovisi o fizičkim mogućnostima pojedinca, njegovim psihičkim osobinama, izgovornim navikama), mimiku i geste (mimika su pokreti lica, a geste pokreti ostalih dijelova tijela: ruku, glave, ramena i dr.; mimika i geste nisu prozodijske ako su izvan govornoga vremena ili ako se zbivaju unutar govornoga vremena, ali neovisno o govoru, npr. usputne radnje, tikovi i sl.), znakovi u glasu (glas može indicirati govornikove tjelesne, psihičke i društvene osobine, raspoloženja za vrijeme govora, komunikacijske uvjete itd.). Nasuprot zanimanju fonetike za tako mnogo **prozodijskih sredstava**, fonologiju će zanimati samo ona prozodijska sredstva koja su svojom funkcijom u govoru (potencijalno) distinktivna, ali tako da je pomoću njih uspostavljena distinktivnost među jezičnim znakovima. Drugim riječima, fonologiji su zanimljiva ona prozodijska sredstva koja omogućuju da se jednaki fonemski sastavi međusobno semantički razlikuju. Podsjeća to na funkciju fonema i uopće na bitno obilježje na temelju kojega je ta jedinica i izdvojena, a to je njegova distinktivna uloga. Valja napomenuti da se pojave namjerne uporabe npr. dahtava ili kreštava glasa ili pak tzv. sekundarnih artikulacija (npr. labijalizacije, nazalizacije) da bi se izrazio stav govornika, njegova društvena uloga i sl. u suprasegmentnoj fonologiji smatraju paralingvističkim i najčešće se isključuju iz lingvističke analize (Crystal, 1997: 277).

¹³ „Ritmotvorni su elementi u govoru moćre (slogovnost), stope (govorne riječi), što su ritmotvorni oblici složeni od jedne istaknute more i od ništa do nekoliko neistaknutih, ritmičke skupine (intonacijske jedinice, koloni) odvojene stankama, a složene od jedne istaknute govorne riječi i od ništa do nekoliko neistaknutih, te ritmičke fraze (rečenice). Povremeno se kao ritmotvorni element može pojaviti pojedini glasnik, suglasnik u aliteraciji, samoglasnik u asonanciji ili završne skupine glasnika riječi u roku.“ (Škarić, 1991: 300)

U općejezičnim je rječnicima značenje leksema *prozodija* opisano kao: „fonološka disciplina koja proučava kvantitete, akcente, tonove i intonaciju“ (*Rječnik hrvatskoga jezika*, ur. J. Šonje, 2000), „dio fonologije; proučava one glasovne činjenice što se ne mogu obuhvatiti raščlambom na foneme ili drugom artikulacijom“ (Anić, 2003), „grana fonologije koja proučava i opisuje naglaske, kračinu i dužinu slogova te intonaciju“ (VRH, 2015). Te su definicije dobar odraz problema koji se pojavljuje kada se pokuša dati zaokružen opis pojma prozodije. Naime, dok se u prvoj definiciji nabrajaju činjenice koje ona proučava, u drugoj se navodi samo što ona ne proučava. Utjecanje k negativnom određenju pojma prozodije posve je razumljivo jer u znanosti ne postoji konsenzus o tome što (sve) prozodija doista obuhvaća. Pojam prozodije najčešće se povezuje s pojmom naglasaka. Štoviše, s njime se ponekad i izjednačava: prozodija je „dio nauke o jeziku koja unutar fonologije istražuje prozodijske (naglasne) pojave u jednom jeziku“ (Barić i dr. 1995: 66).

Osnovna jedinica u prozodiji označava se nazivom **prozodem**. Kao što definicija prozodije varira s obzirom na različite popise odrednica kojima se opisuje njezino područje zanimanja, tako i određenje prozodema ovisi o određenju prozodije. On se najčešće definira kao: „prozodijska, naglasna jedinica“ (*Rječnik hrvatskoga jezika*, ur. J. Šonje, 2000), „naglasak i nenaglašena dužina“ (Barić i dr. 1995: 67). Definicije u kojima stoji da je prozodem u kvantitativnim jezicima mora, a u nekvantitativnima slog (Simeon, 1969: 211) zapravo povezuju naglašljivu (termin prema: Garde, 1993: 15–27) jedinicu s jedinicom kojom je ona naglašena, što bi terminološki valjalo razgraničiti – mora i slog samo su potencijalni nositelji prozodijskih jedinica. Prozodem se naziva još i suprasegmentni fonem¹⁴, supersegmentni fonem, sekundarni fonem te prozodijski fonem. Pojam prozodema dovodi se u vezu s naglaskom (akcentom), kvantitetom (samoglasničkom) i intonacijom (prozodemi na razini iznad riječi, tj. u sintagmama i rečenicama)¹⁵. Izjednačavanje pojma prozodijske jedinice i prozodijskoga obilježja razumljivo je u jezicima u kojima nema takvih prozodijskih jedinica koje bi objedinjavale u sebi više prozodijskih distinktivnih obilježja, npr. u kojima naglasak počiva samo na obilježju siline. U jezicima u kojima postoje naglasne jedinice u kojima je objedinjeno više obilježja vrijedi da se prozodijske jedinice (prozodemi) međusobno razlikuju prozodijskim distinktivnim obilježjima (tako je npr. i u hrvatskome

¹⁴ Europska tradicija prozodeme i toneme ne smatra fonemima, ali ih i ne isključuje iz fonološke analize (Muljačić, 1972: 26).

¹⁵ O tome v. natuknice: *prosodem*, *prosodijski* i *intonacija* u Simeonovu rječniku (1969).

standardnom jeziku naglasak kombinacija triju obilježja: siline, tona i trajanja).

Pojam distinktivnoga obilježja shvaćan je u fonologiji dvojako: kao dio fonema te kao alternativa fonemu. Naime, Praška je fonološka škola definirala fonem kao snop fonetskih distinktivnih obilježja (taj su pristup razradili Jakobson i Halle¹⁶ (prema Crystal, 1997, natuknica *fonem*). Njoj suprotne fonološke teorije distinktivnih obilježja skupove obilježja smatraju relevantnom jedinicom, a foneme predstavljene grafijskim simbolima (npr. p, b, s, z) smatraju samo praktičnim kraticama za takve konkretne skupove obilježja (Crystal, 1997).

Prozodem je jedinica tzv. razine „-em“, što znači da je označena oznakom koja se u lingvističkoj nomenklaturi rabi za apstraktne jedinice. Prozodija je vezana za materijalnu stranu jezika, za govorenje, ali njezine jedinice ipak nisu samo materijalno određene, nisu samo ostvaraji nego i apstrakcije. Naime za prozodeme je moguće utvrditi skup obilježja zajedničkih svim pojedinačnim ostvarajima neke fonetske riječi: iako će npr. pet govornika izgovoriti riječ *kuća* u pet konkretnih ostvaraja, ipak će se moći utvrditi da su izgovorili to kao *kũća*, a ne npr. *kučā* ili *kúća*, dakle moguće je njihovih pet ostvaraja podvesti pod jedan apstraktni izgovor: *kũća*. Na taj su način prozodemi apstraktne jedinice, iako su vezane za materijalnu stranu jezika.

Analogno razlikovnim obilježjima koja se nalaze u fonemima izdvajaju se i **prozodijska obilježja**. Određenje i popis prozodijskih obilježja također ovisi o tome kako je shvaćen prozodem. Kako se za hrvatski jezik prozodem uglavnom može poprilično praktično definirati svođenjem na naglasak (i nenaglašenu dužinu), prozodijska su obilježja: silina, kretanje tona i trajanje¹⁷ (s time da su u naglasku zastupljena prozodijska obilježja siline, tona i trajanja, a u nenaglašenoj dužini samo obilježje trajanja). Poveznicu između prozodema i fonema pojačava i gledište prema kojem se sukladno inherentnim distinktivnim obilježjima fonema i prozodijska obilježja temelje na dvojčanim oprekama: silina na opreci naglašenost~nenaglašenost, ton na opreci uzlaznost~silaznost, trajanje na opreci dužina~kraćina (Barić i dr. 1995: 67). Prozodijska se obilježja pridružuju jezičnim jedinicama.

Među fonetskim činjenicama vrijednost će za lingvističko proučavanje imati samo one čija prisutnost ili odsutnost utječe na značenje prenesene

¹⁶ U koncepciji britanskoga fonetičara Daniela Jonesa na fonem se gledalo kao na „obitelj“ srodnih glasova, a ne kao na skup opozicija (Crystal, 1997: 288).

¹⁷ „Prozodijska obilježja silina, ton i trajanje imaju za razlikovanje naglasaka i naglašenih i nenaglašenih slogova istu vrijednost kao i razlikovna obilježja za razlikovanje fonema“ (Barić i dr. 1995: 68).

poruke. U skladu s tom postavkom izdvojeni su 1) najmanji odsječci u govornome nizu – fonemi te 2) najmanje jedinice na temelju kojih se fonemi međusobno razlikuju – inherentna distinktivna obilježja. Fonetskoj se činjenici priznaje mjesto u sustavu samo ako ona sudjeluje u stvaranju binarne opozicije, tj. ako postoji minimalni par jedinica takvih koje se međusobno razlikuju samo u toj fonetskoj činjenici. Fonetske činjenice koje ne funkcioniraju po načelu minimalnoga para zalihosne su i nemaju jezičnu vrijednost. Valja se zapitati o tome što je naglasak po svojoj prirodi: je li on obilježje fonema kao što bi to bila npr. nazalnost ili labijalnost ili je on pak funkcionalno podudaran s fonemom, tj. ima li naglasak razlikovnu ulogu. U jezicima sa stalnim mjestom naglaska (vezanim naglaskom) naglasak ne može razlikovati značenje dviju riječi, dok su u jezicima s pokretnim (pomičnim) naglaskom mogući parovi (ili i nizovi) riječi koje se međusobno razlikuju samo naglaskom. Kad bi se u riječima /nðvine/ i /novine/ usporedio međusobno vokal /o/, moglo bi se zaključiti da taj vokal u prvoj riječi ima obilježja *srednji*, *stražnji* i *naglašen*, a u drugoj riječi *srednji*, *stražnji* i *nenaglašen*. Značilo bi to da su /o/ u /nðvine/ i /o/ u /novine/ različiti fonemi koji se razlikuju po jednom obilježju, a to je: naglašenost~nenaglašenost. Iz toga bi slijedilo da ne postoji pojam naglaska, nego da je on sveden na razlikovno obilježje (samoglasničkih) fonema. Garde (1993: 12) upozorava na to da „Razlikovanje dvaju prividnih homonima nije moguće samom pojavom ili gubitkom obilježja 'naglasak'“. Uspoređuje to s primjerima iz francuskoga jezika: u *ami* /amì/¹⁸ i *habit* /abì/ razlikovnost je postignuta tako što je u prvome primjeru prisutno obilježje 'nazalnost', a u drugome to obilježje izostaje (naime [m] i [b] međusobno se razlikuju samo po prisutnosti odnosno odsutnosti obilježja 'nazalnost'). Suprotno tome primjeri koji se međusobno razlikuju samo naglaskom – kao što je to slučaj s našim već spomenutim primjerima /nðvine/ i /novine/ – ne mogu se suprotstavljati prisutnošću/odsutnošću obilježja nego promjenom mjesta (obilježje se gubi u jednoj točki govornoga niza i pojavljuje u drugoj). Drugim riječima: „Pitanje koje se za razlikovno obilježje postavlja na svakome mjestu u govornome lancu jest: je li tu ili nije? A za naglasak: je li tu ili je na drugome mjestu?“ (Garde, 1993:12).

Prisutnost ili odsutnost distinktivnoga obilježja utvrđuje se na jednom fonemu, a mjesto naglaska može se utvrđivati samo na većem segmentu govornoga niza. Prisutnost ili odsutnost razlikovnoga obilježja u jednome

¹⁸ Napominjemo da smo se za ciljeve ove knjige odlučili za prikaz realizacije pomoću znakova uobičajenih za hrvatski jezik kako bi se praćenje sadržaja omogućilo neovisno o tome poznaje li čitatelj francuski jezik ili ne.

segmentu govornoga niza paradigmatke je naravi – obilježje je prisutno ili nije prisutno, a pritom se na temelju toga ne može ništa zaključiti o ostalim članovima niza, tj. o obilježjima ostalih članova niza na sintagmatskoj osi. Nasuprot tome prisutnost jednoga naglašenog sloga znači da su svi drugi slogovi u riječi ili izgovornoj cjelini nenaglašeni: obilježje „naglasak“ može se pojaviti samo jednom u izgovornoj cjelini. Naglasak dakle oponira ostalim susjednim i susljednim jedinicama na sintagmatskoj osi, a ne na paradigmatkoj kao što je to s razlikovnim obilježjima fonema. Dvije različite jedinice koje su suprotstavljene na paradigmatkoj osi stoje međusobno u opoziciji (opreci), a one koje se suprotstavljaju jedinicama na sintagmatskoj osi stoje u kontrastu (protivštini)¹⁹. Garde (1993: 14) upozorava „da obilježja kao što su 'nazalnost' imaju opozicijsku funkciju, a naglasak kontrastivnu funkciju. Takva razlika pokazuje da je metoda minimalnih parova koja služi samo utvrđivanju opozicija koje se zbivaju na paradigmatkom planu neprimjerena studiju naglasaka i da su pokušaji koji su se činili da bi se primijenila i na naglasak samo zamaglili problem.“ Naglasni se kontrast ostvaruje na jedinicama koje Garde (1993: 15) naziva **naglašljivima** (međusobno kontrastirani odsječci), a odvija se unutar **naglasnih** jedinica (odsječci koji omogućuju odvijanje kontrasta). U većini je jezika naglašljiva jedinica slog, a naglasna jedinica riječ (bilo da se ona poima kao morfološka riječ ili kao izgovorna cjelina).

Prozodijsko obilježje može biti pridruženo različitim jezičnim jedinicama: morfemu, riječi i rečenici – na razini morfema govorimo o prozodijskom distinktivnom obilježju, naglasak je prozodijsko obilježje koje se oblikuje tek na razini riječi, dok je prozodijsko obilježje koje se ostvaruje na razini rečenice intonacija (Jelaska, 2004: 198).

Prozodijske jedinice sudjeluju u oprekama, što je svojstvo po kojem su one zanimljive fonologiji. Kao i fonemi, tako i prozodemi mogu tvoriti minimalne parove. Prozodijske minimalne parove čine riječi koje se međusobno razlikuju samo na suprasegmentnoj razini, tj. po prozodijskom

¹⁹ Jakobson, Fant i Halle (1952, *Preliminaries to speech analysis*, Cambridge, MA: MIT Press) ovako su objasnili razliku između inherentnih obilježja (to su vokalska i konsonantska obilježja, koja se mogu opisati apsolutnim akustičkim terminima) i prozodijskih obilježja (to su obilježja tona, siline i trajanja, koja se mogu odrediti samo ovisno o akustičkoj promjeni ili kontrastu prema susjednim jedinicama u izričaju): svaka se opozicija u inherentnim distinktivnim obilježjima može definirati neovisno o nizu – naime inherentna distinktivna obilježja ne utvrđuju se uspoređivanjem dviju točaka u nizu (u vremenskom slijedu). Suprotno tome, prozodijska se obilježja mogu definirati samo s obzirom na vremenski slijed tj. na prethodni ili sljedeći slog. Distinkcija između inherentnih i prozodijskih obilježja na način kako su je opisali Jakobson, Fant i Halle odgovara gotovo u potpunosti onoj američkih strukturalista između segmentnih i suprasegmentnih fonema (Ladd, 1996: 253).

distinktivnom obilježju, bilo da je tako ostvarena razlikovnost leksičkoga značenja (npr. /lûk/ 'povrće' ~ /lûk/ 'oružje') bilo razlikovnost gramatičkoga značenja (/vôli/ 3. l. jd. prez. ~ /vôli/ 2. l. jd. imp.; /žênê/ G jd. ~ /žêne/ N mn.).

Termin naglasak ne upotrebljava se u svih istraživača u potpuno istom značenju: naime jedinica koja se imenuje tim terminom svakako je silina (udar), a dodatno može biti udružena i s drugim obilježjima (pojam naglasaka poznaju i jezici koji imaju tzv. udarni naglasak i jezici koji imaju tzv. tonski naglasak). Važno je razlučiti kad se o naglasku govori samo kao o silini, tj. kad se on poistovjećuje sa silinom, a kada je riječ o naglasku kao kompleksnom fenomenu. U jezicima u kojima postoje npr. tri tipa prozodijskih distinktivnih obilježja (nezavisnih sastavnica naglasaka (Jelaska, 2004: 193)), silina (udar), ton (kvaliteta) i dužina (trajanje, kvantiteta) moguće je uočiti postojanje naglasne opreke. Naime, dok će silina uvijek biti kontrastno obilježje, u primjerima poput: /pàs/ ~ /pâs/ ostvaruje se opreka, i to pomoću obilježja kvantitete (silina je naime prisutna u obama primjerima). U primjeru /kúpiti/ ~ /kûpiti/ mjesto naglasaka u objema riječima je prvi slog – ostvaren je kontrast prema drugom slogu riječi, tj. prema drugoj naglašljivoj jedinici u naglasnoj jedinici (riječi), ali međusobnom usporedbom jedne i druge naglasne jedinice (riječi) pokazuje se da naglasak funkcionira kao opreka – naglasne se jedinice međusobno razlikuju po tome što je u prvoj ostvareno obilježje kraćine i silaznosti, a u drugoj dužine i uzlaznosti²⁰. Ukratko, po svojoj sastavnici *silina* naglasak funkcionira na načelu kontrasta, a po sastavnicama *ton* i *trajanje* može funkcionirati po načelu opreke. Moguć je zaključak da je uloga prozodijskih jedinica u hrvatskom standardnom jeziku prozodijska i razlikovna: „u riječima se prozodijska uloga temelji na svojstvu izraza riječi da osim glasovnoga sastava ima i zvukovnu stranu“, a „razlikovna se uloga prozodijskih jedinica temelji na njihovoj sposobnosti da, kao i fonemi, razlikuju značenja riječi“ (Barić i dr. 1995: 73).

Prema Z. Jelaski (2004: 193), naglasna obilježja, tj. naglasak, imaju tri nezavisne sastavnice: udar, ton i dužinu. „Jezici koji se služe naglaskom kao značenjski razlikovnim sredstvom čine to pomoću jednoga, dva ili sva tri od navedenih obilježja“ (Jelaska, 2004: 193).

Iako se prozodemi definiraju kao nadodsječne jedinice, oni se ostvaruju upravo na odsječnim jedinicama, ali ne nužno na jednoj, nego se obično

²⁰ „Fonemi u riječima ulaze u opreke pojedinačno, nezavisno jedan od drugoga u nizu, npr. /dûg/ ~ /lûg/ (/d/ ~ /l/), /dûg/ ~ /dûb/ (/g/ ~ /b/). **Prozodijske jedinice** ne ulaze u opreke pojedinačno („~“, „~“, „~“, „~“, „~“ itd.) nego samo kao cjelina čiji su sastavni dio: /pàs/ ~ /pâs/, /dûga/ ~ /dûga/ itd. (tj. ne naglasak s naglaskom nego naglašena riječ s naglašenom riječju)“ (Barić i dr. 1995: 74).

prostiru na dvjema ili na više njih. Među prozodijskim sredstvima koja se najčešće navode na popisu onih za koje se zanima fonologija moguće je primijetiti da se neka od tih sredstava vežu uz slog, riječ i fonetsku (prozodijsku) riječ, a druga pak za rečenicu, tekst i diskurs. Tako se može govoriti o užem i širem shvaćanju prozodije, ovisno o tome što se smatra **prozodijskom jedinicom**: uže shvaćanje prozodijskom jedinicom priznaje naglasak (za hrvatski jezik i nenaglašenu dužinu), a šire uključuje i tzv. vrednote govorenoga jezika. Drugim riječima, dok je naglasak vezan za slog (kao naglašljivu jedinicu) i riječ (kao naglasnu jedinicu, usp. Garde, 1993: 15), intonacija, tempo i stanke vezani su za rečenicu, tekst i diskurs, a na tim se naglasnim jedinicama nadodsječne jedinice (vrednote govorenoga jezika) pridružuju već postojećim jedinicama (koje smo vezali za niže jedinice: slogove i riječi). Naime, riječ ima naglasak i ako stoji samostalno i ako je u rečenici, a kad se nađe u rečenici, može nositi i rečenični naglasak. Stanke npr. uopće nije moguće promatrati na razini nižoj od rečenice. Prozodija rečenice, teksta i diskursa najmanje je istražena, a u normativnim su se priručnicima podaci o tome svodili tek na upozorenja o postojanju rečenične intonacije i rečeničnoga naglaska (usp. npr. Barić i dr. 1995: 74) sve do gramatike Silića i Pranjkovića (2005), u kojoj se donosi dosad najobuhvatniji prikaz rečenične intonacije kad je riječ o gramatičkim priručnicima suvremenoga hrvatskoga jezika.

Valja napomenuti da se rečenični naglasak i stanke mogu iskoristiti kao signali značenja u iskazu, a to je područje koje je zanimljivo fonologiji. Postavljanjem rečeničnoga naglaska na različite riječi u rečenici dobivaju se različita iskazna značenja, odnosno jedna te ista rečenica može biti aktualizirana tako da prenese različita iskazna značenja, tj. ona može biti odgovor na različita pitanja. Ta se dva obilježja međutim mogu upotrijebiti i kao signali različitih emocionalnih stanja, što je područje koje izlazi iz okvira fonologije jer ne utječe na promjenu značenja u iskazu, nego izražava govornikov stav prema sadržaju iskaza i utoliko može biti zanimljiv onome dijelu prozodije koji proučava fonetika.

Prozodija se, zaključimo, definira kao zvukovna strana izraza. Zvukovnom se stranom izraza bavi i fonologija. Razlikovanje fonologije i prozodije uspostavlja se na suprotnosti odsječnih i nadodsječnih jedinica. Prozodija jednim svojim dijelom pripada fonologiji, a drugim fonetici, tj. ima fonetski i fonološki aspekt, koji se određuju s obzirom na to sudjeluju li prozodijske jedinice u modifikaciji značenja ili ne. Upravo je naime značenjska uloga ključ prema kojem se određuje je li neki fenomen fonološki ili nije. Prema takvu bi pristupu u fonologiji postojale dvije najmanje jedinice, jedna segmentna i druga suprasegmentna: fonem i prozodem. Prozodija je

dio fonologije i zbog toga što se ostvaruje u vezi sa zvukovnom stranom izraza, a i zato što je analogno najmanjoj jedinici u fonologiji – fonemu, moguće opisati i najmanju jedinicu u prozodiji – prozodem. Prozodem je naime „fonem“, odnosno njegova je priroda slična prirodi fonema po tome što i prozodem može²¹ uspostavljati značenjski relevantnu razlikovnost, istu onakvu koja je i bitna odrednica fonema (s tom razlikom što je ona u fonemu obavezna: fonem se upravo i definira kao jedinica koja ima razlikovna uloga). Pridruživanje prozodije fonologiji logično je i zbog prirode njihova funkcioniranja – fonologija se i prozodija temelje na značajkama svojih jedinica, koje su međusobno pak funkcionalno srodne. Bilo da se fonem definira kao snop inherentnih distinktivnih obilježja, bilo da se definira kao jedinica koja je apstraktni predstavnik svih svojih realizacija, bilo pak da se (za neke jezike) definira kao jedinica s razlikovnom ulogom, svim su tim određenjima sukladna obilježja prozodema: prozodem ima prozodijska distinktivna obilježja, apstraktni je predstavnik svih svojih realizacija jer se pojavljujući se nerazdruživ s govorom apstrahira iz izgovornih ostvaraja, a može imati i razlikovnu ulogu u semantici leksema i sintaktema. Na temelju prozodijskih distinktivnih obilježja nastaju fenomeni koje doživljavamo kao akcente (naglaske).

S ortoepijom izravne će veze uspostavljati upravo onaj dio prozodije koji je zanimljiv i fonologiji: prozodijska obilježja koja su nositelji lingvističke kontrastivnosti. U ortoepiju hrvatskoga standardnog jezika bit će stoga uključen onaj dio prozodije koji proučava naglasna svojstva hrvatskoga standardnog jezika. Suprasegmentna narav prozodije važna je i u određenju njezina odnosa prema ortoepiji – ortoepiju zanimaju i ostvaraji segmentnih i ostvaraji suprasegmentnih jedinica u govoru, a prozodiju samo suprasegmentne jedinice i utoliko se područja njihova zanimanja ne podudaraju. Ortoepijski aspekt uvijek podrazumijeva i uključivanje kategorije pravilnosti, normativnosti, koji prozodija doduše ne isključuje (govori se naime o prozodijskoj normi), no njihov je odnos prema normi različit. Utoliko bi se moglo reći da je ortoepija kodificirana prozodija.

²¹ Prozodemi u užem smislu naime, iako postoje u svim jezicima, nemaju u svima značenjski razlikovnu ulogu. U jezicima koji primjerice imaju tzv. vezani naglasak (npr. francuski, češki, poljski) mjesto naglasaka neće moći imati razlikovnu ulogu, budući da je uvijek ostvarivo samo na određenom slogu po redu. Postoje i mišljenja da ni u jezicima s tzv. pomičnim naglaskom mjesto naglasaka nema razlikovnu ulogu (Garde, 1993: 12).

5.3 Akcentuacija

Prozodijskim se, kako je već rečeno, smatra svaki nadodsječni fenomen, bilo da je vezan za riječ ili jedinice veće od riječi. U općejezičnim se rječnicima akcent definira kao „isticanje vokala ili slogotvornoga glasa u riječi (većom duljinom, snažnijim izgovorom, povišenjem ili sniženjem tona pri izgovoru“, zatim to je „prozodijski (suprasegmentni) element po kojem se slogovi razlikuju“, zatim to je i „dijakritički znak iznad vokala kojim se bilježi naglasak“²² (Anić, 2003). Akcentuacija je naglasni sustav, sustav naglašavanja, naglašivanje (Rječnik hrvatskoga jezika, ur. J. Šonje, 2000: 10). Akcentologija je lingvistička grana koja proučava naglasne sustave (naglasne jedinice, naglašljive jedinice, mjesta naglasaka) (Garde, 1993: 26).

Akcentuacija nekoga standardnog jezika obuhvaća uopće naglašavanje (ili *naglašivanje*, kako je terminologizirano u npr. Martinović 2014), označavanje naglasaka, distribuciju naglasaka i sustav naglasaka u pojedinim jezicima. Termini prozodija i akcentuacija često se pojednostavnjeno shvaćaju kao sinonimi iako to nisu. Naime, prozodija se u normativnim priručnicima gotovo svodi na bavljenje akcentuacijom jer je akcent najizrazitija i uobičajeno najzastupljenija prozodijska jedinica u govorenju, a i među svim prozodijskim jedinicama uzetima u širem smislu naglasak ima najveću praktičnu važnost u ovladavanju ovim ili onim jezikom. Budući da je akcentuacija dio prozodije, uspostavlja izravnu vezu i s ortoepijom – ortoepija se zanima za akcenatsku stranu izraza i pristupa joj prema načelu zauzimanja stava o pravilnosti ili nepravilnosti nekoga akcenatskog rješenja.

5.4 Ortofonija

Uz pojam ortoepije susreće se i pojam ortofonije, kojim se obilježava pravilan izgovor ili pravilan govor, takav u kojem nema pogrešaka u fonaciji. To je pravilan izgovor ili artikulacija ili izgovor koji se smatra normalnim i pravilnim (Simeon, 1969). Prema takvoj bi definiciji ortofonija obuhvaćala djelomično ili potpuno isto područje kao i ortoepija. Međutim ortofonija (ili *pravoglasje*, kako je naziva Škarić, 1975: 100) označava ne samo ispravnu

²² Neterminološka uporaba leksema akcent u svakodnevnoj komunikaciji česta ja za označavanje slučajeva kad govornik govori tako da se u njegovu govoru primjećuju inoidomska ili čak inosistemska obilježja (dijalektna, lokalna ili kojega stranog jezika) koja se ne moraju nužno odnositi na akcent, već se odnose na bilo koji inoidomski ili inosistemski „trag“ u govornikovu izgovoru (npr. za govornika koji dok se trudi govoriti standardnim idiomom odstupa od propisane artikulacije glasova u tome idiomu izgovarajući ih s obilježjima lokalnoga ili stranoga idioma kaže se da „ima lokalni akcent“, „ima strani akcent“, „govori s akcentom“ i sl.).

fonaciju (proizvodnja glasova koji sudjeluju u govorenju, tj. to je govor u fiziološkom i akustičkom smislu), već primarno postupke ispravljanja neugodnoga i defektnoga glasa (misli se na glas kojim se govori, a ne na pojedinačne glasove (fonove) koji nastaju u proizvodnji govora).

Ortofonija se, drugim riječima, bavi ispravljanjem patologije glasa, vježbama korekcije glasa. Takvim se ispravljanjem uklanjaju disfonične smetnje, povećava se dinamička sposobnost glasa, pridonosi se estetici glasa (npr. to se ponajprije odnosi na timbar). Kad je riječ o disfoničnim smetnjama, one mogu biti organskoga podrijetla (tj. uzrokovane poremećajima na govornim organima) ili mogu biti funkcionalne (npr. ako govornik ima neizražajan, slab glas, čemu uzrok može biti nepravilno disanje, ili se u govornika javlja brz zamor tijekom govorenja i sl.).

5.5 Ortoepija

Ortoepija (pravogovor) obuhvaća pravila o ispravnom izgovoru u nekom jeziku. Ponekad je izvori povezuju s ortofonijom i tu je vezu nemoguće nijekati, međutim one nisu sinonimi. Ortofonija se, kao što je rečeno, bavi fiziologijom govorenja, detektiranjem fizioloških odstupanja od onoga što se smatra ispravnim, pravilnim, pa stoga i poželjnim značajkama glasa na području funkcionalnosti glasa i njegove estetike. Pritom se ne radi o glasu kao alofonu ili fonemu, već o glasu kao rezultatu govorenja, zvuku koji nastaje u govornim organima tijekom njihove upotrebe s ciljem proizvodnje govora. Smisao je dakle ortofonije da se ljudski glas ispravi, oplemeni, uljepša i da govornik njime nauči upravljati: prilagoditi značajke svojega glasa (npr. jačinu, boju itd.) konkretnoj situaciji i potrebama koje ona nalaže. Ortofoniju dakle zanima ljudski glas u nelingvističkom smislu. Ortoepiju pak neće zanimati estetika čovjekova glasa, nego je zanima pravilnost u govoru koja je posve lingvistička: pravilan ostvaraj funkcionalnih elemenata u govoru. Drugim riječima, i govornik koji ima dotjeranu ortofoniju može činiti ortoepske pogreške, i obrnuto. U ortoepiji pravilnost izgovora temelji se na lingvističkim parametrima. Ortoepija uvijek uspostavlja svoj odnos prema jezičnim normama, na njima se izgrađuje i bez njih ne postoji.

Ortoepija se obično definira kao: „pravilan izgovor, pravogovor, dio jezikoznanstva o izgovornim normama, nauk o pravilnom književnom izgovoru, skup jezičnih pravila koja utvrđuju i propisuju kao valjan i općeobvezatan određeni način izgovora i naglašavanja jezično-govornih jedinica“ (Simeon, 1969: 995). Ona je „znanstvena disciplina koja obuhvaća pravila o izgovoru... iz mnoštva izgovornih varijanti izdvaja one koje proglašava književnima (normativnima)“ (Silić, 1998: 18). „Skup pravila o

izgovoru glasova koji predstavljaju foneme obuhvaća disciplina koja se zove pravogovor (ortoepija) (...)“ (Barić i dr. 1995: 65). Aspekt pravilnosti naglašen je u fonetičarskome pristupu ortoepiji²³ (usp. npr. Škarić, 1975: 101): pravilan se izgovor postiže otklanjanjem izgovornih pogrešaka, bilo da su uzrokovane individualnim poremećajima (dislalije²⁴ i disprozodije²⁵) bilo utjecajem dijalektne podloge²⁶ govornika. U poglavlju o fonologiji hrvatskoga standardnog jezika u Nacrtu za Akademijinu gramatiku (Brozović, 1991: 397) stoji da je ortoepija „nauk o ispravnom izgovaranju, o izgovornoj normi (...)“²⁷.

Vezivanje ortoepije, ali i ortografije pri p(r)oučavanju jezika uz fonetiku i fonologiju (npr. Tekavčić, 1979: 230) motivirano je i praktičnom koristi. Naime odnose između pisanoga i govorenoga aspekta jezika nužno je objasniti kako bi se uspostavio pravi odnos između pisanoga prikaza jedinica koje proučava fonologija i izgovora tih istih jedinica.

Kad je riječ o ortoepiji, riječ je, kao što navode izvori, o *izgovoru* (i to onom koji je pravilan, no taj će se dio određenja razmotriti u nastavku).

²³ Naime, kao što će se pokazati, pojam je pravilnosti u njemu shvaćen dvojako: uz standardnojezičnu ortoepsku normiranost fonetičku će struku i znanost zanimati, naravno, i odnos ortoepije prema patologiji govora, što izlazi izvan teme ove knjige. Smatrat ćemo naime da standardnim *jezikom* može *govoriti* i osoba koja npr. ima izgovornu nesavršenost. Drugim riječima, ako tko zbog poremećaja govora ne postiže standardni *izgovor*, ipak to ne znači da osoba ne govori standardnim *jezikom*, kao što hrvatskim standardnim jezikom može pisati i netko tko ne poznaje (dobro) njegovu aktualnu pravopisnu normu. Pritom, dakako, ostaje pitanje određivanja granice tolerantnosti prema takvim ostvarajima, odnosno prema količini i vrsti odstupanja od standardnoga izgovora i pravopisanja.

²⁴ Dislalija je poremećaj u izgovoru glasova.

²⁵ Disprozodija je poremećaj u prozodijskim elementima govora.

²⁶ U izvornih govornika hrvatskoga standardnog jezika dijalektnom podlogom mogu biti uzrokovana različita odstupanja. Među najčešćima (nikako ne i jedinama) mogu se navesti odstupanja u akcentuaciji (mjesto akcenta, kvaliteta akcenta, kvantiteta naglašenoga i nenaglašenoga vokala, akcenatska pomicanja), artikulaciji (vokala – npr. stupanj otvorenosti vokala, vokalske redukcije i sl.; konsonanata – npr. [č], [ć], [ž], [š], [ž], [h], [l]; sonanata [lj], [rn] itd.) te odstupanja od distribucijskih zakonitosti standardnoga jezika (svode se uglavnom na provedbu distribucijskih zakonitosti svojstvenih kojem od dijalekata, a ne i standardnome jeziku, npr. obezvučenje finalnoga zvučnog konsonanta na kraju izgovorne cjeline, zamjena nazala [m] nazalom [n] kad je /m/ krajnji morfonem u relacijskome morfemu, provođenje nekih dijalektno obilježenih zamjena ili eliminacija u konsonantskim skupinama i sl.).

²⁷ Kao primjer odstupanja od ortoepske norme navodi se izgovaranje glasa [n] na poziciji u kojoj se ostvaruje glas [ŋ]: „Ortoepska norma zahtijeva dakle izgovor glasa [ŋ] u primjeru [rastanka] i sličnim primjerima.“ (Brozović, 1991: 397). Takvo odstupanje ne događa se kod izvornih govornika hrvatskoga jezika, nego kod stranaca kada se pri učenju jezika (u ovome slučaju hrvatskoga), glotodidaktičkim terminom rečeno, nalaze u fazi *međujezika* (npr. takvo je odstupanje tipično za inojezične govornike koji uče hrvatski, a izvorni su govornici ruskoga jezika).

Izgovor je „skup obilježja kojima se u artikuliranim i čutim glasovima razlikuje glas ili fonetika kojega jezika ili govor ili način govorenja kojega čovjeka“ (Simeon, 1969: 575). Izgovorom se bave i fonetika, ali i fonologija – svaka od njih pristupa mu dakako na svoj način. Fonetika će se za njega zanimati proučavajući ga u široku rasponu, zanimat će je i pravilan i nepravilan izgovor, i individualno obilježen i zajednički, s poremećajima ili bez njih. Fonologija međutim izgovoru pristupa bitno drugačije: iako se ne može odreći svijesti o tome da se i njezina istraživanja provode na jedinicama koje su izgovorne ili su u vezi s izgovorom, u čemu joj pomažu upravo neka fonetička istraživanja i spoznaje, u prvome će planu fonoloških istraživanja biti funkcionalnost izgovornih jedinica.

Odnos fonologije i ortoepije moguće je najzornije prikazati na slučajevima izgovornih izbora. O izgovornome se izboru radi kad postoje komutabilna izgovorna rješenja alterniranje kojih ne proizvodi značenjsku ni stilsku razliku. Kao primjer za to navest ćemo dva različita glagola *uzšetati se* i *ušetati se*. Oba glagola na fonološkoj razini imaju isti glasovni sastav. Naime, fonološki gledano u prvoj se riječi moraju provesti asimilacije konsonanata, a zatim i potpuna redukcija jednoga od njih. Potencijalni geminirani izgovor konsonanta u prvoj riječi: [uš:étatise] u hrvatskome jeziku nije obvezatan – obje riječi izgovorene jednako, kao [ušétatise], mogu funkcionirati ne izazivajući zabunu, no to funkcionira tek kad je kontekstom razriješena njihova (potencijalna) homonimija (koju uzrokuje homofonija). Kontekstualnu uvjetovanost fonologija ne može smatrati (fonološki) relevantnom. Naime uključivanjem semantike koja se ne odnosi samo na međusobno razlikovanje riječi, i to na temelju njihovih različitih fonema, nego one koja uspostavlja relacije s obzirom na kontekst, ne nalazimo se više na jednoj jezičnoj razini, već se naše gledanje zasniva sada na čitavu jezičnom planu²⁸ – ortoepškome. Na njemu se uspostavljaju suptilne veze između fonoloških, morfoloških, semantičkih, sintaktičkih i tekstnih (i kontekstnih) elemenata.

Na iste se jedinice dakle različito može gledati s fonološke jezične razine i s ortoepškoga jezičnog plana. Fonologiju tako naprimjer zanima kakav je status ostvaraja [z:], [š:] ili [č:], a ortoepiju pak zanima kada će se takva

²⁸ Kao što je već rečeno, važno će nam biti terminološki razlikovati *jezičnu razinu* od *jezičnoga plana* i ta se distinkcija ovdje pokazuje funkcionalnom. Dok se naime za jezične razine: fonologiju, morfologiju, sintaksu itd. podrazumijeva ne samo njihova međusobna odjelitost i samostalnost nego i njihov međusobni hijerarhijski odnos (kojim se tako razlikuju niže i više razine), termin *plan* rabićemo za one odjelite i samostalne (pod)entitete na kojima nije potrebno ili nije moguće govoriti o njihovoj hijerarhijskome odnosu. Temom ove knjige dotičemo se dvaju planova: ortografskoga i ortoepškoga.

rješenja ostvariti, koliko su i kada su obavezna. Ako se pojam *fonološki* shvati kao sinoniman pojmu *distinktivan*, kao što se često i čini, izbor između izgovora glagola *uzšetati se* kao [uš:étatise] ili [ušétatise] može se smatrati fonološkim jer je za odabir izgovora s geminatom ili bez nje presudna potreba za distinktivnosti. Budući da se izborom izgovora glagola *uzšetati se* kao [uš:étatise] postiže distinktivnost prema izgovoru [ušétatise] (koji je jedini moguć izgovor glagola *ušetati se*), slijedio bi zaključak kako je priroda toga izbora fonološka.

Izgovorne će izbore moći ovjeriti samo i tek ortoepija. Drugim riječima, ortoepija će takve izbore omogućivati ili ih proglašavati nepravilnima. Priroda takvih izbora može se nazvati fonološkom (kao što je to učinjeno u: Brozović, 1991: 434), ali sam izbor i dalje se odvija na ortoepiskome planu.

Također, s aspekta fonologije zamijetiti će se da se značenje rečenice npr. *Ana čita knjigu*. mijenja ovisno o tome na kojoj je riječi ostvaren rečenični naglasak, a ortoepija će propisivati da će na pitanje „Što Ana čita?“ rečenica *Ana čita knjigu*. biti ispravan odgovor samo ako rečenični naglasak bude na trećoj riječi u iskazu. Izbor mjesta na kojem stoji rečenični naglasak određen je dakle prethodnim kontekstom, a to znači da će se izbor odvijati na ortoepiskome planu. Fonološki gledano, pri aktualizaciji navedene izjavne rečenice moguća su tri odabira: moguće je rečenični naglasak staviti na subjekt, predikat ili pak objekt, ali u promatranu kontekstu koji je zadan pitanjem „Što Ana čita?“ pravilno će mjesto rečeničnoga/iskaznoga naglasaka u odgovoru biti samo na objektu.

U rečenici *Stavi košaru na klupu.*, fonološki gledano, proklitika *na* čini zajedno s riječi *klupa* jednu izgovornu cjelinu. Proklitika *na* nema svoj naglasak, a u ovome primjeru, sukladno akcenatskim pravilima, na nju se ne može pomaknuti naglasak s toničke riječi. U fonološkome smislu također je tako. Promotrit ćemo što će se s tim iskazom dogoditi na ortoepiskome planu. Zamislit ćemo moguću situaciju u kojoj govornik želi da sugovornik poduzme točno određenu akciju stavljanja predmeta upravo *na* klupu (a ne naprimjer *pod* klupu ili *uz* klupu). Međutim govornik uočava ili pretpostavlja da sugovornik nije čuo uputu ili nije shvatio njezin smisao. Govornik može tada izgovoriti rečenični/iskazni naglasak na prijedlogu, pri čemu se razbija izgovorna cjelina kojoj on fonološki pripada. Prijedlog postaje zasebna izgovorna cjelina i dobiva naglasak, a takav ostvaraj iznevjerava fonološko (akcenatsko) pravilo. Međutim ortoepski gledano, takav je ostvaraj pravilan jer je važan za prijenos informacije (sugovorniku se na taj način upućuje precizna uputa i pokušava se povećati vjerojatnost da bude primljena na točan način). I u tome je primjeru riječ o izgovornome izboru, ali je on ostvaren na ortoepiskome planu.

Komunikacijska situacija svojom kontekstualiziranošću pridonosi smanjenju (ali ne i poništavanju!) komunikativne važnosti opozicije fonema u minimalnim parovima u nekome jeziku. Primjerice, iako u iskazu: *Nakon kiše na nebu je zasjala prekrasna duga*, zamišljena komunikacijska situacija (o kojoj se zna da se događa *nakon kiše* i *na nebu*) i očekivani smisao stvoren izborom određenih leksema (*zasjati*, *prekrasna*, pa i *na nebu*) otvaraju mjesto samo riječi *duga*, a ne npr. riječi *tuga* – ipak, unatoč pomoći konteksta govornik pri izgovoru toga iskaza nema izbor upotrebe fonema /d/ ili /t/ u spomenutoj riječi. Na tome mjestu izbor /t/ umjesto /d/ nije fakultativan, nije neobilježen (u danome primjeru izbor /t/ umjesto /d/ u sugovornika bi izazvao pomisao da je govornik npr. stranac koji ne poznaje dobro hrvatski jezik). Međutim, dok opozicija /d/ i /t/ funkcionira uvijek, neovisno o pomoći konteksta, s opozicijom npr. /š:/ i /š/ nije tako. U iskazu *Što si se uzšetao po sobi?* bilo da se ostvari izgovor [uš:étao] bilo izgovor [ušétao] moguću će zabunu spriječiti već i sam gramatički kontekst (za glagol *ušetati se* ne očekuje se naime rekcija s prijedlogom *po*, nego s prijedlogom *u*)²⁹. Bilo s kojim ostvarajem da se razmatrani iskaz izgovori, dobiva se stilski neutralan izgovorni ostvaraj. Sa stajališta fonologije fonološka je mijena obvezatna, ali tek sa stajališta ortoepije ona može postati fakultativna. Fonologiju također neće zanimati je li neki fon nastao na granici kojeg morfema, je li on rezultat koje suvremenojezične mijene te jesu li govornici i koliko svjesni prefiksa. Stanovita fleksibilnost u stupnju stapanja svojstvena je samo ortoepiji, a ne i fonologiji: fonološki se u *uzšetati se* ostvaruje [š], a ortoepski [š:] ili [š], ovisno o kontekstu. Iz toga slijedi i da je prefiksarno-korijenska granica analitičnija od korijensko-sufiksne granice samo ortoepski, a ne i fonološki. Nadalje [š:] ne bi bilo moguće ortoepski ostvariti bez postojanja govornikove svijesti o tome da se radi o prefigiranome glagolu³⁰ – što ponovno nije područje fonologije, nego morfologije i morfonologije, i što je još jedan dokaz da se rješenja i objašnjenja takvih pojava moraju tražiti na ortoepskome planu – on to naime omogućuje svojom kompleksnošću.

Usporedba nabrojenih „djelatnosti“ fonologije i ortoepije pokazuje da i ortoepija i fonologija uspostavljaju odnos prema istim pojavama. Njihovi se pristupi istome međutim razlikuju. Kao što je pokazano, nema fonoloških razloga zbog kojih se npr. /z/ i /š/ u *uzšetati se* ili /d/ i /t/ u *podtajnik* ne bi

²⁹ Stvarni bi kontekst dakle u ovoj situaciji bio samo dodatna pomoć jednoznačnosti – ona je naime već postignuta na sintaktičkoj razini, zahvaljujući sintaktičkoj normi.

³⁰ „...neutralizacija se u nekim mnogo upotrebljivanim riječima redovno provodi (...) a u riječima koje su izgubile svoju nekadanju tvorbenu prozračnost, neutralizacija je već posve završena“ (Brozović, 1991: 433).

izjednačili s obzirom na svoja akustička svojstva zvučnosti (u prvome primjeru i s obzirom na artikulacijska svojstva) te zašto se u tako nastalome kontaktu dvaju istih fonema jedan ne bi ukinuo. Valja podsjetiti na to da svijest govornikâ o tome da postoji ova ili ona (jezična) zakonitost otvara govornicima mogućnost da zamijete njezino eventualno kršenje i da ga odčitaju kao opravdano, kao čin koji ima svrhu. Naime jezična uporaba pošiljatelja poruke i primatelja poruke zasniva se na prešutnom konsenzusu da je zakonitost sadržana u samome jezičnom materijalu te se u uobičajenim komunikacijskim okolnostima među kompetentnim, izvornim govornicima, tj. u neutralnoj komunikaciji ne očekuje njezino iznjevjeravanje. Od jezičnih se zakonitosti dakle uobičajeno nastoji ne odstupati. Ako se to ipak čini, i to u neutralnoj komunikaciji, najčešće je takav postupak motiviran potrebom za postizanjem nesmetana prijenosa informacije u konkretnoj situaciji – budući da je riječ o semantičkim razlozima za ovaj ili onaj jezični izbor, nismo više na području fonologije, nego ortoepije.

Ortoepsku normu moguće je promatrati u suodnosu s ortografskom budući da svaka od njih opisuje jedan od dvaju dijametralno suprotnih jezičnih planova: pisani i govoreni. Priroda je ortoepske norme međutim znatno drugačija od ortografske. O tome kolika će u ortoepskoj normi biti zastupljenost / koliki udio fonološkoga načela (fuzije³¹), a kolika morfonološkoga (aglutinacije³²) ne odlučuje se na arbitrarnim osnovama, kao što je to moguće u ortografskim sustavima. Za ortografske sustave naime vrijedi da izbor bilo pretežito fonološkoga bilo pak pretežito morfonološkoga načela nema utjecaja na sam sustav. Tako je stoga što prirodni jezici mogu postojati bez svojih pisanih planova, ali svaki nužno ima govoreni plan. To se, nadalje, odražava i na pristup proučavanju jezika i njegovu normiranju: pisani plan *slijedi* norme na pojedinim jezičnim razinama, a govoreni plan *prethodi* fonološkim proučavanjima – utoliko je pisani plan drugotan u odnosu na govoreni plan. Ortoepska se norma nužno zasniva na pravilima fonološkoga načela i udio morfonološkoga u ortoepiji je znatno manji – zato što je ortoepija govoreni plan jezika, njegova govorna materijalizacija, a govoru je svojstvena fuzija. Aglutinacija se u govoru pojavljuje samo kad je njezin izbor potaknut dodatnim razlozima: semantičkom polarizacijom (Badurina, 1996: 43)³³.

³¹ Ovdje će se radije umjesto pojmova fonološko i morfonološko upotrijebiti uži pojmovi *fuzije* i *aglutinacije* (Badurina, 1996: 42–43) jer je ovdje riječ o pojavama koje se promatraju u slučajevima kad su ispunjena dva uvjeta: postojanje morfemske granice u riječi te postojanje uvjeta za fonološku mijenu na toj morfemskoj granici.

³² V. prethodnu bilješku.

³³ Na ortografskom planu izbor aglutinacije ne mora biti motiviran semantičkom polarizacijom,

Nema znaka jednakosti između fonologije i ortografije. Ortografija pri rješavanju pravopisnih problema koji se odnose na bilježenje morfemskih granica u suvremenome hrvatskom standardu uzima u obzir pravila fonološke te znatno manje i pravila morfonološke jezične razine, interpunkcijski se problemi rješavaju uz pomoć i na temelju pravila utvrđenih na sintaktičkoj i tekstnoj razini (Badurina, 1996: 118–120), kriteriji za sastavljeno i nesastavljeno pisanje riječi kao i distribucija velikoga i malog slova uzimaju u obzir semantičku razinu itd. Ortografski plan dakle nadilazi stroge granice bilo koje pojedine jezične razine i potrebno ga je promatrati u svoj njegovoj kompleksnosti. Jednako tako ni između fonologije i ortoepije nema znaka jednakosti: ortoepija obuhvaća uz fonološku još i morfonološku, sintaktičku (i suprasintaktičku/tekstnu) te semantičku razinu. Ortoepija kao jezični plan, kao i ortografija, objedinjuje sve jezične razine (kao što npr. pravopisnu temu interpunkcije nije moguće razmatrati bez sintakse i tekstne lingvistike, tako će znanja i spoznaje iz obiju navedenih razina svoj odraz imati i na ortoepiskome planu).

Preostaje još razmotriti i odnos spominjanih jezičnih razina i planova prema normiranju. Rikard Simeon (1969) donosi pod natuknicom „ortoepska pravila“: „ortoepsko je npr. pravilo hrv. književne akcentuacije da jednosložne riječi mogu imati samo silazne, a srednji slogovi riječi samo uzlazne naglaske, da ne može biti naglašen posljednji slog višesložne riječi, ili pak pravilo o zvučnom izgovaranju svršetnih zvučnih suglasnika“. Prema toj su definiciji ortoepska pravila zapravo preuzeti podaci koje je opisala (i propisala) fonologija. U nastavku stoji: „Ortoepska pravila dopuštaju dosta izuzetaka, većih i manjih odstupanja od norme (npr. akcenatskih, fonetskih varijanata, dubleta)“, što upućuje na to da ne postoji znak jednakosti između fonoloških i ortoepijskih pravila. Ono što je opisano kao „dopuštanje odstupanja od (fonološke) norme“ nije drugo do stvaranje norme koja ima obilježja vlastitosti.

Upravo „orto“ u terminu ortoepija znači da je riječ o uključivanju aspekta pravilnosti, tj. o odnosu prema normi koji je karakterističan za standardni jezik, a počiva na kriteriju pravilno-nepravilno. Ipak, kako nema nijednoga idioma bez njegova govornog ostvaraja, tj. bez pravogovora, dok ima jezika bez pravopisa (i bez pisma), dakle bez mogućnosti zapisivanja, vidimo mogućnost da se pojam ortoepije proširi sa standardnoga jezika i na svaki idiom. Moglo bi se stoga govoriti o ortoepiji npr. i u pojedinome dijalektu, mjesnome govoru i sl. Naime svaki je govornik kojega idioma u stanju identificirati jesu li idiomi kojim govore on i njegov sugovornik isti idiomi, tj. on

nego može biti i posljedica tradicije, želje za očuvanjem tvorbene prozirnosti itd.

će ih doživjeti kao iste ako im je ista i ortoepija³⁴, tj. svaki (govorno sposoban/kompetentan, odnosno zdrav) izvorni govornik ima odnos prema svojem i tuđem govornom ostvaraju vlastitog idioma kao prema pravilnome ili nepravilnome govoru (tj. načinu izgovora, onome kako je nešto izgovoreno). Izvorni govornik ovog ili onog idioma u stanju je naime raspoznati već na temelju sugovornikovih izgovornih značajki govore li obojica istim idiomom te ako sugovornikov idiom prepozna kao svoj, iz načina sugovornikova izgovora može pretpostaviti je li sugovornik možda stranac ili pak ima kakav izgovorni poremećaj. Govornik ne bi bio u stanju donijeti takve sudove kad ne bi imao svijest o tome koji je način izgovora u njegovu idiomu pravilan. Može se dakle govoriti o ortoepiji svakoga idioma te se može reći da, analogno i drugim normama, i za ortoepsku vrijedi da je u organskome govoru implicitna, a u standardu eksplicitna.

U vezi se sa svakom jezičnom razinom govori i o pripadajućoj jezičnoj normi. Kodifikacija normi u obliku normativnih priručnika također se može pratiti „razinski“ pa se tako naprimjer leksička i semantička norma nalaze u rječniku³⁵, morfološka i sintaktička u gramatici. Uspostavljanje ortoepske norme standardnoga jezika, ustvrdili smo već, korespondira s normama pojedinih jezičnih razina. Zanimljiva je stoga situacija, koja se zbog netom iznesenoga može učiniti nelogičnom: fonološka se istraživanja u hrvatskome standardnom jeziku zasnivaju na prethodnom poznavanju ortoepije hrvatskoga standardnog jezika. Nelogičnost je samo prividna – mora se naime uzeti u obzir da nema prirodnoga jezika, pa tako ni standardnoga jezika, bez njegove izgovorne strane, dakle i prije konačne uspostave

³⁴ Upravo tu svijest iskorištavaju neke govorne šale kojima je cilj da sugovornik prepozna kao inojezičnu strukturu onu koja to zapravo nije. Pritom govornik takvu sugestiju izvodi isključivo služeći se oponašanjem inojezičnih *izgovornih* značajki. Tako će npr. izgovor [bɛrɛmɛd] sugovornik doživjeti kao mađarski, iako se iza njega krije zapravo hrvatska rečenica: (pčela) *bere med* koju neće prepoznati zbog otvorenoga izgovora [e] i smještanja u istu izgovornu cjelinu riječi koje pripadaju dvjema cjelinama. Ili pak zbog izgovora hrvatske rečenice *Krava travu pase, tele repom maše*. s naglascima na ultimama izgovornih cjelina (te s karakterističnom uvularnom artikulacijom sonanta [r]): [kravà] [travù] [pasè] [telè] [repòm] [mašè] sugovornik pomišlja da je posrijedi francuski jezik. Jednako kao i potonja funkcioniše šala koja se zasniva na dijalektnoj rečenici: *S kefon se kefa*. („Četkom se četka.“) kad se izgovori: [sə] [kefõ] [sekefã], tj. s poluglasom, nazaliziranim izgovorom vokala [õ] umjesto sekvencije [on] te naglascima na ultimama – značajkama koje se ne pojavljuju i u mjesnome govoru u kojem je zabilježena. Dakako, šale su uspješn(ij)e ako se izvode sa sugovornikom koji ne poznaje (dobro) sugerirani jezik.

³⁵ Dakako da suvremena leksikografija ne izostavlja iz leksikografskih priručnika ni gramatičke podatke, no oni se donose u ograničenu opsegu (opseg gramatičkoga opisa rječničke natuknice ovisi o leksikografovom izboru, a često je motiviran i posve leksikografskim razlozima, primjerice navođenje vrste riječi kojoj natuknica pripada ili pak kojega morfološkoga oblika, podatka o rekciji i sl. izravno pomaže razrješavanju/objašnjavanju homonimije i polisemije).

eksplicitne ortoepske norme standardnoga jezika on će se morati ostvarivati u izgovoru. To će se, više ili manje, nužno odvijati i spontano, bez utjecaja stručnjaka – iz same će se uporabe oblikovati i „kristalizirati“ pravila, uvjetovana ne samo lingvistički nego i sociolingvistički³⁶. Uočavanje (i, štoviše, priznavanje) postojanja takva spontanog oblikovanja i razvoja ortoepske norme koja nije (još) kodificirana rezultiralo je u proučavanjima hrvatskoga standardnog jezika pojavom termina *uporabna ortoepska norma*, koji zapravo signalizira složenost aktualnoga stanja u hrvatskoj standardnojezičnoj ortoepiji i referira se na odnos između preskriptivnoga i uzusnoga u ortoepiji. Taj je odnos važno promotriti radi odgovora na dva pitanja: a) u kakvu su odnosu standardni jezik i organska osnovica na kojoj je on zasnovan te b) postoji li i kakva je sociolingvistička obilježnost ortoepskih rješenja (stavovi prema jezičnim/govornim činjenicama zasnivaju se na subjektivnim, ali kolektivnim doživljajima koji se polariziraju u okviru suprotstavljenih pojmova poput: ruralno–urbano³⁷, hrvatsko–nehrvatsko³⁸ i sl.).

Moguće je ponuditi nekoliko zaključaka o prirodi ortoepije te odnosu između ortoepije i fonologije:

³⁶ Za hrvatski standard moglo bi se reći da je sociolingvistički utjecaj na ortoepsku normu čak i jači, što je posljedica formirane društvene svijesti (koja, naravno, nije i ne mora biti znatnije ili čak dovoljno lingvistički educirana) o odnosima dijalekt – standardni jezik, te ruralno – urbano u jeziku.

³⁷ Riječ je o pojavi da se rješenja propisana kodificiranom normom doživljavaju kao stilski obilježena, a proskribirana pak kao uobičajena i „normalna“, dakle stilski neutralna. Primjerice, iako gramatike navode pravila o distribuciji zanaglasnih dužina, njihov se izgovor doživljava kao stilski obilježen (u svakodnevnome su govoru stilski obilježene kao ruralna značajka govora, a u usmenome književnoumjetničkom diskursu kao poetska značajka, značajka umjetničkoga govora, hiperkorektnost i sl.).

³⁸ Sociolingvistička pojava doživljavanja neke jezične značajke kao hrvatske ili nehrvatske nije nastala tek u 90-im godinama 20. st., nakon prestanka dotad zakonski podupiranoga preferiranja jezične unitarizacije (koja je u 20. st. periodično prolazila kroz izrazitije i manje izrazite faze). Postojala je naime i ranije, a njezin je uzrok, vjerojatno, u svijesti o postojanju standardnojezičnih sustava sličnih hrvatskome, ali koji imaju svaki i svoja normativna rješenja i svoje uzusne značajke. Uglavnom se doživljava u izborima na leksičkoj razini, distribuciji nekih sufikasa (deminutivni sufix -če i mocijski -ka te dijelom i sufix -lac), ortoepskome planu (akcentuacija) te u jednoj ili dvjema sintaktičkim značajkama (*da* + prezent, interogativne preoblike s *da li*). Valja istaknuti, dakako, da se takvi kolektivni sociolingvistički oblikovani stavovi ne zasnivaju nužno na educiranome jezičnom osjećaju. Motivacija je za te stavove kompleksna, na nju počesto utječe mnogo nejezičnih čimbenika (povijesnih, kulturoloških), a nije zanemarivo ni to da se upoznavanje standardnoga jezika – i vlastitoga, a osobito drugih njemu sličnih standardnojezičnih sustava znanje kojih se nije moglo stjecati u obrazovnim institucijama u Hrvatskoj – odvijalo ne samo čitalačkim iskustvom, nego, moglo bi se reći i u većoj mjeri, putem govornih medija javne komunikacije (na formiranje društvenoga stava to će imati, dakako, veći utjecaj nego individualna iskustva).

1. Ortoepija i fonologija (s prozodijom, dakako) bave se jedinicama izgovora. Čine to na različit način: fonologija je jezična razina i jedinice promatra statički, a ortoepija je jezični plan, na kojem se odvija funkcioniranje tih istih jezičnih jedinica i na kojem se one nalaze u dinamičkom odnosu prema drugim jezičnim razinama.

2. Na svakome se od dvaju jezičnih planova, ortografskome i ortoepskome, odvija prožimanje jezičnih razina (one naime djeluju na tim planovima) u vidu odabira i primjene pravila utvrđenih na svakoj od njih.

3. Norma i normiranje nisu vezani samo za jezične razine nego i za planove. Norma je na jezičnim razinama jednostavna (utvrđuje se u okviru pojedine jezične razine), a na planovima složena, kombinirana od jednostavnih, a to se kombiniranje odvija prema zakonitostima svakoga od jezičnih planova.

4. Fonologiju i ortoepiju ne povezuje samo predmet njihova bavljenja nego i rezultati fonoloških istraživanja. Fonologija polazi od prirodne nužnosti postojanja ortoepškoga jezičnog plana i vraća mu se služeći mu kao jedno od uporišta za učvršćivanje njegove eksplicitne norme. Može se stoga reći da se fonologija utvrđuje u ortoepiji, a ortoepija potvrđuje u fonologiji.

6. Ortografija

Hrvatskim se kalkom *pravopis* (prema grč. *orthographía* = *orthós* 'pravilan' i *gráphō* 'pišem') u hrvatskome standardnom jeziku imenuje: 1. ukupnost pravila za bilježenje nekoga jezika, 2. pravopisna norma (pa se tako govori npr. o fonološkoj, morfonološkoj, fonološko-morfonološkoj pravopisnoj normi, tj. o fonološkome pravopisu, morfonološkome pravopisu, itd. – o čemu više u nastavku), 3. priručnik u kojem je ta norma opisana, 4. sama praksa pisanja. Taj se termin, u liku *pravopisa*ne, susreće u vrlo burnom i važnom razdoblju standardizacije hrvatskoga jezika – ilirizmu – u naslovu Gajeva djela *Kratka osnova horvatsko-slavenskoga pravopisa*na (Budim, 1830) u kojoj se on ne rabi ni u kojem od navedenih značenja, nego u značenju grafijskoga sustava. Grafija je sustav znakova (slova, grafema³⁹) kojima se bilježi neki jezik, a prema pravilima koja za to propisuje njegova ortografija. U spomenutom su se razdoblju najprije nastojala razriješiti upravo grafijska pitanja (razlog je tome bilo nepostojanje jedinstvene grafije za cjelinu hrvatskih područja, na kojima se u praksi upotrebljavalo više grafijskih sustava) jer je jedinstvena grafija bila uvjet za daljnja promišljanja i o jedinstvenome standardnom jeziku (iako motivi za ujednačavanje grafije i oblikovanje zajedničkoga jezika opće komunikacije nisu bili jezikoslovni, već politički, to, naravno, nije značilo da se preporodni javni djelatnici nisu susretali i s potrebom ozbiljna jezikoslovnog promišljanja o tim problemima). Što se hrvatskoga standardnog jezika tiče, tijekom 19. stoljeća „težnja se za prilagođavanjem latiničkoga pisma potrebama hrvatskoga jezika, njegova fonemskog sustava uglavnom svodila na traganje za takvim grafijskim rješenjima koja bi omogućila ostvaraj osnovnog načela fonološke grafije: jedan fonem – jedan grafem“ (Badurina, 1996: 28). Do toga konačnog izgleda prema kojem je napokon postala pretežito fonemska, hrvatska je grafija bila obilježena gotovo isključivo nefonemskim rješenjima⁴⁰ (grafemi za palatalne foneme razrješavali su se vrlo različito, ali najčešće složenim grafemima⁴¹).

³⁹ O terminima *grafem* i *slovo*, *grafija* i *pismo* v. u Badurina, 1996: 15–22.

⁴⁰ Hrvatski grafijski sustav „tek se od druge polovice 18. stoljeća približio fonemskomu“ (Brozović, 2001).

⁴¹ O razlikovanju termina *grafem* i *slovo* v. u Badurina 1996: 18–20.

6.1 Pravopis kao norma

Kad se govori o pravopisu kao o normi, govori se o načelima na kojima se zasnivaju pravopisna pravila. Svako pravopisno poglavlje, svaka pravopisna tema, počiva na vlastitim, odgovarajućim pravopisnim načelima – jedna načela vrijede npr. za pisanje velikoga i malog slova, druga pak za pisanje riječi sastavljeno i nesastavljeno, treća za interpunkciju itd. Uobičajeno je da se tip pravopisa poistovjećuje s načelom ili načelima na kojima počivaju pravopisna pravila u poglavlju o bilježenju glasova u riječima pa se i pravopisna praksa i tip pravopisa imenuju prema prevladavajućem načelu upravo u tome pravopisnom poglavlju. Nije slučajno što su pravopisna rješenja (i načela) na kojima počiva upravo to poglavlje postala sinonim i za tip pravopisa. Taj je uvriježen postupak potaknut pitanjem o tome što je u pravopisu jezično, a što nejezično. Naprimjer, načela na kojima počiva pisanje velikoga i malog slova izrazito su nejezična – da bi se primijenilo koje od načela (i pravila), valja poznavati podatke iz izvanjezične stvarnosti (tj. znati je li nešto ime naseljenoga mjesta, države ili je, primjerice, oronim; ako se radi o višečlanome imenu, valja znati ulaze li svi članovi višečlane strukture u imensku formulu ili su prisutni i oni članovi koji s imenom ostvaruju samo sintaktički odnos, najčešće atributni ili apozicijski i sl.). Ili naprimjer pravopisna su načela transliteracije i transkripcije vezana za pisanje riječi koje su podrijetlom iz stranih jezika i pritom se zapravo ne radi samo o načelima hrvatske ortografije, već o odnosu prema praksi integriranja stranih ortografskih likova u hrvatsku ortografiju (dok je naime sam omjer zastupljenosti, tj. izbor načela u pojedinome pravopisnom pravilu, doduše, pitanje u ingerenciji hrvatske ortografije, ipak se kad god se propiše pravilo o zapisivanju izvornim načinom, tj. kako se piše i u jeziku iz kojega je riječ primljena, na takvu mjestu odustaje od ingerencija hrvatskoga pravopisa i prihvaćaju se strana ortografska rješenja). Pravopisne teme koje imaju čvršćih poveznica s jezičnim u pravopisu, kao što su to pisanje riječi sastavljeno i nesastavljeno ili interpunkcija, nisu prepoznate kao one koje mogu dati opću sliku o tipu pravopisa. Interpunkcija to ne može jer ona nije pisana slika kakvih jezičnih jedinica, nego prozodijskih (iako, naravno, ima jezičnu funkciju – razlikovnost – ona ipak nije prikaz jezičnih jedinica, nego govornih). U pozadini pitanja o pisanju riječi sastavljeno i nesastavljeno (koji je izrazito jezični problem po tome što se za njegovo pravopisno usustavljivanje moraju uzeti u obzir upravo jezična polazišta) nalazi problem teško odredljivoga pojma *riječi*. Problem je pisanja riječi sastavljeno i nesastavljeno riješen pravopisno vrlo jednostavno: što je jedna riječ, piše se sastavljeno, a što nije, piše se nesastavljeno, no problem utvrđivanja definicije *riječi* uzrokom je i načelnome nepodudaranju između pojma riječi u

pravopisnom smislu i riječi u ortoepiskome smislu, tj. između pojma morfološke i fonološke riječi. Neovjereno je postavljanje pravopisnih pravila za pisanje riječi sastavljeno ili nesastavljeno na binarni način: tj. da se zapisuju ili morfološke ili pak fonološke riječi. Pravila su naime u tom poglavlju zasnovana na mreži načela, a ne na binarnome načelu. Nije stoga moguće u samoj ortoepiji pronaći razlog hoće li se nešto pisati sastavljeno ili nesastavljeno – ortoepska riječ nije i ortografska. Suprotno tome, pravopisni prikaz kontakta suglasnika funkcionira upravo binarno: pismo ili slijedi govor ili ga ne slijedi.

Na pravopisnome planu najizrazitiji odnos između pisma i govora upravo je u bilježenju kontakata suglasnika te se stoga ta pravopisna tema i doživljava kao elementarno pravopisno pitanje. Smisao je pravopisa prikazati u pismu govoreni jezik, a taj je zahtjev najreprezentativnije sažet i predstavljen upravo u poglavlju o kontaktima suglasnika⁴². U tome se poglavlju pravopisna pravila uspostavljaju uvijek s obzirom na neki od mogućih odnosa između izgovora i zapisivanja glasova u riječi, tj. s obzirom na moguće odnose između ortografije i ortoepije.

6.2 Pravopisna načela i ortoepija

Pojam pravopisnoga načela razumijevamo šire od uobičajenoga zaustavljanja na samo onome načelu koje opisuje u kakvu su odnosu ortografija i ortoepija u ovoj ili onoj pravopisnoj normi. Približava li se pravopisno rješenje pravogovoru ili se od njega udaljava pitanje je koje se može postaviti tek za jedan dio pravopisnih tema. Kompleksnost pravopisnoga plana zahtijeva da se svakoj od pravopisnih tema pristupi imajući u vidu autonomnost jezične razine ili jezičnih razina s kojima tema korespondira. Drugim riječima, svaka će pravopisna tema morati biti opisana odgovarajućom metodologijom, na temelju koje treba izraditi specifična načela koja odgovaraju temi. Primjerice načela transkripcije i transliteracije, kojima se opisuju pravopisna pravila o pisanju riječi stranoga podrijetla, neće odgovarati opisu problema pisanja riječi sastavljeno ili nesastavljeno, i obrnuto. Načela kojima se opisuje odnos prema fonemu i morfemu bit će prepoznata kao ključna za opis odnosa između ortografije i ortoepije u jezicima čiji se grafijsko-ortografski sustav temelji na odnosu prema

⁴² U hrvatskoj jezikoslovnoj povijesti u razmatranjima o pravopisnoj normizaciji najviše je mjesta posvećeno upravo tom poglavlju, a rasprave su o problemima u ostalima pokrenute znatno kasnije. To, naravno, nije uzrokom što se tip pravopisa počeo nazivati prema tipu rješenja zastupljenome u tome poglavlju, nego je on smatran najvažnijim upravo zbog toga što je u njemu najizrazitije vidljiv odnos pisma i govora.

fonemskome inventaru. Štoviše, opis toga odnosa uzdignut je na simboličnu razinu do te mjere da se i čitavu pravopisnu normu u ovome ili onome jeziku običava nazivati upravo po načelu ili kombinaciji načela kojima se određuje zapisuje li se što tako da se slijedi izgovor ili da se odstupa od izgovora. U znanosti se govori o nekoliko načela kojima se uvriježeno imenuje opći karakter pravopisne norme te će u nastavku biti predstavljena ona najzastupljenija.

6.2.1 Fonetsko, fonološko, etimološko i morfonološko pravopisno načelo

U jezikoslovnoj prošlosti najčešće se govorilo o dvama pravopisnim načelima koja su uspostavljala svoj odnos s ortoepskim planom: *fonetsko načelo* i *etimološko načelo*. Tek kad se u znanosti pojavio pojam morfonologije, odnos je između etimološkoga i morfonološkoga načela u pravopisu razmršen, a zahvaljujući razlikovanju pojmova fonetike i fonologije naziv je dotadašnjega fonetskog pravopisnog načela ispravljen. Nazivi *fonetsko* i *etimološko pravopisno načelo* oblikovani su s namjerom da se opiše odnos pravopisa prema izgovoru glasova u riječi. Pri tome je fonetsko načelo zapravo značilo da se morfonološke mijene bilježe, a etimološko da se one ne bilježe, nego se bilježi ono stanje koje je prethodilo mijeni/mijenama. Jasno je da je naziv *fonetsko načelo* u takvu značenju bio neprecizan jer se ipak nije pisalo onako kako to sugerira naziv toga načela: naziv *fonetsko načelo* značio bi da se bilježe svi fizički ostvareni glasovi, tj. fonovi, a to nadalje znači da bi se u hrvatskome jeziku fonetska razlika između fona [m] u */morel/* i fona [m] u */bomba/* ili npr. fonetska razlika između fona [n] u */stan/* i fona [n] u */stanka/* morala odraziti i u pisanju, tj. ti bi se fonovi pisali različitim grafemima iako pripadaju istome fonemu. Takav bi način bilježenja zahtijevao uporabu povećanog broja znakova, za svaki fon poseban znak, i bio bi izrazito nepraktičan i neekonomičan ne samo zbog toga nego i zato što bi se protivio činjenici da govornici svjesno opažaju samo foneme, a ne fonove: „Otkako se u čovječanstvu piše, nije bilo pravopisa u kojem bi prevladavalo fonetsko načelo, nešto jače bilo je zastupljeno u sanskrtskome pravopisu, ali pisanje su u tome jeziku uveli učenici ljudi tek kada je on već bio mrtav kao latinski u Europi, pa nije bilo naroda koji bi se mogao buniti“ (Brozović, 2001a: 6). Budući da se dakle ni u slučajevima kad se govorilo o fonetskome pravopisnom načelu nisu zapisivali fonovi nego fonemi, ispravno je nazivati to načelo *fonološkim*.

Etimološko pravopisno načelo (nazivano i *korijensko*) podrazumijevalo bi da se bilježi etimon (korijen). U vezi s tim načelom nekoliko je problema. U

razvoju je svakoga jezika moguće usporedbom stanja u različitim vremenskim odsječcima promatrati koje su se jezične mijene dogodile u njemu. Pritom se može govoriti o različitim stupnjevima u jezičnoj dijakroniji, tj. za hrvatski je jezik moguće proučavati korijene npr. u praslavenskome jeziku ili praindoeuropskome jeziku jer oba predstavljaju ishodišne sustave s kojima je današnji hrvatski jezik u dijakronijskoj vezi. Postavlja se dakle pitanje koji će se vremenski odsječak u razvoju jezika uzeti kao krajnji u pravopisnom bilježenju korijena riječi, hoće li se prikazivati stanje u starohrvatskome, praslavenskome ili možda praindoeuropskome jeziku. Poseban je pritom problem i česta oskudnost izvora i podataka o jezičnim stanjima u prošlosti. Takvim se proučavanjima bavi jezična disciplina etimologija. Kako k tome nije moguće očekivati da će korisnici pravopisa koji nisu izvrsni stručnjaci u toj lingvističkoj znanstvenoj disciplini razumjeti kako je i zašto izveden koji korijen, svladavanje bi se takva zapisivanja svelo na nepraktično i zahtjevno zapamćivanje pisanih likova riječi koje nestručnjaku nije moguće povezati sa sinkronijskim stanjem u sustavu. Naime prema etimološkom bi se načelu pisalo npr. **dhor*, a ne *tvor*, **slza*, a ne *suza*, **gordъ*, a ne *grad*, **vlk* ili **vьlkъ* ili **wlkos* umjesto *vuk*. Etimološko načelo, takvo kako je ovdje shvaćeno, nije prevladalo ni u jednom jeziku – u jezicima se ono najčešće može susresti samo „u tragovima“: npr. u ruskome pravopisu nastavci -ogo, -ego pišu se upravo tako, iako se morfonem /g/ u njima izgovara [v], a oblike koji su propisani u pisanju nemoguće je opravdati ikakvim sinkronijskim stanjem u ruskome standardu niti znanjem koje se ne bi oslanjalo i na druga znanja izvan poznavanja suvremenoga standarda (Brozović, 2001a: 6).

Pojam se etimologije u pravopisu kao njegova osnovnog načela zaista i nije shvaćao tako da bi za njega bilo potrebno istraživati stanja u jezičnoj povijesti (barem ne u većoj mjeri). Naime u onome što je nazivano *etimološkim* pisanjem uvijek se zapravo radilo samo o tome da se nisu bilježile neke fonološke mijene koje se provode u izgovoru. Naravno, i to je značilo da će se na taj način bilježiti nešto što nije odraz fonemske slike koja stoji u pozadini izgovorne stvarnosti, ali ključno je pitanje do kojega se razdoblja pritom išlo „unatrag“, tj. do kojega se „stupnja“ dolazilo u potrazi za korijenom. Hrvatska nam pravopisna povijest u razmatranju toga problema nudi bogatu građu u 19. stoljeću: od 30-ih godina, tj. od ilirizma pa sve do posljednjega desetljeća. U tom se standardološki vrlo burnom razdoblju raspravljalo i o pravopisnim načelima, a za razmatranje je te problematike osobito dragocjena situacija u kojoj se u pedesetak godina dogodio obrat⁴³

⁴³ Ovdje valja napomenuti da se „obrat“ nije zbilo odjednom, nego je moguće pratiti njegovu

od *etimologije* k *eufoniji* u pravopisu, tj. od morfonološkoga k fonološkome načelu. Popraćeno je to burnim raspravama uglednih jezikoslovaca toga vremena, a nas će ovdje zanimati opis pojma etimologije u pravopisu kako ga je shvaćala onodobna lingvistika.

Za ilirce otpočetak nije bilo dileme – između *eufonije* i *etimologije* odlučuju se za potonju, ali ne iz jezikoslovnih razloga, nego stoga što misle da će što razvidniji prikaz korijena riječi olakšati razumijevanje hrvatskim jezikom pisana teksta drugim slavenskim narodima koji i sami primjenjuju takvo pravopisno načelo u svojim jezicima. Smatrali su da će pravopis pridonijeti povezivanju s drugim slavenskim narodima te jasnijem pokazivanju međuslavenske srodnosti.⁴⁴

Već Babukić (1836: 40) spominje „bližnje korene rečih“⁴⁵ kao sinonim za *etimološko* pisanje. Važno je uočiti da su se i u Babukićevo doba, ako ne terminološki, a ono barem iskustveno razlikovala dva poimanja korijena: korijen kako ga shvaća jezikoslovna disciplina etimologija i korijen u pravopisnome smislu. Iz oznake „bližnji“ korijeni riječi vidljivo je da Babukić shvaća kako etimološko istraživanje znači proučavanje različitih stadija u jezičnoj prošlosti i kako je za pravopis važno da se „zaustavi“ na onom stadiju korijena koji je najbliži suvremenom stanju, tj. koji je samo „prvi stupanj unatrag“ u odnosu na izgovornu stvarnost. Prikazi su „bližnjih“ korijena riječi za Babukića, što je vidljivo iz same njegove prakse pisanja, oni načini zapisivanja u kojima se ne bilježi fonološka mijena, a to se odnosi na prefiksarno-korijenske i korijensko-sufiksne granice na kojima pri tvorbi riječi i sklonidbi u neposredni kontakt dolaze fonemi koji u tim pozicijama ortoepski podliježu fonološkim mijenama. „Bližnji“ znači da se načelno ne piše nikakvo dijakronijsko stanje, nego sinkronijsko, ali uz izostavljanje prikaza rezultata fonoloških mijena. Drugim riječima, zapisom se prikazuje kako je riječ tvorena, ali s time da je motivaciju njezine tvorbe moguće iščitati

postupnost u vremenu, ali i u osobi jednoga od najobrazovanijih i najutjecajnijih jezikoslovaca toga vremena: Vatroslavu Jagiću. On je započeo svoje bavljenje jezikoslovljem kao član zagrebačke filološke škole, da bi postupno napustio pojedine njezine poglede objavljujući osvrte i rasprave u kojima iznosi znanstvena uporišta za promjene.

⁴⁴ Iako se sami nisu izriječno izjašnjavali jesu li se za takav tip pravopisa opredijelili i zbog kajkavske etimološke tradicije (Jonke, 1971: 109) nedvojbeno je da izbor morfonološkoga pravopisa ilircima nije predstavljao novinu.

⁴⁵ Babukić (1836) nadalje kaže: „Budući da govorimo za uši, a pišemo za oči: zato u govoru poradi uših trēba više paziti na eufoniju ili blagoglasje...” te „Treba najviše paziti etimologiju, jer se njome razumljivost najbolje postiže. A zar nije razumljivost svārha svakoga pisanja?... Stoga treba pisati izsēci, a ne isēci, izkidati, a ne iskidati...“. Slično govori i u svojoj *Ilirskoj slovnici* (1854: 9): „Mi nezametjemo eufonie; dapače, gdi je neobhodno potrebita, strogo se je dēržimo i jedino poradi većje razumljivosti obziremo se na etymologiu...“.

iz suvremenoga stanja u leksiku. Kad se 1864. Jagić u članku *Naš pravopis*, objavljenom u *Književniku*, zauzeo za ublažavanje *etimologičnosti*, predlagao je da se piše *zbor* umjesto *sbor* (kako je pisao Babukić), ali zadržava pisanje *sladka* i *iztjerati*, što objašnjava: „Dok sam u granicah jedne te iste proste (ili izvedene) rieči, bilo imena bilo glagola, pisati ću onako, kako čujem da je valjan izgovor iste rieči u svojem nepromjenjivom obsegu, s osobitim obzirom na nominativ“ (cit. prema Jonke, 1971: 108). Iako se može činiti da Jagić dijelom odstupa od *etimologije* u pravopisu i da nije u njezinu provođenju dosljedan kao što je to Babukić, Jagićeva je misao zapravo još dosljednija od Babukićeve, ali samo ako imamo na umu što je pojam *korijena* u pravopisu značio i jednome i drugome: „bližnji“ korijen riječi. Jagić se naime samo još dosljednije od Babukića poziva na oslon na sinkroniju. Njemu je jasna i metodologija ugledanja na polazni oblik, pa ističe npr. nominativ kao oblik koji čuva „nepromjenjiv opseg riječi“, tj. u kojem je moguće pronaći neutralnu fonološku okolicu za većinu riječi, i prema kojem će se stoga riječ bilježiti i u ostalim padežima.

Može se činiti paradoksalnim što Jagićev promišljen, utemeljen i dosljedan pristup pisanju „bližnjih“ korijena riječi rezultira zapravo povećanom zastupljenosti fonološkoga pravopisnog načela. Ako se problemu pravopisnih načela u hrvatskome jeziku pristupi lingvistički utemeljeno i ako ga se pokuša opisati i objasniti znanstvenom aparaturom, pojavljuju se rješenja koja pokazuju da je daljnji razvoj hrvatske ortografije u pravcu pretežito fonološkoga načela bio logičan i neizbježan. Ni ona ilirska i babukićevska *etimologija* (kojom su ilirci pisali i prije nego što ju je Babukić znanstveno utemeljio u svojoj slovnici) koja je uspješno funkcionirala u hrvatskome pravopisu (koja nije ometala sugeriranje izgovora i koja je ipak bila logično objašnjiva iz sinkronije, a time i praktičnija korisniku-nefilologu nego što bi to bili neki drugi načini etimologiziranja⁴⁶ u pravopisu) nije mogla izbjeći atribut „umjerena“ – zahtijevala je naime da se piše npr. *ubožtvo*, a ne *ubožstvo* ili *ubogstvo*, i nije zahtijevala da npr. u zapisu *junačtvo* bude vidljiv korijen *junak*. Sva je njezina umjerenost bila međutim u tome da se pravopisno *etimologiziranje* zaustavljalo već na „prvoj stepenici“, tj. na morfonologiji.

Pravopisnim se načelima uspostavljao odnos pisane strane jezika prema fonemskome sastavu morfema. Promjene u fonemskome sastavu morfema nazivaju se alternacijama i odnose se na alterniranje (zamjenu) jednoga

⁴⁶ Ovdje se valja prisjetiti da je radikalniji pristup (i više dijakronijski) *etimologiji* u pravopisanju imao Fran Kurelac, predvodnik riječke filološke škole. *Etimologiziranje* u Frana Kurelca nije samo pravopisno, ono je dio njegove jedinstvene, mada neuspjele, koncepcije standardnoga jezika koja je počivala na posvemašnjem arhaiziranju jezika.

morfonema drugim morfonemom. Pritom, jedne su alternacije uvjetovane inherentnim distinktivnim obilježjima fonoloških jedinica u nizu, a druge morfološkim (i tvorbenim) kategorijama. Primjerice, morfonem /b/ na morfemskoj granici u genitivu riječi *rubac* nalazi se ispred morfonema /c/. Zbog njihova međusobnog suprotstavljanja prema obilježju zvučnosti /b/ ispred /c/ zamjenjuje se s /p/ (rezultat je jedinica koja se ukupnošću svojih izraznih obilježja premjestila iz područja ostvaraja morfonema /b/ u područje ostvaraja posve drugoga morfonema, tj. /p/). Takva je alternacija ovisna samo o susjednoj jedinici i provodi se uvijek kada se ostvari takva pozicija. Suprotno takvim alternacijama postoje i one za koje susjedstvo s drugim jedinicama nije jedini uvjet. Naprimjer, morfonem /k/ u *junak* zamjenjuje se s /č/ u V jd. *junače*, ali ostaje nezamijenjen u A mn. *junake* – alternaciju /k/ u /č/ nije izazvalo samo susjedstvo s jedinicom /e/, nego se tomu uvjetu pridružuje i drugi uvjet: pripadnost morfološkoj kategoriji vokativa jednine (a ne akuzativa množine). Uobičajeno je prvi oprimjereni tip alternacija nazivati *fonološki uvjetovanima*, a drugi tip *morfološki i tvorbeno uvjetovanima* (Barić i dr., 1995: 76–77).

Fonološki uvjetovanim alternacijama pripadaju one koje su nastale kao posljedica jednačenja konsonanata prema zvučnosti, jednačenja konsonanata prema mjestu tvorbe te ispadanja suglasnika. Morfološki su i tvorbeno uvjetovane alternacije: palatalizacija, sibilizacija, jotacija, alternacije refleksa nekadašnjega glasa jata, alternacije suglasničkih skupina⁴⁷, nepostojani samoglasnici, prijeglas. Kad je riječ o *etimologiji* u pravopisu, zahtjevi su se postavljali uvijek u pravcu neevidentiranja fonološki uvjetovanih alternacija, a u prikazivanju morfološki i tvorbeno uvjetovanih alternacija nije bilo takva zahtjeva. O tome govori i Ivšić (1938/1939: 8–9): „...sve razlike, koje dijele naš etimološki pravopis od fonetskoga, čini ovo: 1) izmjena *b/p*, *d/t*, *g/k*, *z/s*, *ž/š*, *dž/č*, *đ/ć*; – 2) izmjena *m/n*; – 3) nestanak udvojenih konsonanata (*istinni* > *istini*); – 4) nestanak konsonanta *d* ili *t* u težem konsonantskom skupu (na pr. *bolestna* > *bolesna*, *listka* > *liska*, *grozdka* > *groska*, *podstaviti* > *postaviti*, *kadšto* > *kašto*, *što* > *što*)“.

Morfonologija je znanstvena disciplina koja se bavi fonološkom strukturom morfema (Badurina, 1996: 41), odnosno kao jezična (među)razina ona je područje fonoloških promjena u morfološkom ustrojstvu jezika (Silić, u zborniku *Norme i normiranje hrvatskoga standardnoga jezika*, 1999: 342). Za pojmove koji su se tradicijski rabili kao oznake za dva suprotstavljena tipa pravopisa: *fonetski* i *etimološki*, u suvremenoj su lingvistici prošireni i prihvaćeni termini *fonološki* i

⁴⁷ Npr. /ht/ i /šč/ (*dahtati* – *daščem*), /sk/ i /šč/ (*lijeska* – *liješće*), /st/ i /šč/ (*častiti* – *čaščah*) itd.

morfonološki. Već je pokazano da termini *fonetski* i *etimološki* nisu precizni i da ne odražavaju bit pravopisne prakse koja je nazivana njima, no valja promotriti koliko su termini *fonološki* i *morfonološki* opravdani kao njihove zamjene. Preispitivanjem (Badurina, 1996: 41) tih novih zamjena za stare termine pokazuje se da se analogno očekivanoj jednakosti koju pretpostavlja morfonološko pisanje: morfonem – slovo, ne pojavljuje jednakost fonem – slovo⁴⁸, koju bi pretpostavljalo fonološko pisanje, nego se umjesto nje pojavljuje jednakost alomorfona – slovo (kao rezultat fonološkoga pisanja). Ta bi spoznaja mogla imati i terminoloških posljedica: „polazeći od postavke da se pravopisna načela zasnivaju na jezičnim razinama, dakle fonološkoj ili morfonološkoj, primjeri se poput 'pripovijetka' (prema 'pripovijedati'), kada fonološko načelo znači zapravo bilježenje alomorfona, pokazuju 'tankima'. Unatoč postavci da alomorfonska realizacija na nižoj, fonološkoj, razini odgovara fonološkoj nemoguće je ne biti svjestan miješanja jezičnih razina u tako određenu i imenovanu pravopisnom načelu. Stoga bi se kao primjereniji i precizniji nazivi mogli nametnuti i *fonemski* i *morfemski* pravopis, s obzirom na bilježenje fonema ili morfema...” (Badurina, 1996: 41–42). I terminu *morfonološki* moguće je pronaći zamjerku jer „u onome smislu u kojemu se morfonologija shvaća kao područje fonoloških promjena u morfološkom ustrojstvu jezika morfonologija je načelno fonologija“ (Silić, u zborniku *Norme i normiranje hrvatskoga standardnoga jezika*, 1999: 342) te zato nazivi fonološko (fonematsko) i morfonološko (morfonematsko) pravopisno načelo izazivaju nesporazume pa bi pravopisno načelo koje se naziva *morfonološkim* trebalo nazvati *korijenskim* ili *etimološkim* (Silić, u zborniku *Norme i normiranje hrvatskoga standardnoga jezika*, 1999: 342).

Terminološku je problematiku pravopisnih načela Babić (2000: 42–44) objasnio nešto drugačije, polazeći od tvrdnje: „znanost koja se bavi morfemima naziva se morfonologija, za razliku od morfologije, hrv. oblikoslovlje, koja se bavi samo oblicima pojedinih riječi“ (Babić, 2002: 43) i slijedom toga definira: „Morfonološki bi pravopis bio onaj koji pazi na morfeme, tj. nastoji da isti morfem ostaje u istom liku bez obzira što se u različitim okolinama izgovara različito“ (Babić, 2000: 43). Nadalje, takav tip

⁴⁸ Ovdje valja upozoriti na razlikovanje fonološke grafije i fonološke ortografije. Također valja imati na umu da se ortografski tip ne može dokazivati na svim riječima, već samo onda kad su ispunjena dva uvjeta: 1. da u riječi postoji morfemska granica te 2. da na toj morfemskoj granici postoje uvjeti za fonološku mijenu. Slijedom toga moglo bi se reći da je u ortografskome zapisu riječi *kuća* provedena fonološka grafija (jedan fonem – jedan grafem), ali nije moguće utvrđivati je li ona pisana fonološkim ili morfonološkim ortografskim načelom jer se u njoj (na sinkronijskome planu) prepoznaje morfološka granica na kojoj nema uvjeta ni za kakvu fonološku mijenu (*kuć-a*).

pravopisa valja razlikovati od *historijskog* ili *tradicionalnog* pravopisa koji je pravilnije nazivati *korijenskim* ili *etimološkim* budući da termin *historijski* ili *tradicionalni* može značiti svaki pravopis koji je plod tradicije (Babić, 2000: 43). Razlika između etimološkoga i morfonološkoga pravopisa u broju je kategorija na koje se primjenjuje zapisivanje korijena: korijenski je pravopis naime „širi pojam. On obuhvaća riječi u kojima se glasovi pišu drukčije od izgovora i u okviru jednoga morfema: *obć-i*, *srčb-a*, *glasb-a*“ (Babić, 2000:43).⁴⁹ Teško je međutim složiti se s određenjem koje daje Babić (2000: 43) za etimološki pravopis da je to način kojim se piše: „kao što se nekad pisalo bez obzira što se **poslije izgovor promijenio** (istaknula M. M.)“ Naime *etimologičnost* pravopisnih praksi u nekim razdobljima hrvatske pravopisne prošlosti može biti posljedica gledanja iz suvremene jezične perspektive, tj. iz suvremenoga jezičnog stanja kada se ono svojom ortoepskom stranom razlikuje od ortoepske stvarnosti kojoj je odgovarao promatrani zapis. Treba stoga razlikovati slučajeve kad se u jeziku zaista dogodila mijena od slučajeva za koje je pak potpuno jasno iz fonološke strukture hrvatskoga jezika da se nisu mogla izgovorno ostvariti onako kako je zapisom sugerirano. Primjerice nekadašnja skupina *tj* (< *təj*) slijedom jezične evolucije jotirana je u *ć* i stoga nekadašnje pisanje *prolitje* danas izgleda etimološkim pisanjem iako je moguće, pa i posve vjerojatno, da se u doba kad je spomenuti primjer tako zapisan zaista i čitao nejotirano (te ga u tom slučaju ne bi trebalo imenovati etimološkim za vrijeme u kojem je zapisan). S druge strane, iz same je fonološke strukture hrvatskoga jezika jasno da se nisu mogla izgovorno ostvariti pravopisom prikazana fonološka distribucijska rješenja tipa: *izpostaviti*, *odkopati* (ona su naime mogla biti pravopisnim nasljedovanjem navike ranijega pisanja prije nego što se iz fonološkoga sustava izgubio poluglas koji je i pravopisno, ali i pravogovorno, stajao između konsonanata koji su se njegovim gubitkom našli u fonološki nemogućem kontaktu). Na temelju lingvističkih podataka o hrvaskome jeziku može se pretpostaviti da se primjeri zapisani tako da su u neposrednom susjedstvu prikazani konsonanti različite zvučnosti nisu tako i izgovarali. Zbog oskudnih se podataka, gotovo isključivo i samo posredno čitljivih iz ortografske slike (o kojoj treba s oprezom zaključivati koliko je ona doista odražavala ortoepsku stvarnost), teško mogu odgonetavati odnosi između ortografije i ortoepije u pravopisnim praksama zastupljenima u tako davnoj prošlosti.

⁴⁹ U primjerima *srčba* i *glasba* *b* nije dio korijenskoga morfema, već je on tvorbeni morfem, no usmjerenje .

Iz izloženih je kritičkih osvrta na termine *fonološko* i *morfonološko* načelo u pravopisu vidljivo da nijedan od njih ne opisuje jednoznačno i dosljedno odgovarajuće pravopisno načelo koje je njime imenovano. O tim je dvama načelima moguće reći da su međusobno suprotstavljena po svojem odnosu prema ortoepskome jezičnom planu. Prvo načelo nastoji približiti se tome planu tako da u pismu prikazuje što vjerniji odraz izgovora, a drugo se načelo upravo suprotstavlja ortoepskome planu i otklanja zahtjev da mu se približi u pismu. Primjenom morfonološkoga načelom stvara se odmak od izgovornih ostvaraja i čuva morfemska prozirnost, a u pozadini primjene toga načela stoji stav da je morfemska prozirnost nužna za lakše, jednostavnije, bolje i brže razumijevanje napisanoga. Za neke bi se jezike moglo dodati i to da u njima takvo načelo olakšava i pisanje i percipiranje riječi. To naprimjer vrijedi za one jezike u kojima prozodijski elementi utječu na fonološku strukturu. Kako stalan fonološki sastav korijena jedne te iste riječi u pravilu olakšava očitavanje njezine semantike, u pismu se nastoji prikazati korijen u neizmijenjenu fonološkome sastavu, dok se pritom na ortoepskome planu ostvaruju sve mijene koje zahtijeva izgovorna norma. Pritom, takvim će se pristupom olakšati zapisivanje riječi jer će se isti morfem pisati uvijek jednako. U ruskome jeziku primjerice izgovor vokala ovisi o mjestu naglasaka u riječi: *борода* ('brada') u N jd. izgovara se [bɐradá], u A jd. [bɔradu], a u G mn. [barót] – u takvim slučajevima čuvanje izvornoga fonemskog sastava morfema olakšava i pisanje i čitateljevu percepciju značenja riječi. Zapisom jedino nije sugeriran izgovor – računa se s njegovim automatizmom (uz, dakako, pretpostavku o poznavanju mjesta naglasaka i njegova utjecaja na susjedne vokale).

Približavanje prikazu ostvaraja na ortoepskom jezičnom planu, koje zastupa prvo načelo, moguće je predložiti samo do fonemske razine – prikazivanje bi fonova naime bilo neekonomičan postupak u pisanju: izazvalo bi potrebu za većim brojem znakova, a i zahtijevalo bi od korisnika da postane svjestan (pisanje je naime svjestan postupak) različitosti glasovnih ostvaraja kojih uobičajeno nije (i ne mora biti) svjestan, tj. koje inače percipira kao apstraktne jedinice (foneme). Pravilno bi stoga bilo taj postupak nazvati *fonemskim pravopisnim načelom* (kako je predloženo u Badurina, 1996: 41).

Usporedbom korijenskih morfema u riječima *nizak* i *niska* vidljivo je da se morfem /niz/ ostvaruje u dva alomorfa: [niz] u fonološki neutralnoj okolini te [nis] kada nakon njega slijedi bezvučni konsonant. Promotri li se izraz tih alomorfa, uviđa se da se oni razlikuju u samo jednom segmentu svojega izraza: u drugome se alomorfu nalazi jedinica [s] na mjestu na kojem se u prvom alomorfu nalazi jedinica [z]. U apstraktnoj jedinici /niz/ na istome se

mjestu nalazi jedinica /z/, koja se naziva morfonem. Jedinice [z] i [s] njegovi su alomorfon. Iz takvih bi se primjera moglo zaključiti da ni naziv *fonemsko načelo* nije jedini mogući naziv jer se, gledano s morfonološke razine, u riječi *niska* ostvaruje alomorfon [s].

U primjerima poput razmatranoga *nizak* – *niska* IDO-i alo-jedinica podudaraju se s IDO-ima -em-jedinica. Potrebno je promotriti i one primjere u kojima se tzv. alo-jedinice svojim izrazom ne podudaraju posve s -em-jedinicama. Naprimjer prema istom načelu prema kojem se piše *niska* (od *nizak*) piše se i *iščuškatī* (od *iz* + *čuškati*). Morfem /iz/ pojavljuje se u nekoliko svojih alomorfa: [iz] u fonološki neutralnoj okolini, [iž] ispred [ž] i [ž], [iš] ispred [š] i [č], [iž] ispred [ž] te [iś] ispred [ć]. Promatrani primjer ortoepski se ostvaruje kao [iščuškatī]. U zapisivanju toga primjera kao *iščuškatī* alomorfon [ś] koji se nalazi u izrazu alomorfa [iś] morfonološki pripada morfonemu /z/, dok je u pismu predstavljen apstraktnom jedinicom kojoj se jedinica [ś] pridružuje na razini fonologije, a to je fonem /š/. Time je jasno pokazano da naziv *fonemsko načelo* potpuno odgovara praksi pisanja koja se naziva uobičajeno *fonološkom*.

Naziv *morfonološko načelo* manje je problematičan jer se njime ionako ne evidentiraju ostvaraji, pa izostaje i potreba za promišljanjem o tome o koju se jezičnu razinu njihov ortografski prikaz upire. Ako se naime propiše da će se bilježiti morfonemi, u bilježenju će se dobiti jednaki rezultati kakvi bi se dobili da se pravilom tražilo bilježenje morfema. Naime izrazna se strana morfema (izraz morfema naziva se morfon) i njegova alomorfa razlikuju upravo u njihovu fonemskome sastavu, tj. kad je riječ o morfemu, govori se o morfonemima, a kad je riječ o alomorfu, govori se o alomorfonima. Bilo da je dakle postavljen zahtjev za bilježenjem morfema bilo pak morfonema rezultat će biti jednak – različita će biti samo razina s koje se problem promatra. Takvo bi gledište opravdavalo terminološke odabire prema kojima se pravopisno načelo može nazivati i *morfemskim* i *morfonemskim/morfonološkim*.

Morfonem se definira najčešće kao fonem koji je sastavni dio morfema (Turk, 1992: 24). Takva definicija, iako je praktična, ima i nedostatak jer sugerira da su više jezične jedinice mehanički zbroj nižih jezičnih jedinica. Više jezične jedinice strukturno su uvjetovane nižima, ali distinktivnost i konstitutivnost jedinice treba promatrati unutar razine kojoj pripada (Silić, 1986: 42). Stoga nije moguće reći primjerice da je morfem distinktivan zahvaljujući fonemu jer je „morfem jedinica i strukture izraza i strukture sadržaja, a fonem samo jedinica strukture izraza. [...] Razlikovanje *kùća* od *kùćē* nije razlikovanje fonemima, nego razlikovanje morfemima – a i ē“ (Silić, 1986: 42).

Morfonološka je jezična razina (ili međurazina) uspostavljena kako bi se objasnile one pojave koje se sa stajališta fonologije ne mogu objasniti. Naprimjer, na fonološkoj se razini jedinice *premostiti*, *premošćivati*, *prèmošten*, segmentiraju: /p/r/e/m/o/s/t/i/t/i/, /p/r/e/m/o/šć/i/v/a/t/i/, /p/r/e/m/o/št/e/n/, a na morfonološkoj: /p/r/e/m/o/st/i/t/i/, /p/r/e/m/o/šć/i/v/a/t/i/, /p/r/e/m/o/št/e/n/. Naime s fonološkoga se gledišta ne može objasniti zašto se morfem /most/ pojavljuje u inačicama [most], [mošč] i [mošť], stoga je potrebno uvesti morfonološku perspektivu. Jedinice koje razlikuju izraze alomorfa [most], [mošč] i [mošť] jesu [st], [šč] i [šť]. Jedinice [st], [šč] i [šť] alomorfonu su morfonema /st/.

Za morfonološkim se gledištem i argumentima dakle obično poseže u praksi u slučajevima kad fonologija nije dovoljna da bi se objasnila bit ove ili one lingvističke pojave. Postavlja se pitanje je li nužno objašnjavati s morfonološke (među)razine ona pravopisna pitanja koja je moguće objasniti s neke druge jezične razine, u ovome slučaju i fonološke i morfološke. S fonološkoga bi se motrišta naime pravopisni prikaz primjera kao *uzčuvati* ili *izsipati* objasnio nezapisivanjem fonološke mijene, a s morfološkoga čuvanjem izraza morfema. Jednako kao i morfologija u takvim bi primjerima i morfonologija govorila o čuvanju izraza morfema, i to upravo *fonema u morfemu* (tj. morfonema). Iz toga je moguće zaključiti da je i bez uvođenja pojma morfonologije u promatranje pravopisnih načela moguće dobro opisati djelovanje načelâ.

Primjerenijim od termina *morfonološko načelo* čini se termin *morfemsko* pravopisno načelo (Badurina, 1996: 41). Takvim bi se terminološkim odabirom postigla i bolja korespondentnost s terminom *fonemsko načelo*. Naime takvom bi se terminologijom signaliziralo da će se u pismu na morfemskim granicama bilježiti ili izvorno stanje u **morfemu** bez prikazivanja glasovnih mijena koje su se u njemu dogodile zbog susjedstva glasova s kojima je došao u dodir na toj morfemskoj granici, tj. čuvat će se morfem, ili će se bilježiti **fonemi** – apstraktni predstavnici konkretnih glasova koji se ostvaruju u izgovoru. Ako se u pismu želi očuvati razvidnim prikaz morfemskoga sastava riječi, bilježit će se naprimjer *izčuškati*, *izšarati*, a ako se želi prikazati njihov fonemski sastav, bilježit će se fonemi koji su apstraktni predstavnici konkretnih jedinica koje se pojavljuju u izgovoru: *iščušhati*, *išarati*.

Unatoč opravdanosti termina *fonemsko* i *morfemsko načelo* najprošireniji i najprihvaćeniji termini kojima se u znanosti i u praksi imenuju odgovarajuća pravopisna načela jesu *fonološko* i *morfonološko*, stoga će se oni i ovdje upotrebljavati.

I naposljetku, važno je napomenuti da poznavanje inventara fonema nekoga jezika nije uvijek dovoljno da bi se utvrdilo slijedi li zapis fonološko ili morfonološko načelo. Potrebno je znati i to za koji ortoepski ostvaraj stoji ovaj ili onaj zapis. Primjerice, ako se pravopisom propiše *pisanje* skraćene korijenske kontinuantne nekadašnjega glasa jata iza suglasničke skupine koja završava s *r*, npr. *brježić*, *bezgrješan*, bez ortoepškoga podatka o tome kako tako zapisane likove valja izgovoriti – kao [brjèžić], [bèzgrješan] ili [brèžić], [bèzgrešan] – ne može se znati jesu li zapisi *brježić* i *bezgrješan* utemeljeni na fonološkome ili pak na morfonološkome pravopisnom načelu.

6.2.2 Historijsko pravopisno načelo

Uz dosad razmatrana načela, kojima je ovdje posvećeno više prostora jer su vezana za hrvatsku pravopisnu tradiciju i suvremenost, u lingvistici se izdvajaju još neka pravopisna načela. Načelo koje spominje Brozović (2001a: 6) pod nazivom *historijsko* zapravo nije ništa drugo nego etimološko načelo (uz uvjet da se etimološko ne shvati kao zapravo morfonološko, s kojim se pojmovno poistovjećivalo u pravopisnoj problematici u prošlosti, a često je tako još i danas). Brozović i sam navodi da razlikovanje historijskoga načela od morfonološkoga i etimološkoga nije lako. Naprimjer u ruskome jeziku piše se *voda* iako je izgovor [vadà] i piše se *potok* iako je izgovor [patòk]. Ortografsko rješenje *voda* pripada morfonološkome načelu jer se potkrepa za pisanje *o* u [vadà] može pronaći u obliku za akuzativ, koji se izgovara s korijenskim *o* [vòdu], dok za ortografsko rješenje *potok* nema potvrde iz sinkronije, tj. on u svim padežima ima u izgovoru [a] u prvom slogu korijenskoga morfema i zbog toga za bilježenje *o* nema sinkronijske motivacije. Ni pisanje *cent* ('sto') u francuskome, što se izgovara [sã], nije objašnjivo nikojim podatkom iz suvremenoga stanja izgovornoga plana u tome jeziku. Prema Brozoviću (2001a: 6), takva se rješenja u ortografiji upiru o historijsko načelo. Međutim jednako bi se tako moglo govoriti i o njihovoj motivaciji etimologijom, dakle o etimološkome načelu (i to ako se etimološko u pravopisu ne shvati kao zapravo morfonološko). Ako bilježenje primjera poput navedenih počiva na kriteriju „kako se nekada davno izgovaralo“ (Brozović, 2001a: 6), tada je za razlikovanje između historijskoga i etimološkoga načela potrebno poznavati nekadašnju ortoepiju, a to je teže utvrditi za slučajeve kada se jezici koji se za neke današnje jezike mogu smatrati ishodišnim sustavima počinju kasno zapisivati (ili uopće nisu zapisani). Kako vulgarni latinski jezik, koji je ishodišni sustav za francuski jezik, ima dugu tradiciju zapisivanja, a o njemu je poznato i mnogo

ortoepskih podataka, lakše je izvoditi pretpostavke o odnosu ortografije i ortoepije u prošlosti sustava koji ga, poput francuskoga, nasljeđuju.

Iako je razvidno da je prikaz historijskoga stanja zapravo određeni stupanj etimološkoga prikaza, ipak se termin *historijsko načelo* čini preciznijim od termina *etimološko načelo* jer ne postavlja pitanje o „stupnju“ koji se etimološki prikazuje. Historijsko se načelo ne zasniva na lingvističkim razlozima ortografskoga odabira niti korespondira i s čim što je jezično – ono se svodi na odnos prema ortografiji u prošlosti, tj. ono se ne obazire na čuvanje korijena, morfema, a ni na odnos prema fonemima. Ono počiva na posve nejezičnoj korelaciji prema ortografiji koja se rabila u prošlosti. Jedini zahtjev koji postavlja onaj je o čuvanju ortografskoga zapisa iz ranijih vremena, što god on tada predstavljao: morfeme ili foneme. Historijsko se načelo dakle upire o ortografsku tradiciju i ne uspostavlja nikakve relacije prema ortoepskome planu suvremenoga sustava.

Možemo se zapitati ima li i suvremeni hrvatski pravopisni sustav takvih elemenata koji su znak starijega jezičnog stanja ili takvih elemenata za koje bismo iz današnje perspektive znanosti i normiranja izabrali drugačije rješenje od onoga koje smo naslijedili iz prošlih standardizacijskih razdoblja.

Razmatranje o tome pitanju dovodi nas do jednoga od izazova u suvremenoj hrvatskoj standardnoj ortoepiji, a to je pojava izgovornoga izjednačavanja fonema /č/ i /ć/ te /ž/ i /žj/. O njoj izvješćuju mnogi hrvatski jezikoslovci i govore o njoj kao o 1) općoj značajki suvremenih hrvatskih govornika (Škarić, 2000; 2001a; 2006), 2) značajki javnoga govora (Pranjkić, 2010: 99), 3) značajki tzv. niskoga varijeteta standardnoga jezika (v. o razlikovanju /ž/ i /žj/ u Kalogjera, 2009: 555).

Da nije riječ samo o suvremenoj jezičnoj pojavi, svjedoči i činjenica da se pravila o tome kada se bilježe č i ć, đ i dž susreću od Brozova pravopisa nadalje u svim hrvatskim pravopisnim knjigama. Dakako da se ovdje postavlja i pitanje zadržavanja fonološkoga statusa obaju članova uspoređivanih parova fonema (o čemu više u Matešić, 2009a: 299–300), no taj problem za ovu priliku ostavljamo po strani. Za ovdje razmatrano pitanje ključno je to da zadržavanje odraza fonološke razlike u pismu ne mora korelirati s očuvanjem te razlike i u izgovoru. U suvremenome poljskom jeziku primjerice ono što se zapisuje kao *u* i *ó* u izgovoru je u oba slučaja jednako: [u]. Pod pretpostavkom dakle prihvaćenoga i proširenoga ujednačenja izgovora u suvremenome hrvatskom jeziku glasova koji se u pisanju bilježe kao č i ć odnosno đ i dž⁵⁰ moglo bi se zaključiti da je u

⁵⁰ Izvješća jezikoslovaca pokazuju da se kao rezultat izjednačavanja zamjećuju najčešće „srednji glasovi“ (npr. Škarić, 2000, Pranjkić, 2010) – uglavnom rjeđe pojavljuje se i

suvremenome hrvatskom pravopisu danas zastupljeno historijsko pravopisno načelo.

I bilježenje *i*je i *je* gdje se u hrvatskome standardu na mjestima starojezičnoga glasa jata pojavljuje jekavski fonetski ostvaraj u vezi je s historijskim pisanjem. Priklonimo li se mišljenju da je razlika u izgovoru između tzv. dugoga jata i tzv. kratkoga jata samo u kvantiteti (sukladno primjerice [ā] i [a] koji se oba u pravopisanju u pravilu predstavljaju jednako, tj. kao *a*⁵¹), tada se bilježenje te jedinice na jedan način kad je duga, a na drugi kad je kratka može smatrati iznimkom i nesustavnošću – sustavno bi pravopisno rješenje bilo da se u tim objema pozicijama piše jednako, tj. *je*. No ako bi se i priznalo da postoji razlika u izgovoru između tzv. dugoga jata i tzv. kratkoga jata ne samo u kvantiteti nego i u tome što bi se dugi ostvarivao diftonški, a kratki nediftonški, i ako bi se tražilo da tu razliku odražava i pravopis, ipak ni tada zapis *i*je ne upućuje jednoznačno na stvarno stanje u normi. Dugi jat u hrvatskome jeziku, bio on tumačen kao diftong ili kao slijed /j/ē/, u pravilu nije dvosložan (osim u rijetkim okamenjenim oblicima: *dvije*, *prije*), no zapis koji je, prema tradiciji hrvatskoga pravopisanja, jednak i za tu jedinicu i za dvosložne sljedove u primjerima poput *pijem*, *sakrijem* i sl. može pogrešno sugerirati dvosložnost.

Kad se govori o temeljnim pravopisnim načelima koja odražavaju pravopisni identitet, hrvatski tip pravopisa u pravilu se određuje kao fonološko-morfonološki. Uz ta dva dominantna načela danas na istome polju – polju odraza fonološke jezične razine na pravopisnome planu – moguće je, kao što smo pokazali, raspoznati i treće, historijsko pravopisno načelo.

6.2.3 Ideografsko pravopisno načelo i arbitrarni propisi

Ideografsko pravopisno načelo i arbitrarni propisi (Brozović, 2001a: 6) nemaju uporište u odnosu ortografije prema ortoepiji, tj. ne uspostavljaju odnos prema fonološkoj vrijednosti izgovornih jedinica. Arbitrarni propisi nisu načelo, nego se pojavljuju kao pojedinačna pravila za pisanje i odnose se na slučajeve kao u španjolskome jeziku u kojem se „vokal *i* u riječima uvijek piše *i*, ali kada je sam (tada služi kao veznik), piše se slovo *y*, koje inače predstavlja glas /j/. U ruskome pravopisu do 1918. pisao se vokal /i/

ujednačavanje na jedan od parnjaka, što bi moglo biti dijalektno uvjetovano, a pod utjecajem urbanoga slenga javlja se i jedinstveni umekšani/palatalizirani izgovor (Pranjaković, 2010) koji se tumači i kao afektirani.

⁵¹ Iznimka je primjerice oznaka dužine na množinskome genitivnom gramatičkome morfemu ili bilježenje akcenata zbog semantičkih razloga (tj. neželjene ili kontekstom nerazrješive homografije).

latiničkim slovom *i* ispred vokala *i* ispred ruskoga slova za fonem /j/, a u svim ostalim slučajevima normalnim ćirilćkim slovom *ѣ* (Brozović, 2001a: 6). Ideografsko⁵² se načelo „primjenjuje kada se bez ikakva temelja, kakvi postoje u svim do sada obraćenim načelima (fonetskom, fonološkom, etimološkom i morfonološkom, op. M. M.) određuje neki način pisanja isključivo prema značenju u inače posve jednaku izgovoru. Tako se ruska riječ izgovarana m'ir pisala s ćirilćkim slovom *ѣ* u značenju 'mir', a s latinićkim slovom *i* u značenju 'svijet'“ (Brozović, 2001a: 6).

6.3 Grafija i ortografija

Tip ortografije predstavljen je uvijek uz pomoć grafije i stoga valja objasniti u kojem su odnosu grafija⁵³ i ortografija, tj. slovopis i pravopis. Prema Simeonu (1969, I.: 442) grafija je: 1. pisanje, vještina pisanja; 2. način pisanja, način prikazivanja glasova slovima; 3. oblik ili slika slova te: „način ili element predstavljanja govora pismom“. Nadalje navodi (1969, I.: 442) vrste grafije: *fonetska* je grafija ona koja „posvema odgovara izgovoru“, *obićna* ili *historijska* grafija (koja se dijeli na *tradicionalnu* – takvu koja je rezultat težnje da se „očuva stari pravopis, čak i onda kad on više ne odgovara izgovoru) i *etimološku* – koja je rezultat želje „da se izrazi podrijetlo riječi“; te navodi još da postoji i *lažna historijska* ili *pseudohistorijska* grafija („prividno ispravljanje, npr. takvo kao kada se u latinskom zbog fonetskog prijelaza *ensor* u *cesor* smatra da *thesaurus* dolazi od tobožnjega *thensaurus*“

⁵² Pojam ideografije u lingvistici susreće se kao oznaka za pismo (grafijski sustav) koje počiva na pojmovnosti. Razvila se iz piktografije (slikovnoga pisma) pojednostavnjivanjem „sličica“ tj. njihovim shematiziranjem. Takve „sličice“ više nemaju ilustrativnu vrijednost, nego poprimaju simbolićku vrijednost, što je osobito bilo važno za zapisivanje apstraktnih pojmova – njih naime nije moguće predoćiti sličicom koja bi odgovarala izvanjezićnoj (fizićkoj) stvarnosti, nego su prikazivane metaforićkim, simbolićkim sličicama – ideogramima (ideogram je grafićki znak koji ne predstavlja fonološku vrijednost, nego ideju ili pojam (Simeon, 1969: 505)).

Pojam ideografije pridružen je primjeru u nastavku rećenice ne kao oznaka za tip pisma, nego da bi se upozorilo na specifićan odnos na kojem počiva takav način bilježenja jezika, a koji podsjeća na odnos tipićan za ideografsko pismo: načelo prema kojem se rijeć bilježi ne obazire se na njezin morfemski ili fonemski sastav, nego samo na njezino znaćenje (npr. tako se u kineskome pismu homonimi oznaćavaju razlićitim ideogramima, iako imaju jednaku i fonološku i morfološku strukturu). U suvremenoj se znanosti umjesto dvojako shvaćanoga termina *ideografsko* pismo radije rabe jednoznaćni termini *semasiografsko* i *logografsko* pismo – semasiografsko počiva na slikovnom prikazu u kojem jedna sličica zamjenjuje rećenicu ili tekst, a u logografskome pismu sličice se pridrućuju rijećima ili morfemima (Sampson, 1985: 31-34).

⁵³ Grafićjskim se inventarom i sustavom bavi znanstvena disciplina koja se u nekih autora naziva *grafematika* (Brozović, 1991: 392 i 395; Simeon, 1969, I.: 441) u nekih *grafematika* (Barić i dr, 1995: 64; Silić, 1998: 17). Naziv je *grafematika*, ćini se, prošireñiji (usp. Badurina, 1996: 21-22).

(Simeon, 1969, II: 225). Uz to što je u tim određenjima moguće upozoriti na terminološku nedosljednost u određivanju pojedinih tipova grafija, terminološku utemeljenost njihovih naziva te izostanak jedinstvenoga kriterija u njihovoj podjeli (Badurina, 1996: 15–16) moguće je postaviti i pitanje uspostavlja li uopće grafija odnos prema govoru ili je on uspostavljen zapravo tek ortografijom; ili ga možda uspostavljaju obje, svaka na svoj način.

Poistovjećivanje grafije (za potrebe će se ovoga rada razlikovati termini *grafija* i *pismo*⁵⁴) i ortografije vrlo je često u jezicima u kojima se ortografska rješenja u pisanju riječi temelje na historijskome načelu. U takvim jezicima ponekad i ne postoji tradicija sastavljanja specijaliziranih ortografskih priručnika, a kodifikacijom se ortografske norme u njima smatraju leksikografski priručnici (npr. tako je u engleskome jeziku⁵⁵). Grafijski sustav dakle čini skup grafičkih znakova (*grafema*⁵⁶), a ortografiju skup pravila za njihovu primjenu u prikazivanju jezika.

Općenito, novije podjele tipa pisama govore o tzv. semasiografskim i glotografskim sustavima za zapisivanje jezika. Semasiografski prikaz zapravo i nije u pravome smislu pismo: ono je slikovni prikaz koji zamjenjuje rečenicu ili i čitav diskurs. Takvi su prikazi sve prošireniji, osobito u situacijama kada je nemoguće predvidjeti konačan popis jezika među kojima je barem jedan razumljiv svakoj osobi kojoj se upućuje informacija. Slikovni prikazi se stoga npr. susreću u uputama za uključivanje uređaja, sklapanje namještaja, vezivanje sigurnosnoga pojasa u zrakoplovima, održavanje

⁵⁴ Termin *grafija* i *pismo* ponekad se u literaturi rabe kao sinonimi (barem u jednom dijelu svoje nocije, kao što je to u npr. Simeon, 1969, I.: 442 – natuknica **grafija** i 1969, II: 56 – natuknica **pismo**), a kad se razlikuju (usp. npr. Barić i dr, 1995: 64, Vince, 1990: 72–73, Vončina 1985: 18 i 76), pismo znači skup/sustav grafičkih znakova prepoznatljiv kao poseban u odnosu na druge istovrsne sustave (npr. latinica, glagoljica, ćirilica), dok grafija znači pismo prilagođeno kojemu jeziku (npr. tako se može govoriti o hrvatskoj, poljskoj, francuskoj grafiji itd.).

Zanimljivo je da je percepcija „prepoznatljivosti“ nekoga sustava grafičkih znakova kao drukčijega od drugih istovrsnih sustava znakova u praksi često nepouzdan kriterij za njihovo razlikovanje, npr. uvriježeno se misli da je gotica (njem. *Fraktur*) zasebno pismo, iako se ona oblikom tek nekoliko svojih slova razlikuje od latinice, kojom se njemački jezik također služi. Suprotno tome, latinica kojom su se služili stari Rimljani percipira se kao pismo potpuno isto današnjoj latinici, iako su razlike između tih dvaju sustava brojnije nego one između gotice i latinice (primjerice, različita je distribucija s obzirom na veliko slovo – u starom se Rimu pisalo samo majuskulom, a uz to današnje latiničke grafije za pojedine jezike raspolazu i s povećanim brojem znakova, koji u rimsko doba nisu postojali) (Sampson, 1985: 20).

⁵⁵ I u takvim se jezicima stoga ortografija nastoji u novije vrijeme definirati kao konvencija za uporabu skupa grafičkih znakova (usp. Sampson 1985: 20). Dio se ortografskih pravila (interpunkcija, pravopisni znakovi), ali i dodatnih tehničkih pitanja rješava u posebnom tipu priručnika: npr. *manual of style*; *guide to style*.

⁵⁶ O terminološkoj razlici između pojmova *grafem* i *slovo* v. u Badurina, 1996: 15–22.

odjeće koje su prikazane na ušivnim etiketama itd. Glotografski se sustavi dijele na logografske i fonografske. Ta je podjela zasnovana na Martinetovoj dvostrukoj artikulaciji jezika, prema kojoj se razlikuju najmanja jezična jedinica koja ima značenje i predstavljena je u logografskim sustavima te najmanja jezična jedinica koja nema značenje i koja je u osnovi fonografskih sustava. Logografski se sustavi dakle temelje na prikazu morfema⁵⁷. Fonografski sustav moguće je u stvarnosti i praktično zasnivati na dvama tipovima jedinica: slogovima i fonemima⁵⁸.

Fonografski sustavi koji se temelje na prikazu fonema mogu biti: *fonemski* i *nefonemski* (prema: Brozović, 2001a, tj. *fonološki* i *nefonološki* prema: Brozović, 1988: 108). Grafija je fonemska „ako fonem ima svoj određeni znak“, a nije fonemska „ako dijelovi digrafa/digrama imaju i druge funkcije izvan toga digrafa. Primjeri bi nefonološke grafije u hrvatskom latiničkom pismu bili digrafi dž, lj i nj za foneme /ž/, /lʲ/ i /ɲ/“ (Badurina, 1996: 17). Brozović (1988: 105) navodi da je *optimalna fonološka formula u grafiji* ona prema kojoj „svakom fonemu odgovara poseban jednoslovni grafem“. Drukčija od te nešto je kasnija Brozovićeva definicija prema kojoj u fonemskome grafijskom sustavu „grafem, bio jednoslovan, dvoslovan ili višeslovan, uvijek predstavlja samo jedan te isti fonem i nikada nešto drugo, a nefonemski je u svakome drugom slučaju“ (Brozović, 2001a). Brozović dalje navodi da i fonemska i nefonemska grafija mogu služiti fonološkome i morfonološkome pravopisnom načelu, što oprimjeruje (2001a i 1988: 108) ovako:

<i>Pravopisno načelo</i>	<i>Slovopis</i>	
	<i>fonemski</i>	<i>nefonemski</i>
<i>fonološko</i>	težak, teška	tezhak, teshka
<i>morfonološko</i>	težak, težka	tezhak, tezhka

Sva se navedena određenja fonemske grafije svode na tvrdnju da je riječ o grafiji u kojoj svaki grafem stoji za jedan te isti fonem. Podsjeća to na definiciju kojom se obično opisuje fonološko pravopisno načelo (tj. *isti je fonem uvijek predstavljen istim grafemom*) i stoga je time pomalo ugrožena

⁵⁷ Bilo bi moguće zamisliti i takav logografski sustav u kojem bi riječ bila predstavljena grafičkom jedinicom, no u stvarnosti takvi sustavi ne postoje zbog toga što bi bili neekonomični: bilo bi potrebno poznavati i zapamtiti velik broj posebnih znakova za svaki leksem, a i broj jedinica u njemu ne bi mogao biti konačan jer je popis jedinica u leksičkome sustavu bilo kojega jezika nezavršen (Sampson, 1985: 39).

⁵⁸ Postoji i grafijski sustav zasnovan na distinktivnim obilježjima, kojim se služe generativni fonolozi u znanstvene svrhe.

prvotna namjera (i namjena) analize tipova grafije koja je trebala 1) upozoriti na to da grafijske konvencije mogu zamagliti pravi uvid u pravopisna načela koja vrijede u određenome jeziku te 2) rasvijetliti pojmove ortografije i grafije definiranjem načela na kojima su one zasnovane. Termini *fonološka/fonemska* i *nefonološka/nefonemska* grafija nisu međutim najbolji terminološki izbor. Povezivanje grafičkoga znaka i fonema moguće je promatrati s gledišta grafije i s gledišta ortografije.⁵⁹ Pritom, grafijsko rješenje odnosa grafema prema fonemu može biti jednoznačno i višeznačno. Naime jednoznačni su oni grafemi koji označavaju uvijek istu jedinicu u namjeri onoga koji piše, npr. bilo da tko namjerava zapisati /t/e/š/k/a/ bilo pak /tež/k/a/ bit će svjestan toga da u prvom slučaju želi zabilježiti znak za /š/, a u drugome znak za /ž/. Tek će s gledišta ortografskih načela biti jasno da u tom primjeru i grafem š i grafem ž stoje za ortoepski isti ostvaraj [š]. Stoga bi u takvim primjerima bilo pogrešno tvrditi da se pri izboru pisanja *težka* u grafijskome sustavu u kojem se istodobno piše npr. *život* odvija bilježenje različitih jedinica istim grafemom. Drugim riječima, u navedenom se primjeru grafijskoga sustava grafemom ž ne pišu dvije različite jedinice: [ž] kao u: *žena* i [š] kao u *šuma* – radi se tek o tome da je u *težka* zapisan *morfonem* /ž/. Višeznačan je grafem onaj kojim se tko mora poslužiti unatoč tome što želi zapisati različite jedinice, npr. prema hrvatskoj suvremenoj grafiji jednakim se grafičkim znakom/grafičkim znakovima bilježe posve različite jedinice /ž/ i /dž/ – *džep*, *nadživjeti*.

Da bi se utvrdilo „koliko je hrvatska grafija fonološka, potrebno je najprije utvrditi hrvatski fonemski sustav“ (Badurina, 1996: 29). Međutim, potrebno je uz to utvrditi i ortoepske zakonitosti. O njima će naime ovisiti i razmatranje statusa nekih grafema.

Hrvatski je grafijski sustav uglavnom jednoznačan. Višeznačne su jedinice u njemu, pored već spomenutoga grafijskog znaka *dž* i ove: *lj*, *nj* i *ije*.

Slijed *ije* trografemski je u primjerima poput: *grijem*, *pijem*, *mijem*, *nijedan*, u kojima stoji kao oznaka za tri jedinice. U bilježenju suvremenojezične kontinuantе nekadašnjega dugoga glasa jata istim slijedom *ije* predstavljen je međutim dvofonemski slijed /je/ odnosno diftong /ie/⁶⁰. Kad se pomoću *ije* bilježi suvremenojezična kontinuantа nekadašnjega dugoga glasa jata, više se ne radi o slovnome slijedu, nego upravo o trigrafu koji u skladu s prvom interpretacijom statusa kontinuantе stoji za dva

⁵⁹ Ortografsko je gledište objašnjeno u poglavlju 10.

⁶⁰ Navedene suprotstavljene interpretacije statusa kontinuantе nekadašnjega glasa jata bit će objašnjene u daljnjim poglavljima, a ovdje je važno istaknuti da obje interpretacije dokazuju da je slijed *ije* u pisanju višeznačan na upravo opisani način.

fonema, a u skladu s drugom za jedan fonem. Ovdje treba napomenuti i to da je naslijeđena konvencija koja se primjenjuje za zapisivanje spomenute jedinice u suvremenome hrvatskome jeziku bila u početku zasnovana na bitno drugačijoj interpretaciji te jedinice u usporedbi sa suvremenim interpretacijama. Ta je početna interpretacija naime smjerala prema dvosložnoj kvaliteti jedinice umjesto prema ortoepskoj stvarnosti koja u hrvatskome standardu potvrđuje da se radi o dvofonemskome slijedu sonanta i vokala odnosno, prema drugim autorima, o diftongu. Bilo da se prihvati mišljenje kako je riječ o dvofonemskome slijedu bilo pak o diftongu, pokazuje se da se u suvremenome standardnom jeziku istim grafijskim rješenjem *ije* obuhvaćaju različite jedinice i da to rješenje ima u prvome slučaju vrijednost slijeda triju fonema, a u drugome je ona trigraf kojim se bilježi kontinuantu dugoga jata.

Grafemom kojim se inače bilježi fonem /*ń*/ bilježi se i fonemski slijed /*nj*/: *izvanjezični*. Jednako se tako bilježi i slijed fonema /*n*/ i kontinuantu starojezičnoga kratkoga glasa jata, npr. *snjegovi*. Kako je na ortoepskome planu jedini moguć ostvaraj [s^hěgovi], u takvim je slučajevima bespredmetan prigovor o nesavršenosti grafemskoga sustava koji ne omogućuje različito zapisivanje slijeda sonanata /*n*/ i /*j*/ te slijeda sonanta /*n*/ i kontinuantu kratkoga jata. Naime ta je nesavršenost poništena time što na ortoepskome planu nema nesklada: u oba slučaja izgovorni ostvaraji imaju istu vrijednost. Zanimljivo je i da se u primjeru *izvanjezični* ostvaruje [nj] ili [ń], ovisno o brzini izgovora i pažljivosti govornika. Istim je tim grafemom predstavljen i fonemski slijed /*nj*/ u terminološkim posuđenicama kao što su: *injekcija*, *konjunktiv*, *konjugacija*. U primjerima u kojima se radi o /*nj*/ ne postoji zahtjev ortoepske norme za ostvarajem [nj], nego se najčešće (i stilski neutralno) u govoru u njima ostvaruje [ń]. U riječima domaćega podrijetla ne pojavljuju se slijedovi /*nj*/ i /*lj*/. Pritom se /*nj*/, kao što smo vidjeli, može susresti i u složenicama.

Popisi fonema u hrvatskome jeziku navode dva fonema /*r*/: slogotvorni i suglasnički te se, iako fonemski status slogotvornoga parnjaka nije posve čvrst, u skladu s takvim popisima može reći i da se u hrvatskoj grafiji jednako piše: „-ortski u *športski*, gdje je *r* suglasnik, i u *zelenortski*, gdje je *r* samoglasnik“ (Brozović, 2001a).

Iz navedenoga je vidljivo da i grafijski sustav i ortografija uspostavljaju svoj odnos s ortoepskim planom i da bez uvida u ortoepski plan nije moguće definirati ni načela na kojima se zasnivaju pojedina grafijska i ortografska rješenja.

7. Pojam ortografskoga minimalnog para i njegova povezanost s ortoepskim planom

Pojam je minimalnoga para u lingvistici nastao u okviru fonologije. Minimalnim se parom pokazuje „fonemni kontrast“ (Simeon, 1969, I: 826), tj. minimum potreban i dovoljan za ispravno funkcioniranje sustava na području fonologije (Tekavčić, 1979: 42). Metoda minimalnih parova služi za utvrđivanje statusa nekoga fona u pojedinom jeziku – ona je „znanstveni postupak koji se sastoji u razgraničavanju fonološki relevantnih ('emičkih') i fonološki nerelevantnih ('etičkih') glasovnih opreka na temelju izbora leksičkih parova koji se razlikuju jedino po provjeravanom glasu“ (Simeon, 1969, I: 826). Nadalje: „Sama činjenica da dva razna fona predstavljaju minimalni par, dakle da se dvije riječi (ili dva morfološka lika iste riječi) razlikuju samo po njima, predstavlja dovoljan dokaz da se radi o fonovima što pripadaju dvama raznim fonemima (...). Takav se odnos zove fonološka opozicija“ (Brozović, 1991: 426). Minimalnim se parom utvrđuju razlike koje su važne u jeziku (usp. Clark i Yallop, 1996: 93).

Uz općenitu definiciju minimalnoga para, koja glasi „Ako se jedan par fonema razlikuje samo po jednom DO (nivo fonologije fonema) ili jedan par riječi samo po jednom fonemu (nivo fonologije riječi), kažemo za takav par da je minimalni par“ (Tekavčić, 1979: 41–42), postoje i one koje upućuju na dodatne kriterije prema kojima se dvije suprotstavljene jedinice mogu smatrati minimalnim parom u fonologiji. Tako se obično govori o širem i užem poimanju minimalnoga para: prema širem shvaćanju, minimalnim parom smatraju se dvije jedinice koje razlikuju značenje leksemskoga para, a prema užem poimanju te se dvije jedinice mogu smatrati minimalnim parom tek ako se pritom međusobno razlikuju prema samo jednom inherentnom distinktivnom obilježju. Prema prvom poimanju minimalnim bi se parovima mogli smatrati parovi poput: /piti/ ~ /liti/, a prema drugom to ne bi bio minimalni par jer se jedinice /p/ i /l/, kojima je postignuta razlika između promatranih riječi, razlikuju u više od jednoga distinktivnog obilježja. Slijedom toga minimalni par prema drugom bi poimanju bio npr.: /piti/ ~ /biti/.

Osim oponiranja u leksemima kao dokaz fonemskoga statusa toleriraju se, iznimno, i oponiranja u morfemima: Muljačić (1972: 128) ih naziva *subminimalnim parovima*, a Brozović (1996: 427) *neminimalnima (segmentnima)*.

Također, uz pravila o jedinicama koje se oponiraju navode se i pravila o izboru leksičkih jedinica. Poželjno je da primjeri koji čine minimalni par budu iste vrste riječi i u istome obliku te da se značenjski mogu naći u istome kontekstu. Govori se i o tome da sve leksičke jedinice u sustavu nemaju

jednaku vrijednost za stvaranje minimalnoga para. Stoga će se kao članovi minimalnoga para nastojati izbjeći leksemi koji pripadaju rubnom dijelu leksika: leksemi stranog podrijetla, bez obzira na njihov status (posuđenice, tuđice, barbarizmi), leksemi ograničene komunikacijske vrijednosti (uskostručni termini, nefrekventni leksemi), stilski obilježeni leksemi (kolokvijalizmi, provincijalizmi, dijalektizmi, familijarizmi, arhaizmi, poetizmi, žargonizmi, sleng, uzvici, hipokoristici) te onomastički leksik (osebna i zemljopisna vlastita imena) (Brozović, 1991: 426). Kad nije moguće izbjeći navođenje upravo opisanoga leksika kao člana minimalnoga para, izražava se sumnja u čvrstinu fonemskoga statusa nekoga fona.

Pojam se minimalnoga para spominje i u morfologiji (npr. Tekavčić, 1979: 73): npr. gramatem morfema /er/ u latinskome jeziku jest: *prvo lice jednine prezenta konjunktiva pasiva*; on se sastoji od gramema *lice*, *broj*, *vrijeme*, *način*, *stanje*, a gramemi počivaju na opozicijama u minimalnim parovima: gramem *1. lice* proizlazi iz opozicije /er/ s /eris/ i /etur/, gramem *jednina* počiva na opreci /er/ ~ /emur/, gramem *prezent* na opreci: /er/ ~ /em/ itd.

Izdvajanje jedinica metodom minimalnih parova podrazumijeva dakle uključivanje semantičkoga aspekta. Naime minimalni par ne mogu činiti riječi istoga značenja, primjerice *kralješnica* i *kralježnica* nisu minimalni par na temelju kojega se može dokazivati fonološka razlika između /š/ i /ž/ jer međusobnom zamjenom /š/ i /ž/ nije postignuta razlikovnost značenja tih riječi. Štoviše, iz samo toga „para“ moglo bi se zaključiti i da spomenuta dva fona nisu razlikovna, kao što npr. u španjolskome jeziku /b/ i /v/ u inicijalnoj i intervokalnoj poziciji nisu razlikovni. U prigovor bi toj tvrdnji mogla biti činjenica da izvorni hrvatski govornik u riječima *kralješnica* i *kralježnica* jasno razaznaje da je u jednoj izgovoren /š/, a u drugoj /ž/ (što u španjolskome nije slučaj), no valja napomenuti da je govornik svjestan te njihove razlike samo zato što su u njegovoj svijesti /š/ i /ž/ dvije različite jedinice, i obje ostvarive u neutralnoj fonološkoj okolini u kakvoj su i u promatranom primjeru, bez ograničenja kakva postoje u kojem drugom jeziku.

Tako se ni u primjerima *tome* i *tomu* jedinice /e/ i /u/ ne suprotstavljaju na fonološkoj razini (uz uvjet da se pritom prihvaća mišljenje da su oba oblika moguća i u dativu i u lokativu, suprotno mišljenju da je oblik *tome* lokativni, a *tomu* dativni), ali se mogu razmatrati na morfološkoj razini (pa su tada ili alomorfi, ako se prihvati mišljenje da su oba oblika moguća u obama padežima, ili pak različiti morfemi, ako se prihvati stav da svaki znači jedan padež).

Oponiranje se ne odvija samo na jezičnim razinama nego i na jezičnim planovima. Za odnos između ortografskoga i ortoepskoga jezičnog plana obično se navodi da je zapisani jezik uvijek manjkav u odnosu na govoreni.

Naime uobičajenim načinom na koji je organizirana i na koji se koristi ortografija bilo kojega jezika nije moguće zapisati u potpunosti sve kvalitete koje ima pojedini govoreni jezik. Ortografije naime ne prenose naprimjer rečenični naglasak, za bilježenje intonacije rečenica raspolažu vrlo oskudnim sredstvima, a u većini se ortografskih sustava ne bilježi ni naglasak riječi, osim iznimno. Utoliko bi se moglo reći da je zapisani jezik lišen mnogih svojih vrijednosti. Međutim promotre li se primjeri kao što su *Nova godina* i *nova godina*, *Rijeka* i *rijeka*, *izagnat će te* i *izagnat ćete*, u kojima je nedvojbeno razlikovnost bez pomoći konteksta postignuta samo na pravopisnom planu, a na pravogovornom planu značenje, odnosno konkretiziran smisao može razriješiti samo kontekst, pokazuju da je na pravopisnome planu moguće ostvariti komunikacijske kvalitete koje je na pravogovornome planu teže ostvariti. Govornici su nerijetko svjesni tih kvaliteta, što dokazuju primjeri poput pravopisnoga obilježavanja riječi ili sintagme u navodnicima kad je govornikov odnos prema izrečenome stilistički obojen, tj. riječ ili sintagma upotrijebljene su u suprotnome značenju. Naime za pravopisni je plan jedini način bilježenja takvih primjera njihovo stavljanje u navodnike, primjerice zapis „*usluga*“ zapravo znači da iz toga valja iščitati govornikov stav da je nešto što se naziva uslugom bilo upravo suprotno usluzi, tobožnja usluga. Iako su takvi stilistički postupci popraćeni i posebnim izgovornim načinima (sporiji izgovor, glasniji izgovor, izgovor s rečeničnim naglaskom na riječi kojoj se želi pridati suprotan smisao, tzv. ironična intonacija i sl.), govornici će se, kako ne bi bili pogrešno shvaćeni, često radije nego u ortoepski plan, tj. u svoju ortoepsku izvedbu, pouzdati u ortografski aspekt, pa će u govoru napomenuti da misle na *uslugu pod navodnicima*. Ovdje je također zanimljiva i pojava govornikova praćenja izgovora neke riječi ili sintagme pokretima prstiju kojima se oponaša izgled pravopisnoga znaka za navodnike u pisanome tekstu⁶¹. U sljedećem primjeru „*Ako li Duh Onoga koji uskrisi Isusa od mrtvih prebiva u vama, Onaj koji uskrisi Krista od mrtvih oživit će i smrtna tijela vaša po Duhu svome koji prebiva u vama.*“⁶² ortografski izbor pisanja imenice *duh* i zamjenice *onaj* pomaže pri iščitavanju smisla, odnosno sugerira da opća imenica nije upotrijebljena u svojem općem značenju, već u posebnom, a načinom se pisanja zamjenice velikim početnim slovom sugerira na koga se ona odnosi. I u govorenom se jeziku susreće verbalno upućivanje na veliko početno slovo radi postizanja jasnoće, obično kad je ime čemu homofon

⁶¹ Takva se vrsta gestikulacije naziva i paralingvističkim sredstvom. Za nju će se reći da je svojstvena prije svega razgovornome stilu.

⁶² Citat iz *Novoga zavjeta* (Rim 8, 11), preveli: Bonaventura Duda i Jerko Fućak, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1991.

apelativu, a postoje i stilistički motivirane napomene o ortografskome izboru u pisanju, npr. u frazemu *biti čovjek s velikim č* gdje se značenje 'onaj koji ima najbolje karakterne osobine' postiže upravo pozivanjem na pravopisno pravilo.

Bilo govornikova verbalna napomena da bi u pisanu tekstu određeni izbor riječi obilježio npr. navodnicima ili velikim slovom ili kojim drugim pravopisnim obilježjem bilo pak gestikulacija u tome značenju predstavljaju izravno pozivanje govornika na pravopisno pravilo. O uzrocima se takvih pojava može reći da su nastale pod utjecajem pravopisnoga plana, svijesti o pravopisnoj konvenciji, ali nije manje važno ni to da je suvremeni govornik prije svega čovjek pisane komunikacije, u kojoj su ortoepska stilistička sredstva zanemarena i zbog čega se u njega pojavljuje nesigurnost u to je li dovoljno ovladao njihovom izvedbom te hoće li primatelj poruke moći iz same izgovorne izvedbe iščitati govornikovu poruku na pravi način. Stoga se u takvim uvjetima ortoepska sredstva pokazuju nepouzdanima za kodiranje i dekodiranje poruke.

Spomenuti primjeri imaju veću (tj. nedvojbenu) komunikacijsku vrijednost upravo na pravopisnom planu, pa bi se stoga moglo u takvim slučajevima govoriti o ortografskome minimalnom paru. Ortografski minimalni par čine one strukture koje svoju razlikovnost postižu na ortografskome planu, a ne istodobno i na ortoepškome. U tome smislu ortografski su minimalni parovi npr. *Rijeka* (grad) i *rijeka* (opća imenica), *Ravna Gora* (mjesto u Gorskom kotaru) i *Ravna gora* (gora u Hrvatskome zagorju), *vidjet će te* (3. l. jd. futura I. glagola vidjeti + nenaglašeni oblik lične zamjenice *ti* u G) i *vidjet ćete* (2. l. mn. futura I. glagola *vidjeti*), koji ne mogu ostvarivati pravopisom iskazanu razlikovnost i na pravogovornome planu. Ortografski su minimalni parovi i one riječi koje svoju ortoepsku razlikovnost ostvaruju fakultativno, poput: *uzšetati se* i *ušetati se*, *uzzidati* i *uzidati*.

Iako bi se moglo osporavati da je distribucija fonema pravopisno pitanje, hrvatske pravopisne knjige nisu ga zaobilazile. Priznavale su time hrvatsku standardnojezičnu ortoepsku stvarnost, u kojoj je kod dijela govornika zamjetno ortoepsko nerazlikovanje nekih fonema u standardnome jeziku. Odnosi se to na posve određene foneme (da bi takav problem bio uvršten u pravopisnu knjigu, važna je rasprostranjenost nerazlikovanja fonema, odnosno broj govornika u kojih je zastupljena takva pojava), kojima je status u fonemskome sustavu poljuljan smanjenim brojem minimalnih parova (ili nefrekventnošću upotrebe nekoga od leksema parnjaka) ili pak dvojben; to su: /č/ i /ć/, /³/ i /^ž/. Naime razlikovnost primjerice fonema /d/ i /t/ neće biti pravopisnim problemom jer je hrvatska ortoepska stvarnost takva da

govornici te foneme ortoepski razlikuju.⁶³ Ukratko, fonemi o kojima je riječ pravopisni su problem onim govornicima kojima su i ortoepski problem. Prema kriteriju po kojem je ortografski minimalni par svaki onaj u kojem je razlika postignuta samo na planu ortografije, a ne i ortoepije, moguće je i takve parove proglasiti ortografskim minimalnim parovima, barem za one govornike koji ortoepski ne ostvaruju tu razlikovnost.

Homografi nisu ortografski minimalni parovi čak ni kada se, upravo zbog homografije, bilježi njihova naglasna razlika, npr. *sámo* i *sàmo*, *sâm* i *sam*, *jezika* i *jezikâ*, i to stoga što uglavnom nema sumnje u njihovo ortoepsko razlikovanje (osim u trećem primjeru u kojem se oblik za genitiv jednine imenica muškoga roda razlikuje od oblika za genitiv množine zanaglasnom dužinom – u takvim naime primjerima nije rijetkost da je napisana riječ, i pravopisno označena kako je prikazano, informativnija od izgovorene jer govornici suvremenoga hrvatskog standardnog jezika uglavnom ne izgovaraju zanaglasne dužine ili ih izgovaraju neizrazito, skraćeno). Pravopisno je bilježenje naglasnih svojstava takvih riječi fakultativno – naglasci se i zanaglasne dužine zapisuju samo ako se iz konteksta ne razaznaje koju ortoepsku vrijednost valja pridružiti zapisanom liku. Primjerice, kada iz konteksta nije vidljivo stoji li zapis „*jezika*“ za G jd. ili G mn. pravopisnim je pravilima predviđena mogućnost signaliziranja zanaglasne dužine kao obilježja koje naizrazitije razlikuje jedninsko-množinske homografe, poput spomenutoga primjera. Pritom se kao oznaka navodi „kapica“ iznad posljednjega vokala (morfološki gledano, to je dugi genitivni množinski morfem -ā). Tomu nadslovnom znaku namjena je da signalizira sve genitivne množinske dužine, stoga zapis *jezikâ* stoji za naglasak G mn. *jèzikā*. U lingvističkim krugovima međutim uvriježilo se i zapisivanje na način da se bilježi samo posljednja dužina u genitivnim

⁶³ Iako bi se toj tvrdnji moglo dodati i da se u dijela govornika, zbog utjecaja dijalektne podloge, u nekim pozicijama razlika u izgovoru neutralizira (finalna pozicija u riječi), ipak takve pojave neće biti dovoljnim razlogom da se pravopis osvrće na pravopisno razlikovanje takvih fonema. Naposljetku, u konkretnom slučaju govornik može ustanoviti da je odstupio od ortoepске norme standardnoga jezika, barem u promjenjivim riječima (morfonem je naime lako očitati iz paradigme). Pravopis ne može preuzeti ulogu priručnika za učenje standardnoga jezika – on naime polazi od pretpostavke da oni koji se njime služe znaju standardni jezik, tj. da su ovladali njegovim normama na svakoj od jezičnih razina, i utoliko se i u ovome pitanju osvrće samo na one pojave ortoepskih nepravilnosti koje se pojavljuju u govornika koji su ovladali standardnim jezikom. Naime, nerazlikovanje [č] i [ć] nije u suvremenome hrvatskom standardnom jeziku (više) dijalektizam, nego je činjenica koja obilježava jednako i govornike urbanih govora kad se služe standardnim jezikom, neovisno o njihovu podrijetlu (pojava je jednako zastupljena i u urbanih govornika i u govornika ruralnoga podrijetla) i govornici ne osjećaju to nerazlikovanje ikako obilježenim (o nefunkcioniranju fonemske opreke između /č/ i /ć/ u standardnome jeziku v. Škarić, 2000).

oblicima, npr.: *jezikā*. Taj postupak počiva na postavci da se bilježi samo najnužniji suprasegmentni signal (u primjerima poput navedenoga takvim se signalom, osobito s pravopisnoga stajališta, može smatrati zanaglasna dužina na gramatičkome morfemu).

Naglasna se razlika u hrvatskom standardnom jeziku pravopisno obilježava na još jedan način, i to kad je riječ o kontinuantu nekadašnjega glasa jata u suvremenome standardnom jeziku. Parovi *sijediti* i *sjediti* ili *svijetleći* i *svjetleći* ortoepski se razlikuju po tome što prva riječ ima dug, a druga kratak naglasak. Oni su ortografski minimalni parovi jer je prikaz razlika u dužini između duge i kratke kontinuantne nekadašnjega glasa jata pravopisno obavezan bez obzira na kontekst. Važno je napomenuti da iako za ortografski lik *i*je vrijedi da stoji za dugi ortoepski ostvaraj⁶⁴, za pravopisni lik *je* to ne vrijedi (naime jednako se tako, tj. *s je*, zapisuje i tzv. produljeni jat, koji ima dvomornu vrijednost, kao i tzv. dugi jat). Ovdje napominjemo da smo mišljenja kako kod većine suvremenih govornika hrvatskoga standardnog jezika tzv. dugi jat ne mijenja boju pri stilistički neutralnome izgovoru. Ako se status te jedinice i može razmatrati s gledišta koje u njoj vidi diftong – kao što se to čini u pojedinim priručnicima za hrvatski standardni jezik – u govoru suvremenih govornika ne ostvaruje se diftonški izgovor. Drugim riječima, čak i ako se na tu jedinicu fonološki gleda kao na diftong (što je jedno od dvaju sukobljenih gledišta u suvremenoj znanosti), govornici je neutralno izgovaraju bez promjene boje, tj. nediftonški (ona na segmentnoj razini izgovora ima istu kvalitativnu vrijednost kao i tzv. kratki jat, a jedina je razlika u kvantiteti – ako je jedinica izvan naglaska, razlika je u kvantiteti vokalskoga dijela, a ako je pod naglaskom, to se na suprasegmentnoj razini odražava na kvantitetu naglaska). O pitanju statusa te jedinice i sukobljenim stajalištima u znanosti bit će više riječi u poglavlju 11.5. Dakle, riječi koje se međusobno razlikuju značenjem i pravopisnim znakom za jat mogu se smatrati ortografskim minimalnim parom. Ako se prihvati mišljenje lingvista koji drže da je ortoepski ostvaraj dugoga jata diftonški/dvoglasnički, tada su navedeni

⁶⁴ Od toga općega pravila odstupaju primjeri složenica poput *prijestolonasljednik* ili *svijetloplav*. Kako se prednaglasni dugi ostvaraj ne susreće u hrvatskome standardnom jeziku, interpretacije takvih primjera bile su temeljene na: 1) prihvaćanju stajališta da se u višeslogovnih (tj. "dužih") složenica ostvaruju dva naglaska, na svakome od korijenskih morfema ili 2) zagovaranju pravopisnoga rješenja da se umjesto *i*je zapisuje *je*. Potonje je bilo lako provesti u primjeru *svijetloplav* > *svjetloplav* budući da se objema pravopisnim inačicama odražava jednak, jekavski izgovor, no u prvome je navedenom primjeru zbog pozicije "jata iza pokrivenoga r" rezultat kraćenja *e*, što ne odgovara suvremenome ortoepskom uzusu, koji prednost daje jekavskome izgovoru. Naime zapisi u normativnim priručnicima svjedoče o tome da se u tome primjeru priznaje dubletni ostvaraj *e* i *i*je, a često daje i prednost ostvaraju zapisanom s *i*je. Moguć je i je kao rezultat kraćenja (Babić i Moguš, 2010. te Babić, Ham i Moguš, 2005).

primjeri također ortografski minimalni parovi zbog istoga razloga zbog kojega su to unutar hrvatske pravopisne norme i one riječi koje se razlikuju u segmentima /č/ i /ć/ te /ž/ i /ǰ/ – zbog vrlo zastupljena ortoepskog nerazlikovanja tih fonema u većine govornika hrvatskoga standardnoga jezika na distribuciju tih fonema u hrvatskim se pravopisnim knjigama tradicionalno primjenjuje pristup prema kojem je riječ o jedinicama koje grade ortografske minimalne parove (o čemu će također biti više riječi u poglavlju 11.4).

Postoje ortografske razlike koje nisu i značenjske – tada je riječ o dvostrukostima, a ne o minimalnim parovima, npr.: *procjep* i *procijep*, *teklić* i *teklić*.

Ortografski minimalni parovi mogu se promatrati i na interpunkcijskome planu: rečenice kao npr. *On dolazi.* i *On dolazi?* razlikuju se značenjem, a razlika u rečeničnoj intonaciji koja postoji na ortoepskom planu evidentira se na ortografskome planu. Ortoepski se ostvaraj pojedinačne riječi bilježi, prema pravopisnim pravilima, rečeno je, samo kad on nije jasan iz konteksta. Stoga je moguće postaviti pitanje zašto se rečenična intonacija također ne bi bilježila samo kad nije sugerirana kontekstom. Odgovor je u procjeni kolika je količina konteksta potrebna (dovoljna) da bi se bez dvojbe ustanovilo koji ortoepski ostvaraj valja pridružiti kojoj strukturi. Za odgonetavanje naglasaka riječi, pod pretpostavkom da je značenje te riječi uopće moguće očitati iz konteksta, dovoljan kontekst može biti upravo rečenica u kojoj je promatrana riječ upotrijebljena (ako ona nije dovoljna, piše se pravopisni znak, za dužinu ili za čitav suprasegmentni fonem, ovisno o pojedinome primjeru). Suprotno tome, za utvrđivanje rečenične intonacije mora se promatrati kontekst koji čine susjedne rečenice, tj. mora se promotriti značenje rečenica koje promatranoj rečenici prethode i/ili slijede nakon nje, opet uz pretpostavku da je rečeničnu intonaciju promatranoga primjera uopće moguće očitati iz jezičnoga ili situacijskoga konteksta. Nedvojbeno, za utvrđivanje rečenične intonacije potreban je mnogo veći kontekst, a ponekad njezino značenje nije ni moguće iščitati iz konteksta (npr. pitanja koja stoje na početku diskursa i sl.).

Popis intonacijskih obrazaca za hrvatski standardni jezik nije jednoznačno predstavljen u izvorima. Ivo Škarić prvi put uvodi opis jezgri i intonacije u (gramatički) opis hrvatskoga jezika. Opisuje pritom šest intonacijskih jezgri (Škarić, 1991: 309-313):

1) silazna: u završnim intonacijskim jedinicama izjavnih i uskličnih rečenica te upitnih s upitnom riječi, a česta je i u *li*-pitanjima i pitanjima bez upitne riječi

2) uzlazna: u nezavršnim intonacijskim jedinicama, u temama, u nabranjanju, u pitanjima bez upitne riječi, u pozdravima i ljubaznim ponudama

3) silazno-uzlazna: na kraju nezavršnih intonacijskih jedinica u rečenicama s više intonacijskih jedinica, daje diskursu pripovjedni ton „učene jednostavnosti”

4) silazno-uzlazno-silazna ili obrnuta, inverzna: označava emfatičko *da-ne* pitanje bez upitne riječi, *a*-pitanje i *li*-pitanje

5) uzlazna i silazna ili složena: signalizira značenjsku, idiomatsku ili sintaktičku vezu između dvije obuhvaćene riječi

6) ravna: samo u posljednjoj riječi intonacijske jedinice; inačica je uzlazne jezgre, a javlja se u pozdravima, uzvicima i dječjem govoru; njezina pripadnost jezičnom sloju je nesigurna.

Ivan Ivas (1996) dijeli jezgrene intonacijske oblike u hrvatskome jeziku na temeljne i izvedene. Temeljni su intonacijski oblici: silazna intonacija i uzlazna intonacija. Izvedeni intonacijski oblici (modifikacije) dvojaki su: 1) kombinacije: uzlazno-silazna (jednoakcenatska i dvoakcenatska), silazno-uzlazna (jednoakcenatska i dvoakcenatska), silazno-uzlazno-silazna i nisko-visokosilazna intonacija, te 2) stilizacije: ravna (srednja, visoka) intonacija i patetični luk. Ivas naglašava da popis izvedenih oblika nije konačan jer je sustav otvoren kad je riječ o broju elemenata.

U gramatici Barić i sur. u izdanjima prije 1995. godine intonacija se spominje u vezi sa sintaktičkim preoblikama, a navode se samo dva njezina tipa: upitna i usklična. Od 1995. nadalje govori se o trima tipovima: silazna intonacija (obilježava izjavnu rečenicu), intonacija upitne rečenice (za nju je karakteristično povišenje tona) te intonacija usklične rečenice (za nju je također karakteristično povišenje tona). U Težak–Babićevim gramatikama (1992; 2000) stoji da se silazna intonacija rabi za označavanje izjave i usklika), a uzlazna intonacija pri pitanju i čuđenju. Raguževa gramatika (1997) navodi tri tipa intonacije i svakome od njih pridružuje sintaktičku preobliku: silazna intonacija (izjavna rečenica), uzlazna ili upitna intonacija (upitna rečenica) i usklična intonacija (usklična rečenica). Silić i Pranjković (2005) u svojoj gramatici daju znatno precizniju shemu nego ranije gramatike: uzlazno-silazna intonacija karakterizira izjavne rečenice, uzlazna upitne rečenice bez upitne riječi, a silazna usklične rečenice i upitne rečenice s upitnom riječi. U toj se gramatici daje i pregled rečenične melodije s obzirom na obavijesno ustrojstvo rečenice, osobito složene rečenice (Silić – Pranjković, 2005: 367–374).

U hrvatskim gramatikama i nakon Škarićeva popisa obrazaca prevladava izdvajanje reduciranoga broja obrazaca. Najčešće se tako spominju tri intonacijska obrasca, što je zapravo u skladu s pravopisnim mogućnostima

signaliziranja intonacije. Pravopisnom se normom dakle predviđa skućeniji opseg bilježenja intonacije – iz praktičnih razloga on je naime sveden na one obrasce koji mogu imati značenjski razlikovnu vrijednost, odnosno tvoriti prozodijske minimalne parove, a prozodijske minimalne parove pravopis *prevodi* u ortografske minimalne parove.

Ortografski su minimalni parovi mogući i na području pisanja stranih vlastitih imena i riječi od njih tvorenih. Primjerice, pridjev na -ski tvoren od stranoga vlastitog imena *Gide* prema pravopisnom bi se pravilu prema kojem se takve izvedenice pišu transkribirano morao pisati: *židovski*. Nadalje, pravopisno bi se pridjevi *židovski* ('na Gideov način') i *židovski* ('koji pripada Židovima') mogli pravopisno razlikovati bilježenjem naglaska, ali pravopisna bi se razlika mogla postići i na drugi način: pisanjem pridjeva na -ski od vlastitog imena *Gide* prema transliteracijskome načelu: *gideovski*, čime je postignut ortografski minimalni par s riječju *židovski* ('koji pripada Židovima'). Dakako, minimalni bi se par ostvario i da se umjesto transliteracije za razlikovanje upotrijebi bilježenje naglaska.

Dakle, u pozadini je načela prema kojem se utvrđuje da je neki par ortografski minimalni par takva situacija u kojoj bi zbog primjene propisanih ortografskih načela parnjaci prešli u homografe. Primjerice, kad bi se na kontinuantu nekadašnjega glasa jata primjenjivala ista pravila kao i na pisanje ostalih vokala u hrvatskome standardnome jeziku, tj. da se i dugi i kratki vokali pišu jednako, *svjetlo* i *svijetlo*, *sljedeći* i *slijedeći* bili bi homografi. Jednako tako, kad bi se naprimjer na morfemskim granicama između *uz* i *šetati* ili *uz* i *zidati* provodila pravila koja vrijede za kontakte tih konsonanata, *uzšetati se* i *ušetati se*, *uzzidati* i *uzidati* bili bi homografi. Jednako tako kad bi se na pravopisnom planu bilježio jedan jedinstveni fonem koji se ostvaruje u izgovoru govornika koji ne razlikuju /č/ i /ć/ (a takvih je većina) umjesto dvaju različitih fonema /č/ i /ć/, homografi bi bile *kopačica* i *kopaćica*. Da se na pisanje priloga *uoči*, *najesen* primijeni pravilo prema kojem se riječi pišu nesastavljeno, a dijelovi riječi sastavljeno, tj. da se *u-* i *na-* ne smatraju u tim primjerima prefiksima, tada bi prilozima *uoči* i *najesen* te prijedložno-imeničke sintagme *u oči* i *na jesen* bili homografi. Homografi bi bile i rečenice *On dolazi.* i *On dolazi?* kad se interpunkcijskim znakom ne bi označila njihova razlika u značenju radi lakšega i nedvojbenoga očitavanja njihova značenja.

Možemo zaključiti da ortografski minimalni par nastaje:

- 1) kad je pravopisnim postupkom spriječena moguća homografija koja bi se pojavila zbog dosljedne primjene pravopisnih pravila,
- 2) kad postoji ortoepsko nerazlikovanje, a ortografsko razlikovanje i
- 3) kad se ortografski evidentiraju naglasne razlike.

Minimalni su parovi koji nastaju kako je opisano pod 1) poznatiji kao pravopisne iznimke od pravila. U metodologiji je pravopisnoga propisivanja zamjetna snažna potreba za postizanjem što veće razlikovnosti, čak i kada ona nema uporište i na ortoepskome planu. Tendencija za što većom razlikovnošću vidljiva je već od odabira između osnovnih pravopisnih načela (fonološkoga i morfonološkoga) koja predviđaju izbor između manje razlikovnoga (fonološkoga) i više razlikovnoga (morfonološkoga) pa do propisivanja odstupanja od pravopisnih pravila zbog semantičkih razloga. S druge je strane zamjetna sklonost hrvatskih pravopisa zanemarivanju (neprenošenju) ortoepskih pojava, kao što je rečenični naglasak, ili njihovu površnom prenošenju, kao što je slučaj s rečeničnom intonacijom (naime, rečenična je intonacija mnogo kompleksnija pojava od svođenja na tri tipa intonacije⁶⁵ kako je predviđeno pravopisnim pravilima).

Termin *ortografski minimalni par* potreban je da bi se pokazao odnos ortografskoga plana prema ortoepskome i objasnila težnja ka ortografskoj razlikovnosti, kao i da bi se razmotrili mogući povratni utjecaji ortografije na ortoepiju. Uz to leksički ortografski minimalni parovi važan su element u metodologiji izrade pravopisnoga rječnika.

⁶⁵ Pravopisno se bilježe upitna (?), usklična (!) i izjavna (.) intonacija, kojima se pridružuje nekoliko svakako nedostatnih kombinacija osnovnih intonacijskih tipova ili intenzifikacija osnovnoga tipa (pravopisno označivanih ovako: ?!, !?, !!!, ???).

8. Pojam izvornoga govornika i njegova važnost za ortoepiju

Kad se govori o ortoepiji, posebnu važnost za njezino proučavanje imaju govornici i govorna zajednica – bez njih se ne bi mogli utvrđivati ortoepski ostvaraji, ortoepske pojave te stavovi prema ortoepskim izborima. Proučavanje ortoepije podrazumijeva empirijsko istraživanje jer je govorna djelatnost konkretna i funkcionira primarno u zajednici, štoviše ona je u pravilu usmjerena na druge članove zajednice, na sugovornike. Za proučavanje ortoepije bilo kojega idioma vrlo je važan pojam tzv. *izvornoga govornika* i tzv. *uzornoga govornika*. U proučavanju ortoepije organskih sustava poznati su kriteriji za određivanje uzornoga govornika (kako je već obrazloženo u poglavlju 5.5, moguće je reći da postoji i ortoepija nestandardnojezičnih idioma, a ne samo ortoepija standardnoga jezika). Među mnogobrojnim kriterijima kojih se proučavatelji takvih idioma moraju držati istaknut ćemo samo neke, i to sociolingvističke: kriterij rođenja i življenja (sa što rjeđim i što kraćim izbivanjima) u zajednici koja govori idiomom koji se proučava trebao bi biti jamstvo da je govornik spontano naučio taj idiom (tj. usvojio njegovu, implicitnu, normu) i njime se aktivno služi u govorenju. Za standardnojezične prilike takav je zahtjev teže ispuniti. Standardni se jezik naime ne usvaja samo spontano, životom u zajednici. Ovladavanje standardnim jezikom podrazumijeva osviješteno učenje eksplicitne norme, često sa sviješću o razlikama između standardnoga jezika i kojega drugog idioma, npr. 1) dijalekta ili čak 2) stranoga (standardnog) jezika ili 3) podsustava standardnoga jezika (npr. razgovornoga stila standardnoga jezika⁶⁶). Pod pojmom *izvornoga govornika* razumijeva se osoba kojoj je neki jezik materinski (tzv. „prvi jezik“), što znači da je, prema Crystalu (1997: 255) tim jezikom ovladao na prirodan način (spontano, op. M. M.), u djetinjstvu, pa se pretpostavlja da će imati i najpouzdaniju intuiciju (jezični osjećaj⁶⁷) prema njegovim normama. Obično se ta sposobnost izvornoga govornika koristi u poučavanju stranoga jezika jer izvorni govornik

⁶⁶ Treba razlikovati komunikaciju na razgovornome stilu standardnoga jezika od razgovorne komunikacije, koja se općenito može odvijati i na nekim drugim idiomima: dijalektu, sociolektu, žargonu i sl.).

⁶⁷ Intuicija (engl. *intuition*) termin je kojim se označava prosudba izvornoga govornika o vlastitu jeziku. Ponekad se naziva i nesvjesnim znanjem (u generativnoj lingvistici, engl. *tacit knowledge*) ili jezičnim osjećajem (njem. *Sprachgefühl*). Ta se sposobnost/značajka izvornoga govornika osobito uzima u obzir na razini sintakse i teksta kad se (pr)ovjerava je li neka rečenica sročena na prihvatljiv način ili jesu li rečenice međusobno povezane na prihvatljiv način (Crystal, 1997: 203).

u tome slučaju može poslužiti kao arbitar koji zna kako se jezik upotrebljava i jesu li jezične konstrukcije i izbori koje je načinio onaj koji uči ovaj ili onaj jezik komunikacijski prihvatljivi u tome jeziku, tj. izvorni govornik ovjerava takve konstrukcije o svoje znanje i iskustvo uporabe idioma koji mu je materinski. Ako se materinski jezik definira kao jezik koji je govornik naučio od svojih predaka ili od svoje okoline, bez svjesnog učenja (Simeon, 1969, I: 798), tada standardni jezik nije nikome materinski tko ga je svjesno učio. Međutim valja predvidjeti i situaciju u kojoj osoba u djetinjstvu spontano uči „neki oblik standardnoga jezika“, bilo kao idiom uz svoj organski idiom bilo pak kao jedini idiom (kada izostaje učenje organskoga idioma, što je i česta situacija u suvremenome hrvatskome jeziku, osobito u urbanim sredinama)⁶⁸ te se stoga kvalifikacija prema kojoj standardni jezik nikome nije materinski čini pomalo nepreciznom. Točno je naime da je standardni jezik kompleksan pojam koji objedinjuje sve svoje različite varijetete te da govornik ne mora biti kompetentan u svim varijetetima, a da se za njega ipak može reći da mu je taj sustav materinski. Drugim riječima, izvorni govornik hrvatskoga standardnoga jezika izvoran je po tome što je u djetinjstvu naučio hrvatski standardni jezik, na oba načina: i nesvjesnim usvajanjem u zajednici (tako usvaja „neki varijetet standardnoga jezika“) i svjesnim učenjem njegovih normi u obrazovnom procesu. Osoba može imati više od jednoga materinskog idioma te biti izvorni govornik svakoga od tih idioma. Prema toj je tvrdnji izvorni govornik standardnoga jezika svaki njegov govornik koji njime ovlada u djetinjstvu.

Izloženost „nekom varijetetu standardnoga jezika“ za većinu hrvatskih govornika u suvremeno doba započinje već u ranom djetinjstvu, kroz pisane i govorene medije (televizija, radio, film, tisak, internet), ali i obrazovne i druge institucije. Također, taj je varijetet uglavnom najčešći idiom u obiteljima u kojima su supružnici govornici naprimjer različitih narječja, a obitelj živi izvan matičnih narječnih zajednica obaju supružnika. Djeci u takvim obiteljima kao materinski idiom funkcionira upravo varijetet standardnoga jezika (bilo kao jedini materinski idiom bilo pak kao idiom koji poznaju uz još neki idiom). Čistu narječnu situaciju danas je u Hrvatskoj sve teže pronaći, a gotovo je nemoguće zamisliti izoliranu narječnu situaciju – standard je zastupljen gotovo u svim područjima (ili sociolingvističkom

⁶⁸ Kao ni organski idiomi tako ni podsustav standardnoga jezika koji se obično naziva razgovornim stilom ne podliježe eksplicitnoj normi. On svoju osnovnu fizionomiju baštini od standardnoga jezika, ali se od njega osamostaljuje, odstupa po nekim svojim značajkama. Za te se značajke može reći da imaju obilježja implicitne norme (govornici se njima služe, upotrebljavaju ih, ali za njih nisu doznali iz normativnih priručnika, već su ih usvojili spontanim usvajanjem u zajednici).

terminologijom, domenama), i to najčešće kao niski varijetet – karakteriziran nizom razlikovnih elemenata u odnosu na kodifikaciju, ali takvih koji imaju neutralnu vrijednost u jezičnoj zajednici (npr. izostankom zanaglasnih dužina, neprenošenjem akcenta u proklizama koje čine prijedlog i imenica sa silaznim naglaskom na prvome slogu i dr.). O drugim značajkama niskoga varijeteta hrvatskoga standardnog jezika v. Kalogjera, 2009, Matešić, 2014.

Uz termin izvorni govornik pojavljuje se i termin *uzorni govornik*. Naime kako se uz termin *izvorni govornik* povezuje i pojam materinskoga idioma, koji se pak nerado povezuje s pojmom standardnoga jezika, tako se termin *uzorni govornik* činio preciznijim i u radovima hrvatskih jezikoslovaca koji se bave ortoepijom taj je termin najzastupljeniji.

Standardni jezik kao artificijelni sustav koji ima eksplicitnu normu svladava se i svjesnim učenjem. Kako usvojenost takva sustava varira i u ovisnosti o tome koliko je govornik uspio svladati eksplicitnu normu (npr. koliko je i kako učio jezik kroz obrazovni proces) te koliko je osvijestio jezičnu uporabu i educirao svoj jezični osjećaj, valja se zapitati tko je (sve) najkompetentniji, tj. uzorni govornik ovoga ili onoga jezika.

Obično se kvalifikacija uzornosti povezuje s govornicima za koje je moguće pretpostaviti 1) da zbog prirode svojega posla imaju osviješten odnos prema govoru i 2) da prolaze posebnu edukaciju za govornu izvedbu – konkretno, takvima se najčešće smatraju glumci, spikeri i novinari u govornim medijima te nastavnici jezika, pa čak i studenti lingvistike, fonetike, glume (kao budući profesionalni javni govornici). U uzornih govornika koji su definirani na opisani način mogu se međutim pojaviti izgovorne značajke koje nisu široko zastupljene u općoj uporabi, tj. kod većine govornika. Drugim riječima, govor profesionalnih govornika ne pruža nužno (u svemu) uvid u najzastupljenije govorne ostvaraje u ovoj ili onoj jezičnoj/govornoj zajednici.

U istraživanjima hrvatske ortoepske stvarnosti vrlo se različito formiraju uzorci govornika čiji se govor uzima u razmatranje da bi se zaključivalo o najzastupljenijim ortoepskim značajkama u hrvatskome društvu, a uz to što se uzorak sastavlja od profesionalnih govornika (već spomenutih radijskih i televizijskih spikera, novinara, studenata), ima i radova u kojima se ne navode podaci o uzorku ispitanika. Zapravo svaki istraživač ima svoju metodologiju, svatko sam određuje koliki će broj ispitanika smatrati reprezentativnim: npr. Brozović (1972/73b) ne navodi uopće je li imao uzorak ispitanika, Vukušić (1979) navodi da je podatke o naglasnim ostvarajima dobio od trojice profesora i mnogobrojnih studenata kojima su „startni jezici različiti hrvatski govori“, Škarić i Lazić (2002) ispitivali su skupinu studenata fonetike, kroatistike, kazališne akademije, novinarstva, fonetičare učitelje

govora na televiziji itd. Ponekad se o reprezentativnosti uzorka nailazi tek autorova izjava koja bi trebala uvjeriti čitatelja u ispravnost metode. Primjerice u jednome od najvažnijih iscrpnih radova iz ortoepije jedini podaci o uzorku ispitanika sažeti su u rečenici: „Proveo sam za njih dvije male ankete s lingvistički netreniranim sudionicima, ali takvima koji se po svojoj kulturi mogu smatrati nosiocima jezičnoga standarda“ (Brozović, 1972/73a: 136). U radovima se susreću i neprecizni nazivi: npr. opservira se kako „ankete pokazuju da prosječan čovjek“ (Brozović, 1991: 433) čuje ili doživljava neki ortoepski ostvaraj ovakvim ili onakvim iako se ne navode podaci o tome tko su ispitanici i koliko ih je, a postavlja se i pitanje tko je to *prosječan čovjek*.

Mogućnost da autori za ortoepska ispitivanja konzultiraju vlastiti jezični osjećaj svakako postoji, no s razvitkom suvremene sociolingvističke metodologije taj postupak svoje mjesto ima tek u postavljanju hipoteze, a nikako u argumentaciji. Upravo u tome svjetlu treba promatrati i primjere koje smo netom naveli: iako su u spomenutim raspravama podaci o uzorcima ispitanika preoskudni iz današnje perspektive znanstvenih istraživanja, činjenica da se u istraživanje uopće počinju uključivati ispitanici važna je i vodi prema novijim istraživanjima, onima koja obuhvaćaju mahom posljednje desetljeće 20. stoljeća i 21. stoljeće. U novijim se dakle radovima obavezno navode potanji podaci o ispitanicima. Zamjećuje se da se većina istraživača odlučuje za ispitivanje govornika koji zbog svojih profesionalnih interesa imaju 1) višu osviještenost u jeziku i govoru, a u sastavljanju uzorka pozornost se posvećuje 2) regionalnom podrijetlu govornika jer se ono smatra značajkom koja može imati znatan utjecaj na ovladavanje standardnim jezikom. Osobito se istražuje govor u govornim medijima: „medijalizacijom i institucionalizacijom taj govor u društvenoj komunikaciji dobiva status modela ispravnog i poželjnoga govorenja“ (Hršak i Zgrabljčić, 2003: 133). O ispravnome i poželjnome u govoru može se govoriti s aspekta normativistike, koja će ispravnim i poželjnim smatrati one ostvaraje koji poštuju kodificirane propise. Moguće je o njima govoriti i s aspekta sociolingvističke stvarnosti, koja se ne mora nužno podudarati s kodifikacijom.

Kako je u hrvatskome standardnom jeziku očigledan upravo raskorak između kodifikacije i uzusa u ortoepskoj normi, proučavanja ortoepske problematike nastoje se usredotočiti na uzus. On se imenuje različitim nazivima, pa se tako govori o „prosječnoj jezičnoj praksi“ (Brozović, 1972/73a: 131), „živoj jezičnoj zbilji“ (Zoričić 1994), „prihvaćenom hrvatskom

izgovoru“ (npr. Varošaneć-Škarić⁶⁹, 2003), „suvremenom svehrvatskom govornom standardu“⁷⁰ (Škarić, 1999), a najčešće o uporabnoj, uzusnoj normi.

Iz iznesenih se podataka može zaključiti da ne postoji konsenzus o tome koji govornici mogu činiti reprezentativni uzorak za ispitivanje hrvatske ortoepske stvarnosti, odnosno ortoepškoga uzusa. Moguće je jedino istaknuti da podatke o ortoepskoj stvarnosti u hrvatskome jeziku valja prikupiti od kompetentnih govornika hrvatskoga jezika (Martinović i Matešić, 2018). i da su u tu svrhu manje pogodni ispitanici koji su svoju ortoepiju ciljano usavršavali pod stručnim vodstvom. Također valja primijetiti da je u istraživača koji navode podatke o ispitanicima primjetna posebna briga o ravnomjernoj zastupljenosti govornika iz svih krajeva Hrvatske. To je očito stoga što se misli kako psiholingvistički i sociolingvistički odnos govornika prema standardnojezičnim normama, pa i sposobnost da njima ovladaju uvelike ovisi o njihovoj dijalektnoj podlozi. Valjalo bi međutim razmotriti i motiviranost govornika da nauče propisanu standardnojezičnu ortoepsku normu jer je zamjetno da ta motiviranost često izostaje (upravo u govornika koji nisu profesionalno potaknuti da je svladaju – stoga se i postavlja pitanje o opravdanosti uvrštavanja školovanih profesionalaca u govornoj djelatnosti u anketne uzorke). Utoliko se zanimljivom pokazuje zamjedba da hrvatska ortoepska stvarnost „sadrži niz naglasnih i izgovornih (pod)sustava i uza sve to obrazovani ga govornici hrvatskoga toleriraju bez stigme“ (Kalogjera, 2002: 187). Naime izostanak je motivacije za svladavanje propisane ortoepske norme uvjetovan upravo tolerantnim odnosom prema nekim izgovornim varijabilnostima, no ne prema svima i ortoepska će se istraživanja, čini se, u budućnosti morati usmjeriti upravo u otkrivanje takvih fenomena.

⁶⁹ Prihvaćeni izgovor autorica rabi prema terminu *received pronunciation* (potječe od Davida Jonesa iz 1926. godine za britansku ortoepsku situaciju). U tom se terminu uz imenovanje stvarnoga izgovornog stanja daje i sociolingvistička ocjena poželjnosti takvih ortoepskih rješenja, što je bitan metodološki korak naprijed u smjeru istraživanja stavova prema jezičnim pojavama, čime se u konačnici dobiva potpunija slika izgovorne stvarnosti.

⁷⁰ Škarić (1999: 150) ga definira kao „normalni javni govor na hrvatskome i moglo bi ga se, parafrazirajući određenje talijanskoga standarda, označiti kao *lingua stocava in bocca croata*, tj. štokavski jezik u hrvatskim ustima“.

9. Ortografska i ortoepska norma u znanstvenim radovima i normativnim priručnicima

9.1 Istraženost i normiranost hrvatske ortografije

Nastojanja na uređivanju ortografije hrvatskoga jezika imaju dugu tradiciju u povijesti hrvatske normativistike. Probleme *pravopisanja* hrvatski su pisci i jezikoslovci prepoznavali isprva u latiničkoj grafiji, koju je trebalo prilagoditi hrvatskome fonološkom sustavu (rješavanje je grafijskih pitanja, iako su ona sasvim drugačije naravi od ortografskih, ipak nužan uvjet za normiranje na ortografskome planu). Duga je tradicija u pokušajima rješavanja grafijskih pitanja i usustavljanja grafijske prakse uspješno završena još i prije izlaska Brozove pravopisne knjige (koja je, doduše, donijela posljednju, premda neznatnu, no opravdanu, grafijsku intervenciju propisavši grafem *dʹ*⁷¹ za fonem /X#/ , umjesto dotadašnjeg *dj/gj*). Brozovu su pravopisu prethodila dva pravopisna priručnika: *Pravopis jezika ilirskoga* J. Partaša iz 1850. i *Nauka o pravopisu jezika hrvackoga ili srpskoga (fonetičkom ili etimologijskom)* M. Kušara iz 1889. godine. Partašev je *Pravopis jezika ilirskoga* „prva u nizu hrvatskih pravopisnih knjiga“ (Badurina, 2002: 66), u kojoj su prvi put sročena pravopisna pravila, no „samom činjenicom da je njegova normativna knjižica vjerno služila ilirskim jezičnim i pravopisnim koncepcijama, vijek je njezina trajanja nužno bio sveden na vrijeme u kojem su te ideje imale prevlast na hrvatskoj filološkoj sceni“ (Badurina, 2002: 66). Do isteka toga istoga stoljeća promijenile su se upravo političke prilike i u njima se hrvatska pravopisna norma dalje razvijala s novih polazišta „no ne bez uporišta i u naravi hrvatskoga jezika i u ranijoj hrvatskoj pisanoj praksi“ (Badurina, 2002: 66). Razvitak su pratile žustre rasprave o opravdanosti napuštanja ilirskoga – morfonološkog – pravopisa koje su poprimile oblik borbe filoloških škola. U samoj završnici s jedne se strane našla zagrebačka filološka škola, koja je nasljedovala ilirske jezikoslovne zasade, a s druge mladogramatičarska (poznata i pod nazivom *hrvatski vukovci*), koja je imala uvelike drugačije poglede ne samo na pravopis nego i na koncept jezične standardizacije. Kušarova je *Nauka* zapravo više filološka rasprava o pravopisu nego pravopisni priručnik – u njoj opisuje i morfonološki i fonološki pravopisni tip te se priklanja fonološkome pravopisu (*fonetičkome pisanju*). Nešto poslije Broz će je u prvome izdanju *Hrvatskoga pravopisa* iz 1892. godine navesti kao uzor za svoj rad na pravopisnoj kodifikaciji. Brozov se *Hrvatski pravopis* uobičajeno navodi kao prvi hrvatski pravopis iako su mu prethodila

⁷¹ Taj je grafem u Akademijinu rječniku već upotrebljavao njegov prvi urednik Đ. Daničić.

spomenuta dva djela. Brozovu pravopisu međutim sasvim zasluženno pripada primat u drugačijem smislu nego što ga imaju prethodna djela. Partaševo je djelo skup pravopisnih pravila namijenjenih pravopisnom normiranju jezika koji su koncipirali ilirci i na koji se nastavila zagrebačka filološka škola. Njemu pripada kronološko prvenstvo, ali gašenjem ilirske standardnojezične koncepcije to je djelo ostalo bez utjecaja na kasnije hrvatske pravopisne knjige. Kušarova je studija pak prvo pravopisno djelo koje zastupa organiziranje pravopisa na drugačijem načelu od dotad primjenjivanoga, fonološkome, no ona širinom svojega sadržaja, ali i organizacijom i metodologijom još ne podsjeća na pravopisni priručnik. Brozova je knjiga stoga „prvi u nizu pravopisnih priručnika kojima je izgrađivana novija fonološko-morfonološka pravopisna norma“ (Badurina, 2002: 67). Ona predstavlja početak daljnje kontinuirane hrvatske pravopisne norme, ali i prakse.⁷²

Povijesna okolnost da se normiranju moderne/suvremene hrvatske (orto)grafije u ilirizmu prišlo s izrazito političkim težnjama nastavila se i snažno je obilježila hrvatsku pravopisnu kodifikaciju 19. i 20. stoljeća zamaglivši tako laičkoj javnosti njezin primarni i svakako prirodni suodnos s jezikoslovljem. Pravopisnome se planu s više ili manje uspjeha (otvoreno ili prikriveno) neprestano nametala neprirodna uloga medija na kojem se odražavaju političke i društvene prilike, ili mu je pak, u razdobljima manje eksplicitno izraženih vladajućih političkih smjernica, nerijetko pripisivana uloga njihova indikatora. Stoga je točna tvrdnja da su: „Pravopisi (su) u Hrvatskoj uvijek bili ne samo jezični propis, nego i manifestacija društvene snage koja ih je propisivala ili odbacivala. Tako su pravopisi vrednovani kao društveni, a ne isključivo jezikoslovni projekti“ (Koharović, 2005.: 29). Pravopisne su se knjige u Hrvatskoj pojavljivale uvijek u trenucima prijelomnih političkih zbivanja: „Ovisnost pravopisa o političkim snagama koje su favorizirale pojedine od njih, najsazetije je uspostavio Stjepko Težak uočavajući u postgajevskom razvoju čak 11 društveno-političkih preokreta koji su uvjetovali pravopisne promjene:

1. procvat parlamentarizma nakon Bachova apsolutizma,
2. banovanje Ivana Mažuranića (1873–1880),
3. banovanje Khuena Hédervarya (1883–1903),
4. šestosiječanska diktatura Aleksandra Karađorđevića (1929),

⁷² Možda i više nego kodifikacija kontinuitetom je obilježena upravo praksa što pokazuje i činjenica da kratkotrajne epizode (političkih) intervencija u kodificiranu normu nisu uspjevale utjecati na glavni tok pravopisne prakse.

5. uspostava Banovine Hrvatske (1939),
6. Nezavisna Država Hrvatska (1941–1945),
7. nova Jugoslavija i AVNOJ-ske jezične proklamacije,
8. Novosadski dogovor i vrhunac jezičnog unitarizma,
9. hrvatsko proljeće (1971),
10. Ustav SFRJ iz 1974,
11. samostalna Hrvatska“ (Koharović, 2005: 30).

Uz nabrojene društveno-političke preokrete koji su zaista uvjetovali pravopisne promjene izlazak jedne pravopisne knjige na samom početku 21. stoljeća poklopio se s jednim također prijelomnim događajem u povijesti samostalne Hrvatske – smjenom vlasti nakon parlamentarnih izbora održanih 3. siječnja 2000. godine. Sretna je okolnost da pravopisne knjige koje su potom objavljivane više nije moguće ikako povezivati s društveno-političkim događajima (*Hrvatski pravopis* Matice hrvatske, autora Badurine, Markovića i Mićanovića, prvo izdanje 2007. i drugo izdanje 2008. godine, te *Hrvatski pravopis* Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje 2013. godine)⁷³.

Za prve dvije od jedanaest navedenih prijelomnih točaka valja napomenuti da su bile bitne samo za grafiju. Stari ilirski slovopis u to se doba u praksi već napuštao, a svi su pokušaji pripadnika zagrebačke filološke škole, osobito njezina predvoditelja Adolfa Vebera Tkalčevića, da se obrani takva grafija ostali bez uspjeha. Najveći hrvatski filolog toga vremena Vatroslav Jagić lingvističkim je argumentima (u časopisu *Književnik*, 1864. godine) pokazao opravdanost napuštanja ilirskih rješenja (dokazivao je da je pisanje završnoga *-h* u genitivu množine etimološki netočno, da uz samoglasni *r* nije potrebno pisati popratni samoglasnik) i s aspekta struke Jagićevi su argumenti pridonijeli napuštanju zamisli koje je branila zagrebačka filološka škola. Šarolikost u slovopisnoj praksi pokušala je zaustaviti vlada osnovavši povjerenstvo u 70-im godinama 19. stoljeća te je

⁷³ U kontekstu odmicanja od politizacije pravopisnih pitanja ipak ne spominjemo *Hrvatski pravopis (usklađen sa zaključcima Vijeća za normu hrvatskoga standardnog jezika)* autora Babića i Mogušića iz 2010. godine. Taj pravopis svakako pripada nizu pravopisa koje su izrađivali S. Babić i suradnici, nizu u kojem su se objave pravopisnih knjiga u dva navrata povezale s društveno-političkim preokretima. Objavljivanje izdanja iz 2010. godine nije bilo povezano s političkim odlukama na isti način kao što su to bile ranije pravopisne knjige (usp. Koharović, 2005: 30). Motiv za objavu toga izdanja bila je želja autorâ da provedu odluke *Vijeća za normu hrvatskoga standardnog jezika*. Kako je međutim riječ o tijelu koje je osnovao ministar jedne političke opcije (2005. godine), ukinuo ga je ministar druge političke opcije (2012. godine), a i sam predsjednik *Vijeća* u svojem viđenju situacije prepoznaje politički kontekst (usp. Katičić, 2012), ni izdanje pravopisa koji se referira na odluke toga tijela nije lišeno takva konteksta.

tako pododbor Zemaljskoga školskog odbora 1877. donio svoje viđenje grafijskih rješenja. Usto pododbor je većinski bio za umjereni etimološki pravopis, ali konačnu odluku nije želio donijeti budući „da je stvar glede pitanja etimologijskoga i fonetičkoga premalo još iztražena“ (cit. prema Broz, 1893: IV). To je pravopisno povjerenstvo svoje prijedloge zasnovalo na istim postavkama kao i Jagić 1864. u *Književniku* (osim što je ipak zadržalo pisanje finalnoga -h u genitivu množine) (Vince, 1990: 586). Ipak, „postignuti kompromis između veberovaca i štrosmajerovaca nikad međutim nije zaživio jer mu je izostala potpora banske vlasti“ (Koharović, 2005: 31).

Brozov je *Hrvatski pravopis* iz 1892. prvi hrvatski pravopis koji je propisao pretežito fonološku ortografiju s nekim morfonološkim rješenjima. Nakon što je Mađar K. Khuen-Héderváry na poziciji hrvatskoga bana propisao Brozovu knjigu za javnu uporabu, to je ujedno značilo definitivnu pobjedu mladogramatičarske filološke struje (tzv. *hrvatskih vukovaca*), kojoj je Broz pripadao. Ta je pravopisna knjiga značila i pravi početak razvoja hrvatske ortografske kodifikacije, a njezinu su temeljnu strukturu i metodologiju zadržale uglavnom sve sljedeće pravopisne knjige (neovisno o tome jesu li zastupale ista osnovna pravopisna načela). Nakon Brozove smrti *Hrvatski je pravopis* nastavio uređivati Dragutin Boranić i od 4. ga izdanja pa do 1915. supotpisuje. Boranić nije u ta izdanja unio veće promjene, nego uklanja tek neka Brozova kolebanja. Od 1921. do 1928. (4. izdanje) izlaze još četiri izdanja s promijenjenim naslovom: *Pravopis hrvatskoga ili srpskoga jezika*, koja Boranić potpisuje samo svojim imenom.

U ukupno jedanaest izdanja (posljednje izlazi 1951. godine) Boranić zadržava Brozovu koncepciju pravopisa, zasnovanu na pretežito fonološkim načelima s pojedinim morfonološkim rješenjima te se stoga pravopisna norma prve polovice 20. stoljeća naziva Broz–Boranićevom. Bila je prekinuta samo u razdoblju od uvođenja šestosiječanjske diktature 1929. do uspostave Banovine Hrvatske 1939. godine. Naime 1929. godine Ministarstvo prosvjete Kraljevine SHS donijelo je *Pravopisno uputstvo za sve osnovne, srednje i stručne škole* kojim se i u Hrvatsku uvodi Beličev pravopis sa znatnijim fonološkim rješenjima (dotadašnje se Brozovo i Boranićevo morfonološko pravopisno pravilo o pisanju *dc*, *dč* i *ds* na morfemskim granicama mijenja i uvodi se pisanje *tc*, *tč*, *ts*, a dotadašnje nesastavljeno pisanje futura mijenja se u sastavljeno, npr. *bit će* > *bíće*). Boranić je ukupno tri izdanja pravopisa, od 1930. (peto izdanje) do 1937. godine, morao prilagoditi nametnutomu *Pravopisnom uputstvu*. Takav je prisilno izmijenjen pravopis naišao na prezir neovisne javnosti, koja ga se nije držala, pa ga je Banovina Hrvatska ukinula prvim svojim uredbama. Boranić je za trajanja Banovine izdao svoj pravopis dvaput (1940. i 1941. godine) te u tim

izdanjima vraća rješenja iz 1928. godine. Pritom izdanje iz 1940. određuje kao peto jer ne priznaje izdanja iz doba diktature (stoga se često govori o deset izdanja njegova pravopisa, iako ih je zapravo jedanaest).

Pred kraj Banovine Hrvatske Franjo Cipra, Petar Guberina i Kruno Krstić sastavili su novi *Hrvatski pravopis*, također pretežito fonološki, u kojem je zamjetan povratak na neka Brozova rješenja koja je Boranić postupno napustio u kasnijim izdanjima (to se odnosi na pisanje *d* i *t* ispred *c* na korijensko-sufiksnoj granici, npr. *predci*, *ostatci* te na primjere pisanja *je* iza tzv. pokrivenoga *r*). Međutim vlast netom uspostavljene Nezavisne Države Hrvatske uništila je već gotov tiskarski slog toga pravopisa (objavljen je stoga tek 1998. godine, i to radi zanimanja struke za taj naslov), iako se *Povjerenstvo za hrvatski jezik, njegovu čistoću i pravopis* izjasnilo protiv vraćanja na morfonološki pravopis. Unatoč protivljenjima stručne javnosti i pismu Blaža Jurišića u kojem nekoliko dana prije donošenja *Zakonske odredbe o hrvatskom jeziku, o njegovoj čistoći i o pravopisu* iznosi stručnu argumentaciju protiv uvođenja morfonološkoga pravopisnog načela, Pavelić ipak 14. kolovoza 1941. izdaje tu odredbu. Ona u 7. članku propisuje: „Na hrvatskom se jeziku ima pisati po korienskom, a ne po zvučnom pravopisu“ (*Koriensko pisanje*, 1942: 18). Kako se takva pravopisna knjiga nije mogla brzo sastaviti, do izdavanja je morfonološkoga pravopisnog priručnika vlast objavila 1942. (u čak dvama izdanjima) knjižicu *Koriensko pisanje* (autor A. B. Klaić). Riječ je o kratkome nacrtu buduće iscrpne pravopisne knjige koja će biti objavljena 1944. pod naslovom *Hrvatski pravopis* (autori su članovi Ureda za hrvatski jezik A. B. Klaić i F. Cipra).

Za Drugoga svjetskog rata hrvatski su se antifašisti koristili Boranićevim pravopisom (što je i potvrđeno na zasjedanju ZAVNOH-a u Topuskom). Boranićev je pravopis ostao na snazi i nakon rata, a pravopisna su rješenja u dvama posljednjim izdanjima 1947. i 1951. uglavnom kakva su bila i za Banovine Hrvatske.

Početkom 50-ih godina Hrvatsko filološko društvo, u želji da se pravopis osuvremeni, osnovalo je povjerenstvo za izradu novoga pravopisa. Prema Brozovićevim su riječima odredbe toga povjerenstva bile slične pravopisu Cipse, Guberine i Krstića, koji 1941. nije objavljen, no rad povjerenstva prekinut je zbog priprema za sastanak u Novom Sadu (Brozović, 2001b).

Pedesete su i šezdesete godine 20. stoljeća obilježene unitarističkim nastojanjima da se standardnojezične norme na hrvatskoj i srpskoj strani ujednače, ponajprije pravopisna i leksička. Takvi su zahtjevi rezultirali sastankom srpskih i hrvatskih jezikoslovaca i pisaca u Novom Sadu (1954), na kojem je zaključeno da „Zajednički jezik treba da ima i zajednički pravopis“ (Pravopis, 1960: 7). Na temelju zaključaka donesenih na tom

sastanku sastavljena je pravopisna knjiga koja 1960. izlazi na latinici u Zagrebu, a na ćirilici u Novome Sadu. Pravopis je uspostavio nova rješenja tako što se na hrvatskoj strani odustalo od nekih Broz–Boranićevih pravila (npr. od pisanja morfonema /d/ ispred /c/, /č/ i /ć/, umjesto kojega se piše /t/, prema Belićevu pravopisu za srpski jezik, dok je na srpskoj strani prihvaćeno pisanje morfonema /d/ ispred /s/ i /š/ umjesto dotadašnjega pisanja s provedenim jednačenjem po zvučnosti, tj. /t/). Za hrvatsku je pravopisnu tradiciju novost bilo i uvođenje tzv. slobodne⁷⁴ interpunkcije umjesto ranije strukturno-gramatičke te sastavljeno pisanje zanijezanoga prezenta pomoćnoga glagola *htjeti*. Taj je pravopis: „Bio (je) na snazi do Deklaracije 1967, a od tada se sve do konca 80-ih u praksi primjenjuju bez ikakva reda razne kombinacije novosadskoga i Boranićeva pravopisa“ (Brozović, 2001b).

U burnim društvenim i političkim događajima potkraj 60-ih i početkom 70-ih godina 20. stoljeća u Hrvatskoj u kojima se izražavao prosvjed građana protiv savezne centralizacije, potiranja kulturnog, pa i nacionalnog identiteta te zahtjev za ekonomskom neovisnosti Hrvatske osobito su se isticali i prosvjedi protiv nasilne jezične unitarizacije, koji su rezultirali reakcijom na Pravopis iz 1960. – povratak Broz–Boranićevoj pravopisnoj tradiciji trebao je označiti *Hrvatski pravopis* Babića, Finke i Mogušā. Već tiskani primjerci prvoga izdanja te pravopisne knjige uništeni su, a uvezano je tek 600 primjeraka s oznakom „samo za internu upotrebu“. Prema jednom je od tih primjeraka zabranjene pravopisne knjige redakcija emigrantskoga lista *Nova Hrvatska* u Londonu objavila dva izdanja, 1972. i 1984. godine (odatle potječe kolokvijalni naziv *londonac* za taj pravopis). Knjiga je zabranjena jer je bila obilježena isticanjem posebnosti hrvatskih standardnojezičnih normi u odnosu prema srpskima, ne samo u pravopisnom smislu povratka hrvatskoj, Broz–Boranićevoj tradiciji, već i postupkom u pravopisnom rječniku, u kojem

⁷⁴ Ta je interpunkcija anglo-francuskog podrijetla i u prvome se redu odnosi na ritmo-melodijsko interpunkcijsko načelo (naime iako se u opisu/propisu norme načela kombiniraju, ipak se može utemeljeno govoriti o pretežitosti pojedinog načela), a u srpski ju je jezik uveo 20-ih godina 20. stoljeća A. Belić. Od 1929. do 1939. ta je interpunkcija bila uvedena i u Boranićeva izdanja pravopisa priređenoga prema *Pravopisnom uputstvu* Kraljevine umjesto dotadašnje strukturno-gramatičke (koja je preuzeta prema njemačkoj interpunkcijskoj normi). Nijedno od tih načela međutim ne odgovara strukturi slavenskih jezika, ali „U novosadskome se natezanju između Boranićevih i Belićevih pravila iznašla jedna nova, kompromisna interpunkcija, koja zaista odgovara slavenskoj gramatičkoj strukturi“ (Brozović, 2001b), a koja zapravo predstavlja skretanje prema semantičkome interpunkcijskom načelu (više o tome v. u Badurina 1996: 117–120).

su dodane jezičnosavjetničke uputnice na leksičke razlike između srpskoga i hrvatskoga jezika (Koharović, 2005: 35).

Zbog opisanih okolnosti pravopisna knjiga koja bi zamijenila „novosadski“ pravopis izostala je sve dok to nisu političke prilike omogućile – vlast tadašnje SR Hrvatske 1977. godine obratila Katedri za suvremeni hrvatski književni jezik Filozofskoga fakulteta u Zagrebu s prijedlogom da napravi novi pravopisni priručnik. Tako 1986. godine izlazi *Pravopisni priručnik hrvatskoga ili srpskoga jezika* autora Anića i Silića, koji predstavlja napokon reakciju na „novosadski“ pravopis, između ostalog i svojom iznimnom metodološkom suvremenosti, dosljednošću, ali i povratkom na hrvatsku tradicionalnu pravopisnu terminologiju. Taj je pravopis drugačiji od svih prijašnjih po svojoj koncepciji, ali i metodologiji, zahvaljujući kojoj je pravopisni plan napokon osamostaljen od utjecaja metajezika pojedinih jezičnih razina. Kolika je potreba za pravopisom postojala u javnosti, najbolje pokazuje činjenica da je drugo izdanje izašlo već 1987. te treće 1990. godine.

Iste je te godine, opet u novim političkim okolnostima objavljen i pretisak zabranjenoga *Hrvatskoga pravopisa* iz 1971. godine te su sve do izdanja Babić–Finka–Moguševa *Hrvatskoga pravopisa* 1994. godine u javnoj uporabi bila oba pravopisa. Počevši od toga izdanja pa kroz sva ostala (³1995, ⁴1996, ⁵2000, ⁶2002, ⁷2003, ⁸2004) postupno se uvode neka rješenja koja su različita od pravopisnih rješenja primjenjivanih u to doba već najmanje tri i pol desetljeća u praksi pisanja hrvatskim standardom. Dio tih rješenja predstavlja povratak na Broz–Boranićeva rješenja i sve se takve situacije argumentiraju povratkom tradiciji. Taj je povratak tekao u pravilu tako da se u ovome ili onome izdanju dopuštaju dvostruka rješenja, a u sljedećem zatim autori propisuju jedno od u prethodnome izdanju ponuđenih rješenja, ali uvijek ono koje sami preferiraju i zagovaraju – bez istraživanja prakse pisanja ili potreba komunikacije na suvremenome hrvatskom standardu. Takav je postupak posve neočekivan i više bi odgovarao počecima standardizacije nekoga jezika nego stvarnosti u vremenu o kojem je riječ. To je doba kada u Hrvatskoj možemo govoriti o izgrađenoj i zreloj jezičnoj zajednici, koja može pokazati i pokazuje dovoljno svjestan odnos prema jezičnoj uporabi (a njoj pripada i pravopisna norma) da može prema njoj zauzimati i stav.

Najviše dvostrukih rješenja donosi 4. izdanje *Hrvatskoga pravopisa*. Peto izdanje znatno se razlikuje od prethodnih po tome što se autori odlučuju za uklanjanje svih dvostrukosti koje su se dopuštale u ranijim njegovim izdanjima. Dvostrukosti su uklonjene tako da su propisana ona rješenja koja su bila „starija“. U javnosti su takve odredbe naišle na negodovanje

(Ministarstvo je za uporabu u školama propisalo 4. izdanje, u kojem su postojale dvostrukosti), pa je 6. izdanje izašlo s dodatnom stranicom na početku knjige na kojoj su popisane razlike prema 4. izdanju, kako bi se ta knjiga mogla ipak koristiti (4. izdanje već je naime postalo nedostupno u knjižarama, a 5. nije bilo propisano za školsku uporabu).

Nedugo nakon 5. izdanja Babić–Finka–Moguševa *Hrvatskoga pravopisa* izlazi *Pravopis hrvatskoga jezika* Anića i Silića (2001), iz kojega je uklonjeno ono što zbog političkih prilika nije bilo uputno mijenjati u prethodnim izdanjima objavljenima u doba prije proglašenja samostalnosti Republike Hrvatske. Autori su toga pravopisa, svjesni pravopisne normativne situacije koja je trajala u Hrvatskoj unatrag deset godina, donijeli niz dvostrukih rješenja, a prema većini njih odredili su se više savjetodavno nego preskriptivno. U danim okolnostima to je jedini postupak kojim se iskazuje poštovanje prema jezičnoj zajednici koja je čitavo desetljeće bila izložena promjenama u normi i tome se cilju podređuje čak i pravopisna metodologija – dvostrukosti naime ne predstavljaju u metodološkome smislu poželjan način normiranja, što su isti autori dosljedno proveli u svojoj pravopisnoj knjizi iz 1986. godine. Valja spomenuti i to da je jedan od autora toga priručnika sudjelovao u pripremi pravopisa hrvatskoga jezika za uporabu u računalnoj tehnologiji (1996. godine priređen je naime *Hrvatski računalni pravopis*, hrvatski *spelling-checker*, Batnožića, Ranilovića i Silića).

Sljedeća pravopisna knjiga, izašla 2005. godine, autora Babića, Ham i Moguša, pod naslovom *Hrvatski školski pravopis*, temelji se na normi propisanoj u petome i kasnijim izdanjima Babić–Finka–Moguševa *Hrvatskoga pravopisa*. U skladu s naslovom izdanje je pojednostavnjeno i prilagođeno za uporabu u osnovnim i srednjim školama (za što je dobilo preporuku Ministarstva znanosti, obrazovanja i športa).

Potkraj proljeća 2007. godine objavljen je *Hrvatski pravopis* Matice hrvatske, autorâ Lade Badurine, Ivana Markovića i Krešimira Mićanovića (drugo, neizmijenjeno izdanje objavljeno je već sljedeće godine). I ta je pravopisna knjiga utemeljena na hrvatskoj pravopisnoj tradiciji i većinom pravopisnih rješenja i organizacijom pravopisnih sadržaja. Dakako, pravopis donosi i pojedina rješenja koja u ranijim priručnicima nisu bila zastupljena, a stanoviti otklon od tradicije uvjetovan je suvremenom javnom komunikacijom koja je snažno obilježena globalizacijskim tendencijama (o tome više u Matešić, 2009b) – dio takvih netradicijskih rješenja i motivaciju za priklanjane njima prikazat ćemo u poglavlju 14.2.2 ove knjige. Općenito je u tome pravopisnom priručniku zamjetno pristupanje pravopisnim temama s nakanom njihova što iscrpnijega prikaza. Primjerice poglavlja o interpunkciji, o pisanju riječi sastavljeno i nesastavljeno, o pisanju stranih vlastitih imena i

izvedenica od njih u tome su pravopisu u usporedbi s dotad objavljenim pravopisnim knjigama najiscrpnija: u njima se bilježi i dotad najviše primjera, a posebno recentnih, onih koji se, prema procjeni autorâ, pojavljuju u javnoj komunikaciji.

Za izdanje *Hrvatskoga pravopisa* 2010. godine (drugo izdanje objavljeno je 2011.) autorâ Stjepana Babića i Milana Mogušâ autori navode da je usklađeno sa zaključcima *Vijeća za normu hrvatskoga standardnog jezika*, tijela koje je 2005. godine osnovalo Ministarstvo znanosti, obrazovanja i športa Republike Hrvatske (a koje je prestalo djelovati 2012. godine). Riječ je o priručniku koji u svemu pripada nizu Babić–Finka–Moguševih pravopisnih priručnika te ga u ovoj analizi promatramo u tome kontekstu.

Hrvatski pravopis Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje objavljen je ujesen 2013. godine. Opća je značajka toga pravopisa da njegovi autori žele 1) afirmirati hrvatsku pravopisnu tradiciju, 2) pomiriti različita viđenja pojedinih pravopisnih rješenja isticanih u priručnicima od devedesetih godina 20. stoljeća nadalje i 3) odraziti potrebe suvremene jezične komunikacije u hrvatskoj jezičnoj zajednici. U vezi s drugim ciljem ta pravopisna knjiga donosi mnoge dvostrukosti u rješenjima, što je već uobičajen postupak u novijoj praksi sastavljanja pravopisnih priručnika. Takav je postupak motiviran s jedne strane zatečenim normativnim stanjem, a s druge netom navedenim trećim ciljem – željom za osluškivanjem potreba jezične zajednice. Sastavljanju te pravopisne knjige, prema svjedočenju autorâ, prethodila su i korpusna istraživanja prakse pisanja u jezičnoj zajednici (uza sve metodološke teškoće koje sa sobom nosi takvo istraživanje). Normativni postupci u recentnim pravopisnim knjigama pokazuju dakle da se pri normiranju počinje uzimati u obzir jezična zajednica, o čijoj ulozi R. Katičić kaže: „O sudbini hrvatskoga jezika i budućoj dogradnji i razvoju njegove norme ne će toliko odlučivati ovakva ili onakva politika, ova ili ona vlast. Odlučivat će hrvatska jezična zajednica i to čemu će se ona sama iz sebe priklanjati. U svim tim pitanjima njezina će biti posljednja“ (Katičić 2012: 176).

Duga i dinamična povijest izdavanja ortografskih kodifikacijskih priručnika za hrvatski jezik praćena je i mnogobrojnim raspravama o pravopisnim rješenjima. Pokazali smo ovdje već da se pravopisnoj djelatnosti u nas često pridodaju političke konotacije, pa se zato u komentiranje pravopisnih rješenja povremeno uključuje i javnost putem dnevnih glasila, dajući mahom površne i senzacionalistički intonirane komentare – vjerodostojne rasprave o pravopisu mogu se, naravno, očekivati jedino iz stručnih krugova.

Solidan se broj jezikoslovaca kroz hrvatsku povijest okušao u pravopisnome normiranju. Dakako, mnogo je više jezikoslovaca sudjelovalo

u istraživanjima i raspravama o pravopisnim pitanjima, pravopisnoj tradiciji i prošlosti te normativnim rješenjima u pojedinim pravopisnim knjigama. O pravopisnoj problematici velik broj članaka hrvatskih znanstvenika donose gotovo svi jezikoslovni časopisi u Hrvatskoj. Kroz čitavo razdoblje svojeg izlaženja pravopisnoj je problematici posvećivan prostor u časopisu *Jezik*, u kojem su posebno važni radovi⁷⁵ D. Brozovića, S. Babića, I. Škarića, I. Pranjkovića, N. Bašić, S. Ham. Časopis *Govor* također objavljuje i radove koji se posredno (kroz proučavanja ortoepskih pojava) ili neposredno dotiču pravopisa. I u časopisu *Fluminensia* objavljeno je nekoliko radova o pravopisnoj problematici. Pojedine su publikacije posvetile pravopisu posebne blokove: u bloku o pravopisnoj problematici objavljivanom u Radovima sarajevskoga Instituta za jezik i književnost (1977–1979) sudjelovali su i hrvatski autori (M. Lončarić, M. Peti, V. Anić, J. Silić) u *Vijencu* (novinama Matice hrvatske za književnost umjetnost i znanost) objavljen je 20. svibnja 1999. godine blok pod naslovom *Jezik na križu / Križ na jeziku*, a 2005. objavljena je u izdanju Matice hrvatske i knjižica (priredila J. Hekman) pod istim naslovom, u kojoj su skupljeni tekstovi objavljeni 1999. godine. U časopisu *Dometi* objavljen je 2002. prigodni blok pod naslovom *Hrvatski pravopis 1892–2002* (uredila N. Bašić). U *Vijencu* su također izlazile Brozovićeve kolumne pod naslovom *Prvo lice jednine* od rujna 2000. do svibnja 2003. godine (2005. objedinjene su i tiskane u knjizi istoga naslova), među kojima je nekoliko posvećeno i pravopisnoj problematici

Među najvažnijim su autorima koji su pisali o pravopisnim temama vezanima za jezičnu suvremenost svakako Dalibor Brozović, Josip Silić, Vladimir Anić, Radoslav Katičić, Ivo Pranjković, Stjepan Babić, Ivo Škarić, Marko Samardžija, Lada Badurina, Dubravko Škiljan, Nataša Bašić, Sanda Ham, Branka Tafra, Josip Vončina, Zlatko Vince, Josip Lisac, Milan Moguš, Stjepko Težak, Petar Šimunović, Milica Mihaljević, Lana Hudeček, Ermina Ramadanović.

Nakon razrješenja dotad najvažnije problematike – grafije – jezikoslovce 19. stoljeća prva je zaintrigirala rasprava o osnovnim pravopisnim načelima i nju možemo smatrati prvom u punom smislu pravopisnom temom. O njoj će se izjašnjavati osobito predstavnici zagrebačke filološke škole, predvođeni A. Veberom Tkalčevićem, zatim najvrsniji hrvatski jezikoslovac u 19. stoljeću V. Jagić, a potom i niz jezikoslovaca poznatih pod skupnim nazivom *hrvatski vukovci* iz čijih je redova potekao i autor prvoga hrvatskog pretežito

⁷⁵ Da bi se izbjeglo opterećivanje teksta, ne navode se u njemu godine objavljivanja svih radova pojedinih znanstvenika. Podrobni bibliografski podaci o djelima spomenutih autora nalaze se u popisu literature u ovoj knjizi.

fonološkog pravopisnog priručnika I. Broz. Pravopisna je povijest zabilježila i istupe pojedinih hrvatskih jezikoslovaca 20. stoljeću: u tridesetim godinama 20. stoljeća o toj problematici piše Stjepan Ivšić u *Hrvatskome jeziku*, a na početku četrdesetih godina njome se bavi Blaž Jurišić. Za razliku od rasprava do početka Drugoga svjetskog rata, u kojima se o toj temi raspravlja načelno, u devedesetim godinama 20. stoljeća polemike se vode o nekim morfonološkim pravopisnim rješenjima: važne su pritom osobito rasprave D. Brozovića, S. Babića, I. Škarića i I. Pranjkovića.

O pisanju riječi sastavljeno i nesastavljeno nezaobilazni su radovi M. Lončarića (u Radovima Instituta za jezik i književnost u Sarajevu 1978), N. Bašić u *Jeziku*, S. Ham u *Dometima*, I. Pranjkovića u *Vijencu* (objavljeno i u knjizi 2005. godine) i *Dometima*, L. Hudeček i L. Vukojevića (2005. u zborniku „Od fonetike do etike“) te E. Ramadanović (2012).

O pravopisnim rješenjima kontinuantne nekadašnjega glasa jata u suvremenom hrvatskom jeziku najvažniji su i najobuhvatniji radovi D. Brozovića, I. Škarića i I. Pranjkovića.

O interpunkciji pišu M. Peti (u *Radovima Instituta za jezik i književnost u Sarajevu* 1978) L. Badurina (npr. u *Fluminensii*) i J. Silić (u *Kolu* 1998, *Govoru* 2003).

O izradi pravopisnih rječnika piše također L. Badurina (u radu koji je 1997. godine objavljen u zborniku III. međunarodnog slavističkog skupa koji je prethodne godine održan u Pečuhu).

Mnogobrojni su tematski pregledi o pravopisnoj povijesti i normi u hrvatskome jeziku: npr. D. Brozović u separatu za enciklopediju (1988a), L. Badurina u poglavlju „Pravopis“ u knjizi *Najnowsze dzieje języków słowiańskich*, objavljenoj u Opoleu 1998. godine, N. Koharović u *Vijencu* (objavljeno i u knjizi 2005. godine), D. Brozović u *Vijencu* (od ožujka do svibnja 2001, objavljeno i u knjizi *Prvo lice jednine* 2005. godine) itd.

Pravopisnu su, u prvom redu grafijsku/slovopisnu, problematiku u hrvatskome starijem jezikoslovlju proučavali Z. Vince, J. Vončina, M. Moguš, Lj. Jonke, J. Bratulić, T. Maretić i dr. O novijoj pravopisnoj prošlosti, onoj u 20. stoljeću, iznimno su vrijedni radovi M. Samardžije (osobito o tzv. hrvatskim vukovcima te razdoblju Nezavisne Države Hrvatske).

Pravopisu su, naposljetku, posvećene i knjige L. Badurine *Kratka osnova hrvatskoga pravopisanja* (Rijeka, 1996), u kojoj je analizirana metodologija izrade pravopisa, i knjiga *Pravopisne studije* te knjiga T. Čužića *Pravopisna norma*.

9.2 Istraženost i normiranost hrvatske ortoepije

Nepostojanje ortoepškoga normativnog priručnika u nekome jeziku ne znači nužno i nepostojanje njegove ortoepske norme. Kako za hrvatski standardni jezik još uvijek nije napisan ortoepski priručnik, njegove su se ortoepske norme doticali drugi priručnici, koji primarno normiraju neke druge jezične razine i drugi plan. Ovdje se daje opći uvid u to kako su ortoepski podaci i u kojoj mjeri predstavljeni u četirima tipovima normativnih priručnika: pravopisima, gramatikama, rječnicima i jezičnim savjetnicima hrvatskoga standardnog jezika u vremenskome rasponu od 1892. godine (tj. od izlaska *Hrvatskoga pravopisa* Ivana Broza) do danas.

Metodološka dosljednost jedan je od zahtjeva u suvremenoj normativistici koje priručnici moraju ispunjavati. U normativistici se stoga nastoje postaviti i očuvati što jasnije i što oštrije granice kompetencije za svaki pojedini priručnik – tako se u pravopisnim knjigama očekuje što dosljednije bavljenje samo ortografskim jezičnim planom, u rječnicima leksičkom i semantičkom jezičnom razinom, dok gramatikama tradicionalno pripadaju morfološka i sintaktička razina. Jezičnosavjetnički su priručnici drugačiji od ostalih postojećih normativnih priručnika po tome što se ne sastavljaju s nakanom da se u njima obuhvatno prikaže eksplicitna jezična norma (na bilo kojoj jezičnoj razini), nego su motivirani primarno praktičnom stranom uporabe jezika u (javnom) životu. Drugim riječima, kriterij prema kojem se ovaj ili onaj sadržaj uvrštava u jezični savjetnik počiva na procjeni učestalosti ili rasprostranjenosti neke jezične pojave koja se sa stajališta norme ili jezičnoga savjetodavca (pojedinka stručnjaka) smatra ili može smatrati otklonom od jezične norme, tj. pogreškom. Njihova savjetodavnost nije usmjerena prema cjelovitome jezičnom popisu, opisu ili propisu te stoga oni nisu u punom smislu normativni priručnici, onako kako su to gramatike, pravopisi i rječnici. Međutim u njima se ipak prepoznaje čvrsta usmjerenost na djelatnost normiranja. Iako je „savjet“ ključna riječ koja obilježava takav priručnik, u onima dosad objavljenima u nas nije predviđen prostor za fakultativnu primjenu jezičnih pravila kojih se dotiču, nego se u njima savjetuje „kako *treba* govoriti/pisati“, što je pristup koji odgovara propisivanju norme (v. 3. poglavlje u ovoj knjizi). Njihova didaktičnost proizlazi iz otvorenoga disjunktivnog pristupa „pogrešno – pravilno“, kakav ostali priručnici obično nemaju (gramatike neće navoditi pogrešne oblike kako bi upozorile na pravilne, pravopisi neće davati popis pravopisnih pogrešaka itd.). Dok gramatike, pravopisi i rječnici donose što iscrpniji uvid u normativno područje koje je u njihovoj ingerenciji te sugeriraju da se uporaba kreće unutar (pr)opisanih okvira, jezični savjetnici pokazuju kakav je uzus, tj. u čemu se u uzusu odstupa od normativnih okvira predviđenih priručnicima.

Vrijednost jezičnih savjetnika, ako su sastavljani na vjerodostojnoj procjeni čestotnosti odstupanja, upravo je u tome što implicitno upozoravaju na zbivanja u uzusu. Kako pritom ne pretendiraju na afirmiranje uzusnih rješenja, nego, upravo suprotno, „vraćaju“ čitatelja propisanoj uporabi, normi, svrstavaju se na stranu normativnih priručnika.

Ovome pregledu pristupit će se s polazišta koja se iščitavaju iz određenja ortoepije u Simeona (1969: natuknica **ortoepija**): „skup jezičnih pravila koja utvrđuju i propisuju kao valjan i obvezatan određen način izgovora i naglašavanja jezično-govornih jedinica, što obično nije dovoljno jasno označeno u pisanju“.

U ortoepske bi se podatke dakle svrstavale napomene o pravilnu izgovoru jezičnih jedinica. Na segmentnoj razini to će značiti primjenu pravilna izgovora glasova u kontaktu s drugim glasovima (unutar morfološke riječi, unutar fonetske riječi / izgovorne cjeline te na mjestu gdje se u govornome nizu ostvaruje kontakt dviju naglašenih riječi), kao i glasova samih za sebe. Na suprasegmentnoj razini to će obuhvaćati primjenu pravilne akcentuacije, a valja napomenuti da suprasegmentnoj razini u ortoepiji također pripada ortoepija rečenice (koja se u literaturi naziva i fonologijom izričaja, a svodi se najčešće na pitanja rečeničnoga naglaska i rečenične intonacije). Ortoepija rečenice, budući da proizlazi iz konteksta i oslanja se upravo na njega, otvara put i mogućem terminu *ortoepija teksta*.

9.2.1 Ortoepski podaci u jednojezičnim rječnicima

Obično se kao relevantna deskripcija i kodifikacija leksičke norme nekoga jezika uzimaju opći jednojezični rječnici. Stanje je u povijesti hrvatske standardološke leksikografije bilo takvo da nakon prvoga jednojezičnika Broza i Ivekovića iz 1901. godine, koji zbog ekskluzivnoga korpusa na kojem se temeljio nije funkcionirao kao rječnik suvremenoga (ni za vrijeme u kojem je objavljen) standardnoga jezika, sljedeći dovršen opći jednojezičnik izlazi tek 1991. godine. U dugome razdoblju između tih dvaju rječnika bilo je pokušaja da se sastavi i jednojezičnik, no u nepovoljnoj klimi povremenih jačih unitarističkih težnji takvo djelo nije se moglo objaviti jer bi ono, izrađeno prema zakonitostima struke, zapravo pokazalo utopizam pogleda jezičnih unitarista na normu⁷⁶ (jezični unitarizam vlast je, s kraćim prekidima, proklamirala kroz gotovo čitavo 20. stoljeće). U rascjepu između nemogućnosti da se istodobno udovolji i stručnim lingvističkim parametrima i državnoj ideologiji leksikografska djelatnost ipak nije mirovala – ostvarivala

⁷⁶ To se i dogodilo u radu na „rječniku dviju Matica“ 1965. godine.

se na onaj način kako je jedino bilo legalno: u živoj dvojezičnoj leksikografiji. Tako su dvojezični rječnici uz svoju primarnu i uobičajenu ulogu objasnidbenih priručnika za upoznavanje inojezičnoga sustava postali relevantni leksikografski priručnici i za standardnojezičnu leksikografsku normu hrvatskoga jezika.

Od devedesetih godina 20. stoljeća pojavila su se tri relevantna jednojezična rječnika. Anićev *Rječnik hrvatskoga jezika* prvi put izlazi 1991. godine, dosad je objavljen u četiri izdanja i više dotisaka posljednjega izdanja (4. izdanje nosi naslov *Veliki rječnik hrvatskoga jezika*, a to je ujedno i prvi jednojezičnik koji je uz tiskano izdanje objavljen i na elektroničkome mediju, kompaktnom disku). Rječnik skupine autora pod uredništvom J. Šonje objavljen je 2000. godine i naslovljen također *Rječnik hrvatskoga jezika*. U izdanju Školske knjige skupina autora objavila je *Veliki rječnik hrvatskoga standardnog jezika* 2015. godine, poznat pod nazivom „VRH“ (uz tiskano izdanje nekoliko mjeseci poslije postao je dostupan i u obliku aplikacije za računala i mobilne uređaje).

Objavljeno je i nekoliko školskih rječnika (za prva dva razreda osnovne škole: Šimpraga, Jojić, Lewis 2008; za učenike od 5. do 8. razreda: Lončarić i Bičanić, 1998; za učenike završnih razreda osnovnih škola i srednjoškolce pri Institutu za hrvatski jezik i jezikoslovlje izrađen je *Školski rječnik hrvatskoga jezika* 2012; za učenike osnovne i srednje škole prilagođen je i *Anićev školski rječnik hrvatskoga jezika*, 2015).

Ortoepski su podaci u hrvatskim jednojezičnim rječnicima svedeni na akcenatske podatke: natuknice su akcentirane, a izostavljeni su dodatni podaci o izgovoru onih riječi u kojima je primijenjeno morfonološko pravopisno načelo, koje sadrže kontinuantu starojezičnoga dugog glasa jata, koje na morfonološkim granicama sadrže slijed /n/j/ i /d/ž/ koji se ortografski ne razlikuje od grafema za foneme /ń/ i /ľ/ te o izgovoru brojeva složenih s deset: npr. *jedanaest*, *dvanaest* itd. Zamjetno je da jednojezični rječnici u skladu s novijom leksikografskom praksom uz natuknice navode povećan broj paradigmatskih pojavnica leme, također akcentiranih, pa je iz njih (ili iz njihove ukupnosti) često znalcu moguće iščitati akcenatski tip kojem leksem pripada, što je već ozbiljan korak prema ortoepskome rječniku. Najpotpuniji je prikaz paradigmatskih akcenata dan u VRH-u. Unatoč tome što je takav postupak moguće tumačiti nastojanjem da se popuni praznina zbog nedostatka ortoepskoga rječnika i što je to već ozbiljan korak prema takvu rječniku ipak se sadašnji hrvatski jednojezičnici ne mogu smatrati i ortoepskima jer u njima izostaju mnogi drugi ortoepski podaci.

9.2.2 Ortoepski podaci u gramatikama

Gramatike se od ostalih vrsta normativnih priručnika razlikuju po svojem drugačijem pristupu ortoepskim podacima. U njima se tim podacima pristupa teorijski i didaktički, dok će im ostali priručnici pristupiti praktično i stoga parcijalno. Drugim riječima, dok rječnički priručnici teže što obuhvatnijem popisu, opisu i propisu jedinica, gramatike teže što obuhvatnijem opisu i propisu sustava, modela. Gramatike će tako naprimjer zanimati naglasni sustav jezika, a rječnike akcent svake konkretne jedinice. Gramatike će nastojati popisati i opisati naglasne tipove, a rječnici pronaći i uvrstiti što više natuknica-leksema koje tim tipovima pripadaju. I gramatike i rječnici u tome se smislu referiraju na isti korpus, samo što gramatika slijedi induktivan put – prepoznaje i izdvaja iz korpusa zakonitost, a rječnik „potvrđuje“ zakonitost pronalaženjem što većeg broja (tj. teži popisati sve, no potpun popis nije moguć zbog otvorenosti sustava leksičkih jedinica) konkretnih jedinica koje potpadaju pod tu zakonitost.

Ortoepski se podaci u gramatikama nalaze u poglavlju o fonologiji, a prate i morfologiju te tvorbu riječi. Iako fonološke teme ne pripadaju primarno području gramatike, u većini se gramatika uvriježeno spominju barem osnove fonologije (morfonologije) najčešće u zasebnom (kraćem) poglavlju.

U hrvatskim se gramatikama ne komentira posebno nerazlikovanje (pisanih i govorenih) ostvaraja [ʒ] i [ǯ], [č] i [č̌] koje je vrlo zastupljeno u uzusu. Tradicionalno, ta je tema prepuštena pravopisu i upravo se zbog odabira hrvatskih pravopisaca da u sve suvremene hrvatske pravopise uvedu poglavlja s pravilima o pisanju č i ć te đ i dž može naslutiti da su bili svjesni kako je artikulacijsko nerazlikovanje tih glasova bitna značajka uporabe suvremenoga hrvatskog standardnog jezika.⁷⁷

U Silić–Pranjekovićevoj gramatici pronalazi se i (2005: 104, paragraf 351) napomena o normativnome statusu izgovora „refleksa glasa *jať*“ kao jednosložnoga i kao dvosložnoga, pri čemu se za dvosložni kaže da je lokalno obojen (područje Dubrovnika i Konavala), a jednosložni se svrstava u uobičajen izgovor u standardu.

Suvremene hrvatske gramatike u pravilu bilježe akcente kad je riječ o paradigmatiskim prikazima u morfologiji, no u novije doba, od gramatike Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje (Barić i sur. iz 1995. godine) nadalje, nastoje se u gramatikama evidentirati i komentirati oni aspekti uporabe za koje su istraživanja utvrdila da na akcenatskoj razini postoji otklon uzusa od

⁷⁷ Naravno, u ingerenciji pravopisnoga priručnika nije poučavanje korisnika artikulaciji tih glasova, već samo pravilnu zapisivanju riječi u kojima se oni, prema normi, trebaju ostvarivati (više o temi u: Badurina – Matešić, 2011).

norme. Tako se u Barić i sur. (1995: §109) govori o tome da se silazni naglasci na nepočetnom slogu riječi mogu prihvatiti kao naglasne dublete.⁷⁸ Iz formulacije u Silić–Pranjčkovićevoj gramatici „U klasičnome hrvatskome standardnom jeziku na zadnjem slogu nema naglasaka“ (2005: §37) može se zaključiti da postoji i neki drugi hrvatski standardnojezični akcenatski sustav u kojem ne vrijedi to *klasično* pravilo i čija su značajka silazni naglasci na zadnjem slogu, npr. *subjèkt, asistènt, kontinènt*, ali i na unutrašnjim slogovima u riječi, npr. *organizàtor*, a te naglaske „hrvatski standardni jezik, posebno njegov razgovorni stil, počinje primati kao pravilne“ (Silić – Pranjčković, 2005: §37). U toj gramatici također se dopušta i neprenošenje naglasaka na proklitiku (za primjer *pred kućom* predviđa se ravnopravna mogućnost izgovora i [prètkućom] i [pretkùćom] (Silić–Pranjčković, 2005: §39). O gubljenju kvantitete nenaglašenoga sloga autori se u toj gramatici izjašnjavaju s aspekta gramatike i s aspekta komunikacije: naglašavaju da je zanaglasna dužina činjenica gramatike tj. strukture hrvatskoga jezika, ali da je njezin status u komunikaciji posve odvojeno pitanje: „U komunikaciji se ona i izgovara i ne izgovara“ (Silić–Pranjčković, 2005: §38).

Ortoepski podaci u suvremenim gramatikama uvjetovani su dakle potrebom za potpunim morfološkim (zapravo morfonološkim) opisom standardnoga jezika. Izvan toga gramatike donose i prikaze teorijske podloge za upoznavanje s ortoepijom standardnoga jezika, no njezin opseg varira: u Barić i sur. (1995) on je primjerice najopsežniji u usporedbi s ikojom drugom gramatikom hrvatskoga standardnog jezika, a u Silić–Pranjčkovićevoj gramatici (2005) u poglavlju o fonologiji daje se tek osnovni prikaz (autori tako postupaju jer fonologija metodološki ne pripada gramatici, koja tradicionalno obuhvaća morfologiju i sintaksu). Novije gramatike sve se više nastoje izjasniti o odnosu prema uzusu (o tome pak najviše podataka dosad nudi Silić–Pranjčkovićeva gramatika). Sve u svemu, ortoepski podaci koji su uvršteni u gramatike odgovaraju metodološkim zahtjevima sastavljanja gramatike, no nedostatni su za cjelinu opisa ortoepskoga plana. Ipak, zbog nedostatka zasebnoga ortoepskog priručnika podaci u gramatikama ujedno su, barem zasad, i jedina referentna točka kad je riječ o prikazu teorijske podloge ortoepskoga plana. Najobuhvatnije djelo koje se uz fonološku jezičnu razinu hrvatskoga jezika referira i na njegov ortoepski plan Brozovićeva je studija u Nacrtu za akademijinu znanstvenu gramatiku, pod

⁷⁸ Prema Barić i sur. (1995, §109), kategorije riječi u kojima se pojavljuju i silazni naglasci „uz naglasna svojstva prema sustavnoj naglasnoj normi“ jesu: složenice (npr. *brodovlâšnik*), posuđenice (npr. *dirigènt, informâtor*), strana vlastita imena (npr. *Montevideò*), G mn. s nepostojanim a i uzlaznim naglascima u ostalim padežima (npr. *muškârâcâ*) te u kraticama (npr. *SAD [esadê]*).

naslovom *Fonologija hrvatskoga književnog jezika* (1991) / *Fonologija hrvatskoga standardnog jezika* (2005). Nizu knjiga koje su nastale kao dio projekta izrade Velike hrvatske znanstvene gramatike Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti pripada i monografija S. Vukušića, I. Zoričića i M. Graselli-Vukušić *Naglasak u hrvatskome književnom jeziku* (2007), a i *Tvorba riječi u hrvatskome književnom jeziku* S. Babića dugo je bila izvor naglasnih podataka (Akademija i Nakladni zavod Globus 1. izdanje objavljuju 1986., 2. izdanje 1991., a 3. poboljšano izdanje 2002.).

9.2.3 Ortoepski podaci u jezičnim savjetnicima

Dosadašnji su jezični savjetnici za hrvatski jezik sastavljani kao 1) zbirke jezičnih savjeta (kraćih napisa) o pojedinim odabranim temama ili kao 2) priručnici koji se sastoje od dvaju dijelova: rječnika i vrlo kratkog pregleda gramatike.⁷⁹ Prva skupina jezičnih savjetnika ne teži obuhvatnosti, tj. rješenju svih (ili što većega broja) jezičnih nedoumica čestih u (javnoj) uporabi jezika, već se zaustavlja na autorski odabranim temama, dok druga skupina želi obuhvatiti što više (potencijalnih) jezičnih problema na svim jezičnim razinama (za hrvatski jezik postoje dosad dva takva savjetnika (izrađena na istoj instituciji – Institutu za hrvatski jezik i jezikoslovlje): *Jezični savjetnik s gramatikom* iz 1971. (skupina autora, urednik S. Pavešić) i *Hrvatski jezični savjetnik* skupine autora iz 1999. godine. U *Jezičnom* su *savjetniku* iz 1971. godine unutar kratkoga pregleda gramatike uvrštena dva poglavlja izravno vezana za ortoepiju: poglavlje u kojem se izlaže artikulacijski i akustički opis glasova, kao i opis glasovnih mijena, te posebno poglavlje u kojem su dotaknuta i pitanja naglasne norme i u kojem se iscrpno opisuje naglasni sustav. U rječničkome dijelu toga savjetnika pak ortoepski je plan potpuno izostavljen (natuknice nisu akcentirane). U rječničkom su dijelu *Hrvatskoga jezičnoga savjetnika* iz 1999. godine natuknice akcentirane (pri čemu se prvi put donosi mnoštvo naglasnih dubleta), a u tzv. općem dijelu dan je pregled norme pojedinih jezičnih razina, uključujući također glasovne mijene i naglasni sustav. Pristup ortoepiji u spomenutim je priručnicima zasnovan na sličan način kao u gramatikama i rječnicima, iako bi se moglo zaključiti da su zbog svoje sažetosti u pristupu jezični savjetnici manje informativni o toj temi i od gramatika i od rječnika, što iznenađuje ako se ima na umu da je savjetnička djelatnost svoju svrhu opravdavala upravo u onim područjima norme koja su bila nedovoljno ili neprimjereno normirana, a

⁷⁹ *Hrvatski jezični savjetnik* (Barić i sur. 1999) svrstava se u drugi tip savjetnika, ali sadrži i pregled pravopisnih pravila.

ortoepija je suvremenoga standarda prema obama tim kriterijima mogla za njih biti zanimljiva.

9.2.4 Ortoepski podaci u pravopisima

Zbog svijesti o tome da je hrvatski pravopis fonološko-morfonološki i da u njemu dominira fonološko načelo te da ortografski plan najčešće slijedi ortoepski plan, pravopisi sadrže često napomene koje metodološki ne bi pripadale takvu tipu priručnika. *Pravopis* iz 1960. godine donosi napomene o izgovoru fonema /h/: „U knjiž. jeziku suglasnik *h* treba pisati i izgovarati gdje mu je po postanku (etimologiji) mjesto...” (str. 33); o izgovoru fonema /j/: „Suglasnik *j* se ne izgovara i ne piše: iza nepčanih suglasnika i iza *r* u komparativu pridjeva: *vruć, vrući...*” (str. 37); taj pravopis daje i opis artikulacije glasova *č* i *ć* (str. 39); napominje se i da: „U latinici valja pripaziti na to da se *dž* u nekim složenicama ne čita kao jedan nego kao dva glasa. To biva onda kad se prvi dio složenice svršava suglasnikom *d*, a drugi dio počinje suglasnikom *ž*, npr. *nadživjet*” (str. 52); u tome pravopisu objašnjava se i izgovor jedinica za koje je propisano morfonološko ortografsko načelo: „Udvojeni sugl. skupovi, kao i udvojeni suglasnici, pojednostavnjuju se u izgovoru svođenjem na jedan skup; govori se naprimjer, *šesto*, ali treba pisati *šeststo (...)*” (str. 67). Napomene o izgovoru fonema /j/ donosi i *Hrvatski pravopis* Babića, Finke i Moguša (1996): „Glas se *j* ne ostvaruje jednako u svim položajima govorne riječi. Najizrazitije u riječima što počinju sa *ju (...)* u drugim se slučajevima, poglavito između dva otvornika, ostvaruje oslabljeno (...)” (str. 31). Taj pravopis dotiče se i izgovora kontinuantne dugoga starojezičnoga jata: u paragrafu br. 161 u 4. izdanju *Hrvatskoga pravopisa* Babića, Finke i Moguša (1996) stoji: „Na mjestu dvoglasnika u književnom se jeziku može izgovarati i troglasovni slijed ije, ali to je rijetko i stilski obilježeno jer dolazi samo u pjesništvu radi stiha”.

Valja spomenuti i kuriozitet da su natuknice u pravopisnom rječniku *Pravopisa* iz 1960. akcentirane, što ne samo da izlazi iz kompetencija takva priručnika (što se u većoj ili manjoj mjeri događalo i nekim drugim priručnicima) nego se i metodološki suprotstavlja činjenici da se riječi u općoj pisanoj komunikaciji koju pravopis kani normirati pišu bez označenih akcenata, prema svakome pa i tome pravopisu.

Pravopisi Anića i Silića metodološki su dotjerani do te mjere da je u njima teško pronaći ikakve podatke koji bi bili nepravopisne naravi. Ipak se i u njima, vrlo kratko, navode podaci o izgovoru kontinuantne nekadašnjega glasa jata u suvremenom hrvatskom standardnom jeziku (1986: 106, u paragrafima 305. i 306; 2001: 124 u paragrafima 398. i 399) te podaci o

izgovoru riječi za koje je propisano da se bilježe morfonološki (1986: 117; 2001: 135).

I u pravopisu Badurine, Markovića i Mićanovića metodološki se nastoji odvojiti pravopisno od nepravopisnoga. U tome smislu daje se vrlo kratka napomena o izgovoru „refleksa jata“ (2007: 17), zatim se ističe da se u izgovoru mijenja /n/ u /m/ ispred /b/ i /p/ na korijensko-sufiksnoj granici (paragraf 45.), a upućuje se i na mogućnosti izgovora slijeda jednakih konsonanata na prefiksno-korijenskoj granici te granici dvaju korijena (paragraf 47). Kad se objašnjava srastanje u prilog, objašnjenje sadrži i podatak da je osamostaljivanje sraštenih priloga donekle ovisno i o pomaku naglasaka na proklitiku (paragraf 276.).

U *Hrvatskome pravopisu* Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje (2013) također se nastoji slijediti zahtjev za metodološkom čistoćom i dosljednošću, koji je postavljen u suvremenim pravopisnim knjigama. Stoga se ta pravopisna knjiga dotiče pravogovornih uputa ondje gdje autori procjenjuju da je to nužno za pravilno iščitavanje zapisa ili gdje je ortoepski ostvaraj nužan za obrazloženje pravopisnih rješenja. U tome se priručniku stoga pronalaze napomene o: izgovoru /j/ u određenim fonološkim okolinama (str. 10), izostanku jednačenja po zvučnosti u izgovoru i zapisu (npr. *podtočka*, *uzšetati* se, str. 14), provedbi jednačenja po mjestu tvorbe u izgovoru, a ne i u zapisu (*izvanbrodski*, *izvanparnični*, str. 15). Pozivanje na izgovor početna je točka s koje se pristupa normiranju pisanja *ije*, *je* i *e* na mjestu nekadašnjega glasa jata, no kako pristup *ako je izgovor sloga dug, piše se ije*, *a ako je kratak, piše se je* (usp. str. 17–18) zahtijeva detaljnija objašnjenja, slijedi iscrpan popis iznimaka i dvostrukosti (str. 18). Naglasak se nalazi na popisu kriterijâ za pisanje riječi sastavljeno i nesastavljeno: kao jedna riječ pišu se dvije sastavnice koje označuju jedan pojam i imaju **jedan naglasak** (str. 47, 49, 50). Ortografski minimalni parovi tipa *tko god*–*tkogod* obrazlažu se također naglaskom (str. 54), što je metodološki opravdano.

9.2.5 Zaključno o ortoepskim podacima u neortoepskim priručnicima

Zaključno je moguće reći da su ortoepski podaci u neortoepskim priručnicima hrvatskoga jezika trovrсни i osvrću se na: 1) segmentnu razinu (izgovor fonema s obzirom na njihovu distribuciju), 2) suprasegmentnu razinu (akcent morfološke i fonetske riječi) te 3) makrosegmentnu⁸⁰ razinu

⁸⁰ „Ako izričaj sadrži više od jednoga sloga, finalne konture mogu ga dijeliti u dva ili više *makrosegmenata*, tj. manjih jedinica izgovorenih s jednakom osnovnom intonacijom. Svaki

(rečenična intonacija). Segmentna razina zahvaćena je u gramatikama, a također i u jezičnim savjetnicima u onome njihovu dijelu u kojem predstavljaju preglede gramatike. Suprasegmentna razina teorijski je opisana u gramatikama, a praktično je zastupljena u općim jednojezičnim rječnicima, u savjetničkom rječniku iz 1999. godine i u jednome pravopisnom rječniku (*Pravopis* iz 1960. godine). Najslabije je zastupljena makrosegmentna razina, koja je vezana za sintaksu i diskurs. O njoj se ponešto načelnih podataka pronalazi samo u gramatikama, a njezin je pravopisni aspekt propisan, dakako, u pravopisima (neki se intonacijski ostvaraji bilježe i u pravopisu interpunkcijskim znakovima).

Navođenje ortoepskih podataka u neortoepskim priručnicima motivirano je trima razlozima:

1. nepostojanjem pripadnoga priručnika koji bi propisivao kako postupiti u konkretnome problemu, kako ortoepski ostvariti jezičnu jedinicu (npr. to je bio razlog zašto je akcentiran rječnik u *Pravopisu* iz 1960. godine);

2. potrebom da se konkretnom neortoepskom problemu, koji se razmatra u neortoepskome priručniku, pristupi obuhvatno, eksplikativno, da se „na jednome mjestu“ nađe odgovor i na pitanja kojih se priručnik ne mora (ili čak, zbog poštovanja zakonitosti o metodološkoj dosljednosti, ne treba) doticati, tj. koja su izvan njegove kompetencije (npr. takvi se postupci mogu pronaći u pravopisima, u specifičnim poglavljima, kao što je poglavlje o distribuciji fonološkoga i morfonološkoga ortografskog načela (u njemu se naime često navodi podjela glasova prema akustičkim svojstvima⁸¹);

3. slučajevima kada rješenja jezičnih problema u normativnome priručniku (koji se, problemi, promatraju/obrađuju na pojedinoj jezičnoj razini) ovise o ortoepskoj strani promatranih jedinica,⁸² tj. makar se priručnik bavi kojom drugom razinom/planom, ipak ne uspijeva izbjeći (ili to nije ni moguće, kao npr. u općim rječnicima) osvrtnje na ortoepiju jezične jedinice. To su slučajevi kada priručnik (i to zbog raznih razloga, a najčešće zbog postizanja jasnoće, veće komunikativnosti s korisnikom ili čak zbog didaktičkih i mnemotehničkih razloga) neće moći razriješiti pravopisni plan neke jezične jedinice ili je opisati na leksičkoj, morfološkoj, sintaktičkoj ili semantičkoj razini bez promatranja njezina ortoepškoga plana, čak i ako to znači da će

makrosegment može se dijeliti dalje, uz pomoć pauza nižeg ranga, junktura i sl., u mikrosegmente (za koje postoji tradicionalni naziv *fonetska grupa*) (Muljačić, 1972: 184).

⁸¹ Odustajanjem od takva postupka metodološki su najčišći Anić-Silićevi *Pravopisni priručnik* (1986) i *Pravopis hrvatskoga jezika* (2001).

⁸² Upravo taj razlog najzastupljeniji je u pravopisnim priručnicima, usp. npr. u poglavlju o sastavljenom i nerasastavljenom pisanju riječi kada se prema tome čuvaju li se oba akcenta korijena koji čine složenicu određuje kako će se takve riječi pisati.

iznevjeriti metodološku dosljednost napuštajući granice svoje kompetencije i zalazeći na razine i planove koji mu (primarno) ne pripadaju.

9.2.6 Znanstveni radovi o ortoepiji

Osim u priručničkoj literaturi podataka o ortoepiskome planu ima i u mnogim znanstvenim radovima. Većina ih je posvećena akcenatskoj problematiki. Za to su područje uz kroatističku struku osobito zainteresirani i fonetičari, što je rezultiralo mnogobrojnim istraživanjima i anketnim ispitivanjima na uzorcima govornika, objavljenima mahom u časopisu *Govor*. U časopisu *Jezik* kontinuirano se od početka njegova izlaženja pozornost posvećuje i tome aspektu norme – pisanje o njemu u prvim dvama godištim započinje S. Ivšić.

Cjelovitija su i opsežnija djela o naglasnoj problematiki objavljivana u inozemstvu: npr. K.-H. Pollok (1964) (rad je zapravo objava autorove disertacije o novoštokavskome akcentu, jedan je ispitanik, od ukupno četiri ispitanika, iz Hrvatske) P. Rehder (1968), I. Lehiste i Ivić (1986), T. Magner i L. Matejka (1971), B. Finka (1969. godine u časopisu *Die Welt der Slaven*).

U svojoj ocjeni knjige J. Matešića *Der Wortakzent in der Serbokroatischen Schriftsprache*, objavljene 1970. godine, D. Brozović u *Jeziku* 1971. progovara na nov način o problemima u hrvatskoj ortoepiji nastalima zbog raskoraka između ortoepske (ali zapravo akcenatske) kodifikacije koja potječe još od Daničića i Maretića te prakse koja joj se kontinuirano opirala. U skladu s time Matešiću zamjera da je ostajući u akcenatskome opisu oslonjen na Maretića i Daničića propustio opisati akcenatski sustav suvremenoga standardnoga jezika (Brozović, 1971: 130).

O akcenatskoj problematiki pisali su Lj. Jonke (u 9. godištu *Jezika*), Z. Junković (u *Jeziku* u 17. i 18. godištu), V. Anić u nizu članaka od sredine šezdesetih, kroz sedamdesete i osamdesete godine 20. st. (u *Jeziku* i zbornicima radova, a najvažniji njegovi radovi pretisnuti su u knjizi *Naličje kalupa* 2009. godine, koju je priredio I. Marković), M. Kravar (1989. u *Radovima Filozofskoga fakulteta u Zadru* te u *Jeziku*), M. Moguš (osvrt u *Jeziku* na Vukušićevu knjigu iz 1984. godine), I. Škarić, G. Varošaneć-Škarić, I. Zoričić, S. Vukušić, E. Pletikos-Olof, B. Martinović, H. Delaš, Đ. Škavić, M. Kapović, I. Banković-Mandić i A. Runjić-Stoilova, D. Vidović i dr.. O akcentu posuđenica pišu B. Klaić (*Jezik*, 4. god), M. Kravar u *Zadarskoj reviji* (1968; 1984), o akcentu anglicizama pišu npr. R. Filipović i A. Menac (2001), o akcentu posuđenica iz klasičnih jezika V. Vratović (u *Jeziku*), D. Grečl (u 25. godištu *Jezika*). U Zborniku u čast velikoga akcentologa Stjepana Ivšića 1963. mnogo je radova posvećeno akcentuaciji, kao i u još

jednom zborniku posvećenom njemu 1996. (Zbornik *Stjepan Ivšić i hrvatski jezik*).

Naglasnoj tipologiji radove su posvetili: B. Finka (u 15. i 17. godištu *Jezika*), Grečl (u 28. godištu *Jezika*), monografija S. Vukušića, I. Zoričića i M. Graselli-Vukušić *Naglasak u hrvatskome književnom jeziku* izašla je 2007. godine kao dio projekta velike hrvatske znanstvene gramatike Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, a 2011. godine objavljen je rukopis B. Klaića o naglasnome sustavu hrvatskoga jezika. Naglasnome normiranju usmjerena je i knjiga B. Martinović (2014b), u kojoj autorica daje preglednu naglasnu tipologiju imenica, utemeljenu na ortoepskoj stvarnosti jezične/govorne zajednice.

10. Fonološko i morfonološko pravopisno načelo i pravopisna pravila

Izrazitije nego ostale pravopisne teme jedna se na ortoepski plan izravno referira tako što mu se 1) približava (primjenom fonološkoga ortografskog načela) ili se od njega 2) udaljava (primjenom morfonološkoga načela). Prema rješenjima koja su zastupljena s obzirom na odnos prema ortoepskome planu uvriježilo se u hrvatskome jeziku imenovati i opći tip pravopisa.

Za hrvatsku se pravopisnu normu u razdoblju od Brozova pravopisa do danas govori da je fonološka, pretežito fonološka, fonološko-morfonološka. Nepreciznu kvalifikaciju da je ona samo fonološka⁸³ valja odbaciti jer u toj ortografskoj normi još od Brozova prvog izdanja ima i pravila utemeljenih na morfonološkome načelu. Brojnost tih pravila varirala je tijekom vremena, a dijelom je tako bilo zbog političkih prilika. Za šestosiječanjske diktature te

⁸³ Takva kvalifikacija potječe iz zadnjih dvaju desetljeća 19. stoljeća, kad se intenzivno raspravljalo o izboru osnovnoga pravopisnoga načela. Polemike o tome treba li pravopis biti morfonološki (*etimološki*, *korijenski*) ili fonološki (*fonetski*) okončane su 1889. godine državnom odlukom Odjela za bogoštovlje i nastavu kraljevske hrvatsko-slavonsko-dalmatinske vlade da se u škole u Hrvatskoj uvede fonološki pravopis. Broza je te godine vlada angažirala da u skladu s odredbama Odjela napiše pravopis koji je nakon tri godine objavljen uz potporu vlade (kojoj je na čelu bio omraženi ban stranac K. Khuen Héderváry). Kako je dominantno fonološka koncepcija toga pravopisa nadahnuta rješenjima kakva su zastupali Karadžić i Daničić (mada ne samo oni – valja se prisjetiti i npr. Vatroslava Jagića) te kako ga je naručila i propisala za službenu uporabu u školama mađaronska vlada, u javnosti je zavlдало „uvjerenje kako su i ova knjiga i fonološki pravopis uopće Hrvatima nametnuti jer su nehrvatski i protuhrvatski“ (Samardžija, 1993: 19). Pola će stoljeća poslije, pred Drugi svjetski rat, upravo to postati jednim od argumenata ustaške vlasti za uvođenje morfonološkoga pravopisa.

nakon Novosadskoga dogovora broj se takvih pravila smanjivao u odnosu na Brozov pravopis, dok se u pravopisnim knjigama koje su izlazile u razdobljima u kojima su uspjele izmaći političkim unitarističkim upletanjima uglavnom nastojalo u tom dijelu norme povećati količinu morfonološkoga otprilike onoliko koliko je propisivala izvorna Broz–Boranićeva pravopisna norma koja stoji na početku duga niza⁸⁴ suvremenih pravopisnih priručnika. Pretežito fonološka osnova ortografske norme prekinuta je u kratkom razdoblju trajanja Nezavisne Države Hrvatske intervencijom vlasti, koja je uredbom uvela pravopis zasnovan na morfonološkim načelima. I sa stajališta teorije jezikoslovlja i sa stajališta ortoepskoga plana zanimljivo je pratiti upravo onaj dio pravila koja su u fonološki orijentiranoj normi ipak ostala morfonološka i proučiti kakvi su argumenti za takve, s obzirom na njihovu zastupljenost, „iznimke“.

Odnosa se ortografije i ortoepije Broz dotiče u Predgovoru svojem *Hrvatskom pravopisu* kada brani odabir pretežito fonološkoga načela: „tko se prihvati da razgrađuje pravila za ovo pisanje, nek se prihvati i drugog posla: nek izradi zakone za dojakošnje pisanje, koji će biti barem toliko određeni, prosti, jasni i dosljedni, koliko su u ovoj knjizi, a k tomu neka postavi pouzdana **pravila, kako će moći svatko valjano hrvatski čitati one riječi, koje će se drukčije pisati nego što se izgovaraju**“ (Broz, 1893: VI, istaknula M. M.). U nastavku dodaje kako misli da nitko od protivnika „fonetičkoga“ pisanja neće u tome uspjeti jer će ga „u poslu smesti i narav jezika samoga i povijest svega pisanja“ (Broz, 1893: VI). Broz je naime svjestan da odabir fonološkoga pisanja smanjuje potrebe za jednako opsežnim normativnim priručnikom o izgovaranju.⁸⁵

U Brozovu pravopisu morfonološko se načelo primjenjuje na granicama dviju riječi, bilo kad čine sintagmu (npr. *rob čeka, svat bijaše, obraz čuvati*) bilo kad čine složenicu (npr. *remek-djelo*), što se zadržava dakako i u svim kasnijim pravopisnim priručnicima.

⁸⁴ O pojmu prvenstva Brozova pravopisa v.: Badurina (2002: 66–67), Samardžija (1993: 19).

⁸⁵ Partašev se pravopis (1850) primjerice ne osvrće na izgovor morfonološki pisanih primjera, nego se u njemu podrazumijeva da pisanju prethodi „dobar izgovor“. Pokazuje to pravilo (koje je kratko i skromno je oprimjereno) u kojem se govori o morfonološkim rješenjima: „1. Rěči ilirske tako se pišu kako se dobro izgovaraju, n. p. čutim, ljaga, mnogo, ne pak: čutim, laga, vnoĝo ili mloĝo. 2. Rěči ilirske izvedene i sastavljene pišu se kako i one, od kojih su izpeljane, tj. saděrze sastavna i korenita pismena svojih izvornih rěčih, n. p. kralj: kraljica, kraljevina, kraljestvo, kraljevski, kraljujem, kraljevanje; noć: sinoć, polnoć. Opazka: Radi vlastitosti jezika ilirskoga iznimlju se od ovoga pravila pismena c, g, h, k, s, ž, zatim d, l, n, t, koja se u izvedenih rěčih često u druge većinom srodne suglasnike pretvaraju, n. p. c u č, kao: otac: oćčev (...) k u c, č junak: junaci, junaćki (...)“ (Partaš, 1850:15–16).

Posebnu pozornost daje (u §92, §93, i §94) fonemima /d/, /X#/ i /žə/ ispred bezvučnih konsonanata (s time da za /ž/ napominje kako nema potvrde za takvu poziciju). Propisuje da se 1) fonološki pišu primjeri *srce* i *srčan*: „Od **dc dč** bude samo **c č** te se piše n. p. *srce*, *srčan*..., a nikako *srtce*, *srtčan*, (mj. *srdce*, *srdčan*)“ (str. 22); zatim 2) da /ds/ i /dš/ ostaje nepromijenjeno, npr. *gradski*, *srodstvo*, *odsjeći*, *podšiti*, *kadšto* (str.22); te 3) za /X#/ određuje: „**đ** bude veoma rijetko ispred bezvučnoga i ne zamjenjuje se glasom **ć**... prema tomu piše se *žeđca*...“. Budući da su u njegovim dvjema tablicama parova (str. 22–23) zvučnih i bezvučnih konsonanata /v/ i /f/ međusobno parnjaci, u pravilu o „nepromijenjenu“ pisanju mora se osvrnuti i na /v/ koje se piše ispred bezvučnih (pa kaže da se prema tome piše *ovca*, *jevtin*). U tome pravilu međutim ne napominje kako se u takvu kontaktu izgovara /v/, iako inače u knjizi daje takve napomene. Kad se uz pravila o zapisivanju glasova osvrće i na njihov izgovor, Broz stavlja takva upozorenja najčešće u zagrade jer mu je jasno da se ti podaci ne tiču primarno pravopisa⁸⁶: „*odtočiti*, *lagko izsušiti* trebalo bi da bude (u govoru i pismu) *otočiti*, *lako*, *isušiti*“ (§97: str. 23), „Skup suglasnih **čc** u završetku **čce** imenice srednjega roda mijenja se (u govoru) u **šč**: pa se po tome piše *lišce* mj. *ličce* *srdašce* mj. *srdache*)“ (§106: 25. str.); „tako se (govori i) piše *mišlju* mj. *mislju*, *pažljiv* mj. *pazljiv*“ (§113: str. 27); „pored *tješnji*, *vožnja* ne valja (govoriti ni) pisati *š njime*, *bež nje*, nego *s njime*, *bez nje*“ (§115: 27. str), „Kad bi trebalo da se u jednoj istoj riječi nađu **d** i **t** ispred **c č** neposredno jedno do drugoga, onda se (u govoru a po tome i) u pismu gubi **d t**. Tako se (govori i) piše n. p. *ocvasti* mj. *odcvasti*, *koščica* mj. *kostčica*...“ (§119), „Nikako nije pristalo suglasno **j** iza **č ć r š ž** u završecima za komparativ pridjeva i prislova; tako ne valja (ni govoriti ni) pisati n. p. *jačji*, *najvručje*, *širje*, *višjega*, *težjemu*... nego *jači*, *najvrući*, *šire*, *višega*, *težemu*“ (§131, str. 32). Rjeđe takve naputke o izgovoru ne odvajaju od ostaloga teksta: „Zubna suglasna **s z** ispred **č ć d dž đ š ž** koja su nepčana postaju u govoru nepčana **š, ž**...“ (§107, str. 25), „Skup suglasnih **čt** mijenja se u **št**, pa kao n.p. što se govori i piše *pošten* mj. *počten*, *poštovati* mj. *počtovati*, *što* mj. *čto*, tako treba unaprijed da se piše i *junaštvo* mj. *junačtvo*, *proroštvo* mj. *proročtvo*, *uredništvo* mj. *uredničtvo*...“ (§ 104, str. 24).

Pravilo o pisanju /d/ ispred /s/, /š/, /c/, /č/ (i /ć/) na morfemskim granicama pripada Brozovoj normi, ali ono nije distribuirano dosljedno, kako se to

⁸⁶ Iz predgovora je naime vidljivo da Broz (1893: VI) diferencira kompetencije normativnih priručnika: „Ako se komu čini, da je preopsežan I. dio, a ono neka znade, da bi, istina, mnoga između pravila u I. dijelu pristala upravo u gramatiku jezika hrvatskoga, ali kako ih nema u školskim gramatikama, trebalo je već i zato da se nađu u ovoj knjižici“.

ponekad prikazuje, nego je u njegovu provedbu Broz uključio i osvrt na semantiku i tvorbu (pa čak i uzus u pisanju kad je riječ o vlastitim imenima). Broz (1893: 29, §119) propisuje:

„Kad bi trebalo da se u jednoj istoj riječi nađu **d** i **t** ispred **c** **č** neposredno jedno do drugoga, onda se (u govoru a po tome i) u pismu gubi **d** **t**. Tako se (govori i) piše n. p. *ocvasti* mj. *odcvasti*, *koščica* mj. *kostčica*..., a tako i *oboci* mj. *obodci*, *srce* mj. *srđce*, *očitati* mj. *odčitati*...“.

Dakle, prema Brozu, /d/ se ispred /c/ i /č/ u pravilu ne piše. No navode se i odstupanja od tog pravila:

„riječi kojima se ne bi nikako ili veoma teško razabralo značenje, kad bi se zapisale sasvim po izgovoru (a takih će biti riječi neznatno malo); tako n.p. *mlaca mlače* može biti i prema *mladac* i prema *mlatac* pa se zato može pisati kako kad zatreba, ili *mladca mladče* ili *mlatca mlatče*“ (§121).

Upravo je semantička prozirnost bila ključna za odluku o distribuciji toga pravila – nekoliko redaka prije ima naime primjer pisanja *oboci* mj. *obodci* (§ 119).

O vlastitim imenima Broz kaže da „se ionako pišu počesto mimo svaki pravopis“ (§122, str. 29), pa predviđa mogućnosti pisanja suprotno razmatranu pravilu, npr. *Kadžić*, *Zabrdca*.

Za novotvorene riječi, koje pripadaju jezičnoj nadgradnji i imaju malu frekventnost u svakodnevnome govoru ili izvan stručne terminologije, važno je pri pisanju očuvati vidljivom njihovu tvorbenu motiviranost kako bi se lakše razumijevale:

„u pisanju (ponajviše) književničkih riječi, koje su sastavljene s prijedlozima *nad*, *pod*, kao n. p. što su: *nadcestar*, *nadžovječni*, *nadžutni*, *podcarinar*, *podčasnik*, *podčiniti*...“ (§123, str. 30).

To nije jedini primjer da je „književničke“ riječi Broz svrstao u pravopisne iznimke: tako se npr. u §129 navodi da se piše *popustljiv*, bez provođenja promjene *stlj* > *šlj*, koja vrijedi za primjere iz općega leksika.

U potrazi za primjerima gdje se navedeni konsonanti susreću na prefiksno-korijenskoj granici valja zagledati i u dodatak knjizi – pravopisni rječnik. Za taj rječnik u Brozovu pravopisu valja reći da očigledno nije bio zamišljen kao iscrpan, što je vidljivo po njegovu opsegu. Također nije zamišljen ni kao priručni i u dovoljnoj mjeri samostalan dio u odnosu na pravila da bi mogao poslužiti za konzultiranje neovisno o zagledanju u pojedina pravila: u rječniku se naime ne ponavljaju oni primjeri kojima su u prethodnome dijelu knjige oprimjerena pravila. Može se stoga zaključiti da je rječnik zapravo samo proširak pravilima odnosno da se ona oprimjerenja koja nisu stala u pravila nalaze u rječniku. U tome rječniku, u škrtu popisu

primjera, nema nijednoga s primjerom pisanja /odc/-. Iz niza koji čine leksemi „ocijeniti, ocijepiti, ocjedine, ocjedit, ocjeđivati, ocjena, ocjenjivati, ocjepljivati, očajati, očehnuti“ prefiksacija s /od/-, za razliku od /o/-, sa sigurnošću se može pretpostaviti samo za primjere *ocijepiti* i *ocjepljivati*. Ostali su naime prefigirani s o-⁸⁷ i u pravopisnome se rječniku navode jer su pravopisno zanimljivi zbog kontinuantne starojezičnoga glasa jata u njima.

Kao što je pokazano, Broz nije formulirao pravilo tako da se **svaki** /dc/ i /dč/ u riječima pišu morfonološki, nego samo: 1) kad je to potrebno zbog semantike (*mladca~mlatca*, ali samo: *oboca*), 2) kad su to vlastita imena, koja ionako ne moraju podlijevati pravopisnim zakonitostima, već se zbog tradicijskih razloga često pišu i mimo njih (*Kadžić ~ Kačić*) te 3) kad su to „(ponajviše) književničke“ riječi koje su prefigirane s *nad* i *pod*. Primjer *odcijepiti* ne pripada ni jednoj od tih triju iznimaka od pravila.

Treće se izdanje Brozova pravopisa pojavilo desetak godina nakon drugoga, pod Boranićevim uredništvom. U njegovoj preradi, to je izdanje zadržalo distribuciju pravopisnih pravila koju je dao i Broz, s bogatijim oprimjerenjima te opremljeno znatno proširenim rječnikom. Iz pravila i rječnika iščitava se da i priređivač ostaje pri odluci da se /d/ piše ispred /s/ i /š/, a ispred /c/ i /č/ samo ako je riječ o „književničkim“ leksemima – tako se u rječniku donosi: „očepljivati, *na pr. bocu vadeći joj čep* (...)“ (1904: 140), međutim navodi i primjer „odčas (*adv.*)“ vjerojatno stoga što bi se i on mogao priključiti „književničkim“. Pravilo o pisanju *žedca* promijenjeno je u fonološko: *žećca*.

Četvrto izdanje pravopisa (1928. godine) Boranić potpisuje svojim imenom i u njemu mijenja Brozove paragrafe 119–124. Tako se od fonološkoga pravila u pisanju /d/ ispred /c/ i /č/ (od petoga izdanja tome se popisu priključuje i /ć/) odstupa „u pisanju a) vlastitih imena (...); b) (ponajviše) poknjiških riječi, koje su složene s prijedlozima *nad*, *od*, *pod*; *na. pr. odcijepiti, nadcestar, podcarinik, odčepiti, nadčovječni, podčasnik, odčušnuti, nadčutni*,“ (§93, str. 24–25). Iz pravopisnoga se rječnika doznaje o razlikama:

⁸⁷ Vjerojatno i primjer *ocjeđivati* ima prefiks o-. Naime čini se da je *odcjeđivati* izvedenica za potrebe terminologije u nekim strukama. Naime na taj se leksem nailazi među Brozovićevim (1991: 434) oprimjerenjima – citirao ga je, prema vlastitim riječima, iz jednoga popularnog časopisa i njegovo značenje objasnio ovako: „odvojiti cijedenjem od onoga što je cijedeno“. Iz citirana opisa značenja glagola *odcjeđivati* međutim nije jasno zašto bi postojala uopće potreba za takvom riječi kad to isto značenje ima i glagol *ocjeđivati*. U pravopisnim se rječnicima taj leksem pojavljuje prvi put 1928. u 4. izdanju Broz–Boranićeva pravopisa (koji potpisuje samo Boranić).

„ocijediti, kao *iscijediti*; *drugo je* odcijediti“ (str. 131),
 „očepiti, *nogom stati komu na nogu*; *drugo je* odčepiti“ (str. 131),
 „odcijepiti, *drugo je* ocijepiti“ (str. 132),
 „odčepiti, *izvaditi čep*; *drugo je* očepiti“ (str. 132).

Dodavanjem i prefiksa od- na popis prefikasa koji podliježu morfonološkome načelu Boranić uvodi ortografske minimalne parove. Istodobno odustaje od ortografskih minimalnih parova koje je propisao Broz, pa tako u Boranića nalazimo: *mlatac–mlaca*, *mladac–mlaca*.

Rješenjima u petome izdanju, koje je moralo biti usklađeno s *Pravopisnim uputstvom* (1929. godine), propisuje se pisanje /t/ umjesto /d/ ispred /c/, /č/, /ć/, /s/, /š/ te njegovo gubljenje na korijensko-sufiksnoj granici. Na prefiksno-korijenskoj granici /d/ se ispred /s/ i /š/ mijenja u /t/ (*otsjeći*, *otšetati*), dok se na korijensko-sufiksnoj granici čuva: *gradski*, *srodstvo*. U daljnjim je izdanjima Boranić, ne priznajući izdanja koja je bio prisiljen mijenjati zbog uredbe vlasti, vratio rješenja iz četvrtoga izdanja pravopisa. Tako se i u posljednjem izdanju iz 1951. nalaze morfonološka rješenja prema kojima se na morfemskim granicama /d/ ne mijenja ispred /c/, /č/, /ć/, /s/, i /š/.

Broz-Boranićeve je pravopisne knjige zamijenio tzv. novosadski pravopis iz 1960. godine, koji je u ovome segmentu norme proklamirao „kompromisna“ rješenja, prema kojima su Hrvati odustali od pisanja /d/ ispred /c/, /č/ i /ć/, a Srbi su prihvatili morfonološko rješenje: pisanje /d/ ispred /s/ i /š/ umjesto Belićeva fonološkoga rješenja /t/.

Hrvatski pravopis iz 1971., tzv. londonac, autorâ S. Babića, B. Finke i M. Moguša, vratio se Boranićevim rješenjima iz zadnjih izdanja njegova pravopisa, ali zbog zabrane vlasti nije ni imao prilike utjecati na hrvatsku pravopisnu praksu sve do pretiska 1990. godine.

Sljedeća pravopisna knjiga nakon „novosadskoga“ pravopisa izlazi tek 1986. godine. Bio je to *Pravopisni priručnik*, autorâ V. Anića i J. Silića, koji zbog tadašnjih političkih okolnosti u ovome dijelu norme zadržavaju rješenja iz „novosadskoga“ pravopisa. Prilikom za povratak hrvatskim tradicijskim rješenjima vidjeli su u sljedećem izdanju svoje pravopisne knjige (2001. godine) te su u njemu preuzeli Boranićeva rješenja.

Nakon pretiska tzv. londonca (1990. godine) prošle su četiri godine do novoga izdanja Babić–Finka–Moguševa pravopisnog priručnika (zapravo regularno drugoga izdanja budući da je nakon londonske objave u listu *Nova Hrvatska* slijedio pretisak, a ne drugo izdanje). Drugo je izdanje zadržalo morfonološka rješenja iz prvoga izdanja i dodatno ih proširilo za pisanje onih paradigmatskih pojava skupine imenica koje završavaju na *-tak*, *-tac*, *-dak* i *-dac* u kojima se zbog gubljenja sekundarnoga /a/ na morfološkoj granici

neposredno susreću /d/ ili /t/ i /c/ ili kad se pri tvorbi izvođenjem od tih imenica /d/ i /t/ nađu ispred /č/. Tako u pravilu stoji da se „U pismu (se) ne mora bilježiti jednačenje šumnika kad to zahtijeva jasnoća, odnosno zbog izrazitijeg isticanja osnove riječi ili osnovne riječi, pa se uz dosadašnju praksu dopušta naporedni način bilježenja...”) (§130, str. 56). Rješenje je to jednako onome iz Brozovih prvih dvaju izdanja, ali ipak ne posve jer Broz je morfonološko rješenje **propisao** samo kad je to bilo potrebno zbog uspostavljanja ortografskoga minimalnog para, a u pravopisu iz 1994. ono se **dopušta** kad se želi „izraziti istaknuti osnova riječi“ – procjena je dakle prepuštena korisniku pravopisa. Taj je pravopisni problem od drugoga izdanja nadalje postao temom sljedećih dvaju izdanja jer su dvostruka rješenja u drugome izdanju trebala, pokazat će se to iz rješenja u daljnjim izdanjima, premostiti prelazak na morfonološko pisanje takvih primjera koji se, od Boranićeva uredništva nad Brozovim pravopisom nisu tako pisali. U četvrtom je izdanju stoga propisano morfonološko pisanje za dvosložne⁸⁸ imenice na *-tak*, *-tac*, *-dak* i *-dac*, a dvostrukost, tj. ravnopravno fonološko i morfonološko rješenje, za trosložne i višesložne imenice s takvim završecima. Peto izdanje propisuje za sve takve imenice, neovisno o broju slogova u njima, morfonološko pisanje.⁸⁹

Pravopis Badurine, Markovića i Mićanovića načelno bira rješenje prema kojem se imenice na *-tak*, *-tac*, *-dak* i *-dac* pišu fonološki, ali dopušta se i mogućnost morfonološkoga pisanja „kad se u pismu želi očuvati korijen riječi – obično u rjeđih i kraćih riječi, odnosno u njihovih komunikacijski rjeđih oblika“ (v. paragraf 50. te paragraf 39. za primjer dvojstva G jd. *mladca* i *mlaca* te V jd. *mladče* i *mlače*).

Babić–Mogušev *Hrvatski pravopis* iz 2010. usklađen je sa zaključcima Vijeća za normu hrvatskoga standardnog jezika te donosi rješenja prema

⁸⁸ Određenje da se dvosložne imenice pišu na jedan, a trosložne i višesložne na drugi način ima podlogu u tome što se u imenica na *-tak*, *-tac*, *-dak* i *-dac* gubi /t/ odnosno /d/ ispred /c/, a kako one zapravo imaju jednosložnu osnovu (drugi je slog u N jd. omogućen sekundarnim /a/) i u njoj, zbog strukture hrvatskoga jezika, mali broj fonema, moguća je, kad bi se slijedilo fonološko načelo, pojava homografije ili bi korisnici otežano povezivali napisanu riječ u kosom padežu s njezinom osnovom, što ponovo znači i ometanje u razumijevanju. Uzgred, ovdje je moguće postaviti i pitanje koliko su riječi koje se navode kao njihova oprimjerena uopće frekventne u suvremenome jeziku i kakav je njihov status u njemu danas.

⁸⁹ Od šestoga izdanja nadalje propisuju se ista rješenja kao u petome. Na početku se daje popis razlika u rješenjima između petoga i četvrtog izdanja, ali nije jasno u kakvu je odnosu taj popis prema pravilima u pravopisnoj knjizi (tj. ima li popisivanje razlika namjenu da se razlike brzo svladaju i nauče radi odvikavanja od pravila u 4. izdanju ili pak znače povratak na dopuštanje dvostrukosti koje su postojale u 4. izdanju).

kojima su morfonološkim načelom zahvaćene sve imenice na *-tak*, *-tac*, *-dak* i *-dac* osim jedne – imenice *otac*.

Najkompleksniji pristup tome dijelu norme primijenjen je u *Hrvatskome pravopisu* Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje. U tome se priručniku zapisivanju imenica na *-tak*, *-tac*, *-dak* i *-dac* pristupa u pet kategorija:

1) imenica na *-tac* koja se piše samo fonološki: *otac* – *oca*, *ocu...* *oci* (i njezina izvedenica *praotac* – *praoca*, *praocu...* *praoci*),

2) imenice koje je preporučeno pisati morfonološki, ali ih je, prema *Napomeni* br. 3 u pravopisu, dopušteno pisati i fonološki: *predak* – *predci*, *preci*; *sudac* – *sudci*, *suci*; *svetac* – *svetci*, *sveci*,

3) dvosložne imenice na *-tak*, *-tac*, *-dak*, *-dac* koje se pišu samo morfonološki: *jadac* – *jadci*, *mladac* – *mladci*, *zadak* – *zadci*, *hitac* – *hitci* i *letak* – *letci*,

4) trosložne i višesložne imenice koje se pišu samo morfonološki: *domorodac* – *domorodci*, *očevdac* – *očevdci*, *podbradak* – *podbradci*, *uradak* – *uradci*, *umetak* – *umetci*, *zalistak* – *zalistci*,

5) trosložne i višesložne imenice koje je preporučeno pisati morfonološki, ali ih je dopušteno pisati i fonološki: *dohodak* – *dohodci*, *dohoci*; *izvadak* – *izvadci*, *izvaci*; *otpadak* – *otpadci*, *otpaci*; *desetak* – *desetci*, *deseci*; *dobitak* – *dobitci*, *dobici*; *dovršetak* – *dovršetci*, *dovršeci*; *gubitak* – *gubitci*, *gubici* (prema *Napomeni* br. 4, razlozi za dopuštanje fonološkoga zapisivanja jesu „tradijski razlozi“ i njihova iznimno visoka čestotnost u uporabi).

Prije negoli takvu klasifikaciju riječi koje potpadaju pod pojedina pravila proglasimo vrlo složenom za korisnika – pravilima se naprimjer predviđa da korisnik upamti kako se N mn. od *primitak* mora pisati *primitci* (da je tako, vidljivo je tek u Rječniku toga pravopisa – primjer naime nije naveden u popisima uz pravila na 16. str.), dok se N mn. od *dobitak* može pisati i *dobitci* i *dobici* – valja primijetiti da je pokušaj oblikovanja razgranate sheme posljedica niza čimbenika. Pravopisno normiranje od 90-ih godina 20. st. naovamo u spomenutome je području norme osciliralo na način da se u Babić–Finka–Moguševu nizu pravopisa pojavljuju najprije dvojaka rješenja, a zatim i opredjeljenje za što sustavniju primjenu morfonološkoga zapisivanja, dok Anić–Silićev i Badurina–Marković–Mićanovićev pravopis pokušavaju odrediti u kojim je situacijama opravdano odstupiti od općenito fonološki utemeljena zapisivanja. Argumentiranje potrebe za morfonološkim pisanjem u tome dijelu norme započelo je u Babić–Finka–Moguševu nizu pravopisa, i to primjerima ortografskih minimalnih parova poput: *mladci* – *mlatci*, *letci* – *ledci*, zanimljivih po tome što članovi tih parova nemaju jednaku frekventnost u općoj komunikaciji. I preostali spomenuti autori drugih dvaju pravopisa primjećuju da morfonološki zapis može biti koristan, ali ga sužavaju na one

situacije kad je doista riječ o ortografskome minimalnom paru – posebno je to vidljivo u načinu kako je sročeno pravilo u Badurina–Marković–Mićanovićevu pravopisu. Pojmove koji su dugo prisutni u jeziku i frekventni su u komunikaciji korisnik je navikao viđati zapisane i sam ih zapisivati najčešće fonološki. Novi(ji) pojmovi, stručni nazivi i riječi koje imaju niskofrekventnu pojavnost razumljiviji su ako se zapisuju morfonološki – usp. *usadci* (od *usadak*), *obradci* (od *obradak*), *sitce* (umanjenica od *sito*). Što se korisnik rjeđe susreće s primjerom, skloniji je njegovu morfonološkome zapisivanju – drugim riječima, sklon je čuvanju njegove ortografske slike zadane nominativom kad se radi o paradigmi, odnosno osnovnom riječi kad se radi o derivaciji. Pravopis Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje pokušava zapravo omogućiti korisniku ispunjavanje dviju potreba, koje su samo naizgled oprečne: 1) da ne odustaje od svoje naviknutosti na pisanje nekih pojmova fonološki (u Institutovu pravopisu to je nazvano „tradicijским razlozima“) te 2) da primijeni morfonološko zapisivanje kao informativnije od fonološkoga. U svrstavanju primjera koji bi potpadali pod 1) i koji bi potpadali pod 2) taj je pravopis ponudio određene popise, no bez insistiranja na tome da su oni konačni ili najtočnije procijenjeni. Pitanje je hoće li se takvi popisi ikad moći dokraja precizno sastaviti ako se uzme u obzir da je leksik dinamičan dio jezika, podložan brzim promjenama u rasponu od zastarijevanja preko obnavljanja do stvaranja.

Izlaganje je ovih podataka bilo potrebno da bi se pokazalo kako se pravopisno previranje u dijelu norme koji se odnosi na primjenu fonološkoga i morfonološkoga načela u pravopisu odvijalo u dvama smjerovima: prvi je razlika u rješenjima između hrvatske i srpske pravopisne norme (hrvatska je norma imala kroz čitavu svoju noviju pravopisnu tradiciju više pravila utemeljenih na morfonološkome načelu nego srpska), a drugi se odnosi na variranje zastupljenosti konkretnih pravopisnih rješenja u spomenutom dijelu pravopisne norme unutar linije praćenja hrvatske pravopisne kodifikacije.

Kad je riječ o tome drugom smjeru, tj. o različitim rješenjima u zastupljenosti morfonoloških pravila u hrvatskim pravopisima (a pritom mislimo na one pravopisne knjige koje su nastajale u autorskoj slobodi, bez upletanja odredaba vlasti), ona su motivirana različitim razlozima. U Broza je moguće razaznati da je u jednome smislu pretegnula semantika – radi uspostavljanja ortografskih minimalnih parova uvode se iznimke (dakako one koje je primijetio). Poslije će time biti potaknut i Boranić, pa će uvesti pisanje /d/ ispred /c/ i u prefiksu /od/- jer je ustanovio da postoji više ortografskih minimalnih parova koji su tim pravilom omogućeni.

U drugome smislu Broz se susreo s problemom koji je zapravo ortoepski, a koji do danas nije jednoznačno riješen: izgovor na morfemskim granicama /ds/, /dš/, /dc/, /dč/, i /dć/. Iako u predgovoru spominje Kušarovu pravopisnu studiju iz 1889. kao bitnu za svoj rad na pravopisu, zanimljivo je da se ne odlučuje za Kušarova pravopisna rješenja, koja su u tome segmentu norme bila dosljednija, i to u smjeru fonološkoga načela (usp. Kušar, 1989: 15–17). Broz tako postupa možda i stoga što je i iz Kušarovih riječi u navedenoj studiji jasno da postoji šarolikost ortoepskih ostvaraja (dakako, u organskim govorima, kojima su se mladogramatičari u skladu sa svojom jezikoslovnom koncepcijom gotovo isključivo utjecali) te da je ortoepski plan u to doba bio posve nenormiran.⁹⁰ Brozova su morfonološka rješenja /ds/ i /dš/ na morfemskim granicama ostavljala bolju mogućnost da se na njih primijeni npr. bilo koja od mogućnosti u izgovoru koje navodi Kušar. Za tako dano rješenje jasno je samo to da se ne izgovara ono što se zapisuje jer se naime to što je zapisano i ne može tako izgovoriti zbog unutrašnjih jezičnih zakonitosti (tj. zvučni se suglasnik ne može izgovoriti ispred bezvučnoga), a kako se doista takav kontakt izgovara, to nije dužan reći pravopis, nego pravogovorni priručnik. Pozabavimo li se još malo analizom pozadine Brozovih normativnih rješenja (a pozadinu u pravopisu namjerno nije objasnio jer, kako kaže u predgovoru, to ne spada u tip knjige koju piše) i pokušamo li dokučiti zašto se odlučio za pisanje *odsjeći*, ali *ocijepljen* (< odcijepljen), potvrdit će se netom izneseno: pravopisno evidentiranje ispadanja /t/ (odnosno /d/) u *odcijepljen* neće naštetiti razvidnosti osnove riječi (napomenimo i to da Broz još ne barata primjerima ortografskih minimalnih parova, koje tek mnogo godina poslije uočava Boranić). Naime što god da se na navedenoj morfemskoj granici ortoepski doista ostvaruje, bilo [c] (kao što to, vjerojatno, drži Broz) bilo [tc] (kako se ponekad tvrdilo u kasnijim opisima norme kad su je se doticale gramatike) neće, ako se to evidentira u pravopisu, prouzročiti zamagljivanje osnove riječi i narušiti njezino razumijevanje. No u *odsjeći* je drugačije: uz to što (tada) nije doista (još) sigurno kako se izgovara: 1) [ts], 2) [c], ili možda 3) [s] (jedna od mogućnosti koju spominje Kušar (1889: 16), ili pak 4) [cs] (kako to tvrde kasnije gramatike), problem se dodatno usložnjava što se na korijensko-sufiksnoj granici (vjerojatno) zbivaju drugačija izgovorna rješenja nego na prefiksno-korijenskoj granici (usp. i Kušar 1889: 17).

⁹⁰ Možda je takav odnos prema tome dijelu norme, koji se ogleda u nenormiranosti, baštinen još iz ilirskoga vremena – tada je naime ortoepija bila najmanje važan segment norme, npr. valja se prisjetiti kako se za ostvaraj kontinuantne starojezičnoga glasa jata dugo dopuštao izgovor „po volji“.

Uz to što je ortoepska vrijednost nesigurna, za pravopisnu je praktičnost i jednostavnost dodatni teret i to što se isti suglasnici na različitim granicama (vjerojatno) različito ponašaju. Iz svoje je perspektive Broz to pitanje mogao jednostavno zaobići i ujednačeno (tj. dosljedno) propisati da se neovisno o položaju granice u riječi na njoj uvijek provodi isto: ako ispada /d/ u *oboca* (prema *obodac*), ispada i u *ocijepljen*. Kad su pak u pitanju /ds/ i /ts/, ako na korijensko-sufiksnoj granici u pisanju riječi za prepoznavanje njezina korijena (a to treba u pravopisnom smislu shvatiti kao lakše čitanje i razumijevanje) i nije nužno izbjegavati zapisivanje /c/ koje se ostvaruje u izgovoru (npr. *gracki*, *hrvacki*), za prefiksarno-korijensku granicu to bi bilo pogubno: pisanje *ocjeći* sasvim bi zamaglilo osnovu prefigiranoga glagola. Broz je i tu dosljedan: morfonološko rješenje /ds/ za obje granice. On, istina, uvodi i iznimke: pisanje /dc/, /dč/ i /dč/, ali važno je upravo primijetiti da su ta odstupanja motivirana „knjiškim“ riječima – riječima iz diskursa intelektualaca i novijih struka (npr. *nadcestar*, *nadćutni*). Kriterij će „novoga“ i „stručnoga“ u leksiku biti podlogom i za morfonološka rješenja u daljnjim hrvatskim pravopisnim knjigama (npr. *poddijalekt*, *nadteritorijalan*).

11. Ortografski zanimljivi fonemi

Za jezike u kojima se primjenjuje segmentno fonografsko pismo⁹¹ ortografski su, dakako, zanimljivi svi fonemi jer je cilj takva pisanja prenijeti utvrđeni fonološki sustav u grafijski prikaz. Daljnji postupak u pisanju nadržava pitanje grafijskoga sustava i pravila za njega daje ortografska norma. U hrvatskome jeziku ortografska je norma uvijek birala između fonološkoga i morfonološkoga načela, tj. omjera između jednoga i drugog načela.

Logično bi bilo pomisliti da se na temelju utvrđenoga fonološkoga sustava (što je zadatak fonologije) na planu grafije i ortografije mora tek dodijeliti svakome fonemu grafički znak (koji će ovisiti o tome je li izabrana fonološka ili nefonološka grafija) te nadalje u pravopisu razmotriti pravila o distribuciji grafema (ovisno o tome koji se odnos želi uspostaviti između grafema i jezičnih segmenata). Ipak, od samoga početka hrvatske se pravopisne knjige bave i potanjim opisom distribucije nekih fonema koja nije vezana samo uz kontakte s ostalim fonemima (što je područje koje ortografski normiraju osnovna pravopisna načela). Kao što je rečeno, to se ne čini za sve foneme, već samo za neke. Zanimljivo je promotriti kako su oni i zašto odabrani da zauzmu tako posebno mjesto u pravopisnim knjigama i postanu pravopisnom temom.

Pravopisi	Poglavlja o ortografskoj distribuciji fonema
1893.	„dojakošnje ie“, „r“, „č i ć“, „dojakošnje dj, gj“, „h“
1904.	„ije-je“, „r“, „č-ć“, „đ-dj“, „h“, „l-o“, „j“
1928.	„ije-je“, „r“, „č-ć“, „đ-dj“, „h“, „l-o“, „j“
1930.	„ijekavski izgovor“, „r“, „č“, „ć“, „đ“, „dž“, „h“, „j“, „l“
1941.	„ije-je“, „č-ć“, „đ-dj-dž“, „h“, „l-o“, „j“
1944.	„č-ć“, „đ-dj-dž“, „h“, „l-o“, „j“, „ie-je-ije“
1960.	„ijekavski i ekavski izgovor“, „h“, „j“, „č i ć“, „đ i dž“, „promjene suglasnika k i g pred e i i, „promjena l u o na kraju riječi“
1971.	„č“, „ć“, „dž“, „đ“, „h“, „promjena l u o“, „j“, „glasovni skupovi ije – je“, „zamjenjivanje k, g, h, sa c, z, s“
1986.	„č“, „dž“, „ć“, „đ“, „alternacija ije/je/e/i“, „alternacija l/o“
1994.	„č“, „ć“, „dž“, „đ“, „h“, „j“, „dvoglasnik ĩe“
1996.	„č“, „ć“, „dž“, „đ“, „h“, „j“, „dvoglasnik ĩe“
2000.	„č“, „ć“, „dž“, „đ“, „h“, „j“, „dvoglasnik ĩe“
2001.	„č“, „dž“, „ć“, „đ“, „j“, „alternacija ije/je/e/i“, „alternacija l/o“
2007.	„č“, „ć“, „dž“, „đ“, „smjenjivanje ije/je/e/i“
2010.	„č“, „ć“, „dž“, „đ“, „h“, „j“, „dvoglasnik ĩe“
2013.	„Pojedinačni glasovi: 'č', 'ć', 'dž', 'đ', 'j', 'ije/je/e“

⁹¹ Engl. *segmental phonographic writing system* (prema: Sampson, 1985).

Tablica 1: Zastupljenost obrade pravopisne distribucije pojedinih fonema (potpuni bibliografski podaci o analiziranim pravopisima, predstavljenima godinom izdanja u tablici, nalaze se u poglavlju 1.1. u ovoj knjizi)

Fonemi Pravopisi	č	ć	ć	ž	h	r	j	l	kontinuant jata	k, g, h ispred c, z, s
1893.	+	+	+		+	+			+	
1904.	+	+	+		+	+	+	+	+	
1928.	+	+	+		+	+	+	+	+	
1930.	+	+	+	+	+		+	+	+	
1941.	+	+	+	+	+		+	+	+	
1944.	+	+	+	+	+		+	+	+	
1960.	+	+	+	+	+		+	+	+	+
1971.	+	+	+	+	+		+	+	+	+
1986.	+	+	+	+				+	+	
1994.	+	+	+	+	+		+		+	
1996.	+	+	+	+	+		+		+	
2000.	+	+	+	+	+		+		+	
2001.	+	+	+	+			+	+	+	
2007.	+	+	+	+					+	
2010.	+	+	+	+	+		+		+	
2013.	+	+	+	+			+		+	

Tablica 2: Zastupljenost obrade pravopisne distribucije pojedinih fonema (potpuni bibliografski podaci o analiziranim pravopisima, predstavljenima godinom izdanja u tablici, nalaze se u poglavlju 1.1. u ovoj knjizi)

Tablice 1 i 2 pokazuju da sve pravopisne knjige sadrže opis ortografske distribucije fonema /č/, /ć/, /ć/ – od 30-ih godina 20. st. i fonema /ž/ – te kontinuant jata⁹². Broz /ž/ spominje tek kao zvučnu alternantu fonemu /č/, a u rječniku riječi koje njime počinju svrstava u popis pod slovom *d*. Navodi tek nekoliko leksema, turcizama, a na grafem *dž* osvrće se na samome početku pravopisa i primjećuje da se njime jednako grafijski označava i fonem /ž/, ali i slijed /d/ž/ na korijenskim granicama u riječima. U Aniće–Silićevu pravopisu

⁹² Pravopisni će se odnos prema kontinuantu starojezičnoga jata zbog svoje složenosti i uspostavljanja odnosa ne samo s pravopisom nego i slovopisnom razmotriti u posebnome poglavlju.

iz 2001. godine postoji poglavlje u kojem se govori o morfonološki uvjetovanim alternacijama u kojima sudjeluje fonem /j/, no tome poglavlju nije cilj (pr)opisati cjelinu pravogovorno-pravopisnoga aspekta fonema /j/ na način kako se to čini za ostale foneme označene u tablici.

Iz prikaza u tablicama vidljivo je da se među recentnim pravopisnim knjigama dvije gotovo u potpunosti podudaraju u odluci koje će izdvojene foneme smatrati pravopisno zanimljivima cjelini jezične zajednice i posvetiti im stoga zasebna poglavlja. Jedina je razlika u tome što se u *Hrvatskome pravopisu* Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje (2013) još uvijek, kao u većini ranijih priručnika, nalazi poglavlje o fonemu /j/. Ipak, na više od polovice toga poglavlja sumiran je zapravo sadržaj koji se detaljnije razlaže na drugim mjestima u knjizi (pisanje riječi iz stranih jezika, njihovih paradigmatskih oblika i njihovih izvedenica), i stoga su razlike prema Matičinu pravopisu Badurine, Markovića i Mićanovića iz 2007. godine manje nego što bi se pomislilo – i on naime donosi takav sadržaj, samo na drugome mjestu u knjizi.

11.1 Ortografska distribucija „fonema“ /r̩/

Fonemu /r̩/ Broz posvećuje pozornost zbog prihvatanja da postoji ortoepska razlika između /r/, koji je suglasnik i /r̩/ koji je samoglasnik (nazive *suglasnik* i *samoglasnik* ovdje treba razumjeti u kontekstu teorije sloga) pri čemu: „Glas *r* kad čini slog a stoji pred samoglasnim ili za njim, bilježi se znakom ', da se ne bi čitalo kao suglasno; n. p. *gr'oce*, *nav'ro*, *sat'ro*, *su'ržica*, *po'rvati se*, *za'rzati...*“ (1893: 7).

O određivanju pravila kada se piše apostrof ispred samoglasničkoga /r̩/ Broz je vrlo suptilan: uz to što treba paziti da se apostrof obilježi s one strane samoglasničkoga /r̩/ s koje ga taj grafički znak odvaja od vokala mnogo je i pojedinačnih pravila prema kojima se on nekad obilježava, a nekad ne obilježava. Apostrof se tako neće pisati ako je samoglasnički /r̩/ obilježen u tekstu naglaskom, pri rastavljanju riječi na kraju retka neće se obilježiti apostrofom ako je mjesto rastavljanja ispred ili iza /r̩/ (*gr-oce*, *su-ržica*), a niti ako stoji između suglasnika (*crkva*, *skrbnik*), na početku riječi (*rvanje*) te na kraju riječi (*utr*, *satr*).

Ista su rješenja ponovljena u izdanju iz 1904. i 1928. godine. U izdanju iz 1930. godine nema posebnoga poglavlja o njegovu pisanju, iako u pravopisnome rječniku piše: *gr'oce*, *por'vati se*, *zar'dati* itd. Valja primijetiti da je u izdanju iz 1930. primijenjeno jedinstveno obilježavanje samoglasničkoga /r̩/ uvijek apostrofom koji ga slijedi, a dokinuto je dotadašnje pravilo o tome

da apostrof zapravo odvaja samoglasnički /r/ od vokala uz koji se našao i uz koji bi se stoga izgovarao kao da je suglasnički /r/.

Pisanje apostrofa uz samoglasnički /r/ odbacila je sama praksa jer se unatoč pravopisnome propisu koji su sadržavala sva ranija izdanja pisalo u praksi najčešće bez obilježavanja apostrofom.⁹³ Razlog tome oglašivanju prakse na pravilo vjerojatno je u tome što je ortoepska stvarnost bila takva da prosječni govornik standardnoga jezika nije izgovarao različito suglasnički i samoglasnički fonem, pa je u njegovoj svijesti razlika između tih dvaju fonema utrnuti (moguće je reći da se zapravo nije ni uspostavila), jedinica /r/ dobila je tako alofonsku vrijednost te budući da se te jedinice (više) nisu doživljavale kao dvije, nego jedna, u skladu su se s time u praksi i pisale. Da se u tu pretpostavku može vjerovati, pokazuje i Boranićev postupak 1930. godine, koji možemo nazvati prijelaznim rješenjem, kada poglavlja o pisanju /r/ više nema, dok se u rječniku ipak zadržava oznaka za samoglasnički /r/, ali unificirana: apostrof se piše samo iza samoglasničkoga /r/ kojem se s jedne strane nalazi samoglasnik. U ostalim su pravopisima to pravilo i takva praksa izostavljeni, međutim u „novosadskome“ *Pravopisu* (1960: 14) ostala je napomena o tome da se istim grafemom (r) bilježe dvije različite jedinice. U *Hrvatskome pravopisu* iz 1994. godine (i daljnjim izdanjima istih autora) stoji da se posebnim grafemom samoglasnički /r/ bilježi samo u stručnim djelima. *Pravopisni priručnik* (1986: 12) te *Pravopis hrvatskoga jezika* (2001: 6) navode uz popis grafema i da „postoji još vokalno ili slogotvorno r (koje se ostvaruje kao r (...))“⁹⁴.

Status je samoglasničkoga fonema /r/ u suvremenome standardnom jeziku problematičan. Za njegov je fonemski status Brozović (1991) ponudio u najmanju ruku dvojbeni minimalni par – primjer poznat u jezikoslovlju: *Istro* (vokativ imenice *Istra*) ~ *istro* (glagolski pridjev radni za muški rod jednine glagola *istrti*). U funkcionalnost se toga para kao minimalnog opravdano sumnja jer je sastavljen prema rubnim kriterijima, tj. uspoređuju se vlastita imenica i glagol, a k tome još i nefrekventni oblik horonima (vokativ). Ostaje također upitno i kako je u standardnome jeziku normiran izgovor /r/ u glagolskome pridjevu radnom *istro* – kao [r] ili kao /r/. Što je zaista propisano kao standardnojezični izgovor u tome slučaju, nije moguće znati jer ortoepski priručnik još ne postoji. Moglo bi se samo ponuditi ovakvo gledište: ako je

⁹³ O tome svjedoči i izdanje *Pravopisnoga uputstva* s opisom razlika prema dotadašnjoj praksi pisanja u Hrvatskoj. Potpisnik Uvoda u *Uputstvu* F. Nikolić popratio je napomenama tekst *Uputstva* te u jednoj od njih napominje: „Vokalno „r“ ispred i iza samoglasnika pisalo se i dosada i s apostrofom (iako rjeđe) i bez njega, a takovo je pisanje dopušteno i sada u točki 2 ovoga Uputstva“ (*Pravopisno uputstvo*, 1929: 5).

⁹⁴ Da se ono ne bilježi u pismu, jasno je i po tome što ga nema ni u popisu grafema.

prvotno i bilo zamišljeno da se ortoepska razlika između tih dvaju glasova ostvaruje u standardnome jeziku, a očigledno se htjelo da se ona odražava i u pravopisu (što se, kao što je pokazano, i pokušavalo u ortografskome postavljanju odnosa fonem–grafem), ta razlika nije zadržala fonemski status u standardu (ili možda točnije: ta se razlika nikad nije učvrstila u standardu).

Ne suprotstavljajući se načelu „jednom fonem – uvijek fonem“, prema kojem bi i samo jedan minimalni par bio dovoljan za proglašavanje samoglasničkoga /r̥/ fonemom, valja priznati da je takav par funkcionalan tek ako (ili dok) postoji i razlika u izgovoru između promatranih odsječaka govornoga niza. Ortoepija suvremenoga standardnog jezika u svojoj je uporabnoj stvarnosti tu moguću izgovornu razliku zanemarila i izgovor [r] u *istro* (glagolski pridjev radni od *istr̥iti*) smatra obilježenim.

Kad govorimo o zanemarivanju izgovorne razlike između /r/ i /r̥/, valja napomenuti i to da se ona nije provela u svim pozicijama gdje se etimološki /r̥/ našao u susjedstvu s vokalom. Naime izgovor [r̥] i dalje je prisutan u susjedstvu s vokalom na dvama tipovima morfemskih granica. Na prefiksalno-korijenjskoj granici pojavljuje se u malobrojnim primjerima kao što su: *zard̥ati*, *porvati*, *zarzati*, uz napomenu da se u suvremenome hrvatskom jeziku ti leksemi uobičajenije navode s tzv. protetskim /h/, npr. *zahr̥đati*, *pohrvati*, pa čak i *zahrzati*, a u nekim se izvorima smatraju i normativno preporučljivijima. Na granici dvaju korijena (Brozović, 2001) bilježi primjer slijeda vokala i /r̥/ u složenici *zelenortski*, što je, prema našim spoznajama, i jedini primjer takve pozicije (autor taj primjer stavlja u opreku prema izvedenici *sportski*, s nakanom da se prihvati subminimalni par –*òr̥tskī* ~ –*òr̥tskī*, kojim bi se dokazao fonemski status slogotvornoga *r̥*). Uz to što je član i ovoga para, kao i već spomenutoga prvoga para kojim se pokušavao dokazati fonemski status slogotvornoga *r̥*, ponovo podrijetlom od vlastitoga imena dodatna je slabost i sama pozicija dvokorijenjske granice. Toj je granici naime svojstvena analitičnost, a i podložna je izgovoru s junkturama. Uza sve to u suvremenome hrvatskom jeziku uzusno se obično izbjegava naglašavanje spojnoga -o-, a akcenatska usporedivost vrlo je važan uvjet za bilo koji tip minimalnoga para.

11.2 Ortografska distribucija fonema /h/

Ortografska se distribucija fonema /h/ prvi put uvodi u Brozovu pravopisu i sadrže je svi pravopisi poslije njega osim obaju pravopisa Anića i Silića, pravopisa Badurine, Markovića i Mićanovića te pravopisa Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje. U Broza je to poglavlje imalo poseban razlog – to je posljednje osvrtnje na tada već samo ostatke koji su se susretali u pisanoj praksi, a odnosili su se na primjenu pravopisnih pravila koje su zastupali još ilirci i potom njihovi sljedbenici u okviru zagrebačke filološke škole. Prema njima Broz mora zauzeti stav i biti jasan. Referira se stoga na pisanje genitiva množine, o kojem su vođene dugotrajne polemike u drugoj polovici 19. st.: „Ne valja pisati *h* u završetku za genitiv množine imenica i brojeva: *dva*, *tri*, *četiri*; treba dakle pisati: *otaca*, *vesala*, *sabalja*, mnogo *ljudi*, od više *ruku*, dosta *slugu*, *kostiju*, *dviju* (*dvaju*), *triju*, *četiriju*...” (1893: 20). Broz popisuje paradigmatske oblike u kojima se piše dočeto -h, a iz ostalih se upozorenja na pisanje i nepisanje /h/ može iščitati ponešto jezičnoga savjetništva: „ne valja pisati (...) *hametice*, nego *ametice*, *huditi* (*nahuditi*) (...), nego *uditi*, (*nauditi*)“ (1893: 21), „ne valja pisati *hrđa*, *hrvati* (*pohrvati*) *se*, *hrzati*..., nego *rđa* (...) *rvati* (...) *rzati*“ (1893: 21), „nije dobro što se piše *lahko*, *mehko*... koje treba pisati *lako*, *meko*“ (1893: 21).

U Boranićevoj redakciji 1904. godine te u nekim izdanjima koja Boranić sam potpisuje (1928. i 1930.) i dalje se spominje upozorenje o nepisanju genitivnoga množinskoga -h u imenica, ali 1930. godine autor više ne spominje imenice koje imaju genitiv množine na -a, nego se upozorava na one koje imaju nastavak -i (mnogo *ljudi*) ili -ju: (*kostiju*, *dvaju*, *sviju*). Također, dva izdanja Boranićeva pravopisa nakon *Pravopisnoga uputstva* imaju po načelu dubleta popisane riječi koje se razlikuju u srpskome i hrvatskome standardu zbog različite distribucije fonema /h/ u njima (npr. *historija* – *istorija*).

Cipra–Guberina–Krstićev *Hrvatski pravopis* iz 1941. (koji je ostao neobjavljen do 1998. godine) poglavlje o pisanju fonema /h/ započinje osloncem na ortoepski plan: „Slovo *h* piše se, gdje se u dobrom izgovoru čuje“ (Cipra i dr. 1941: 17). Slijedom te konstatacije poglavlje o pisanju /h/ vrlo je sažeto: donose se napomene koje imaju važnost za hrvatski standardni jezik, a koje razlikuju njegovu normu od dijalekta (ali istodobno, a to vrijedi za većinu primjera, razlikuju ga i od srpskoga standarda na način da je riječ o leksemima koji su u hrvatskome jeziku fonološki obilježeni kao nestandardni ili srpski, dok ista fonološka činjenica u srpskome jeziku ima neutralan status). Tako se upozorava da „treba: *duhan*, *muha*, *kuhati*, *kihati*... ne: *duvan*, *muva*, *kuvati*, *kijati*“ (str. 17). Tako i s turcizmima i grecizmima: „treba: *halva*, *hamal*, *historija*... ne: *alva*, *amalin*, *istorija*“ (str. 17).

Pravopis iz 1960. godine mora pak podosta prostora posvetiti fonemu /h/ jer je distribucija /h/ karakteristično različita u standardnim jezicima normu kojih je pravopis trebao ujednačiti. Iz te se pravopisne knjige ne doznaje ništa o stilskoj vrijednosti nekih fonološki obilježenih leksema (dubletno se prikazuju rješenja koja pripadaju različitim standardnim jezicima: prema *Pravopisu* dublete su *historija* i *istorija*, *suh* i *suv*, *gluh* i *gluv*, *kuhati* i *kuvati* i sl.).

Babić–Finka–Mogušev pravopis iz 1971. godine ponovo će govoriti o kriteriju pravilnosti u „hrvatskom književnom jeziku“ i dopustiti samo npr. *buha*, *duhan*, *gluh*, *kihati*... (1971: 30). Od drugoga izdanja (1994. godine) nadalje uspostavlja i odnos standardnojezičnoga statusa /h/ prema stilističkom iskorištavanju gubljenja /h/ (npr. u poetizmima) te prema stilističkoj vrijednosti dijalektnih fonoloških značajki (*lahko*, *mehko*, *mahrama*). Ono što *Hrvatski pravopis* Babića, Finke i Moguša zamjećuje tek 1994. godine – da se „uporaba glasa *h* stabilizirala u književnom jeziku“ (str. 34) te da stoga „njegovo pisanje ne bi trebalo izazivati teškoća“ (str. 34) (ipak smatraju da još postoji kolebanje, pa posvećuju u tome i daljnjim izdanjima prostor navedenome problemu, i to ne u pravopisnom smislu, nego u jezičnosavjetničkom i stilističkom) – Anić-Silićev je pravopis proveo još 1986. godine. To je prva pravopisna knjiga u kojoj više ne postoji poglavlje o pisanju /h/ – time se standardu napokon priznaje da se izgradio i učvrstio, da ima autonoman odnos prema sustavu i prema inojezičnim činjenicama.

Treba reći i to da je poglavlje o pisanju /h/ na početku dugoga niza hrvatskih pravopisa zaista imalo poveznicu s pravopisom – još je naime poprilično svježa bila proširenost bivše, ilirske, pravopisne prakse i u tom je svjetlu napomena o nebilježenju genitivnoga -h u imenica i brojeva posve opravdana, ne narušava koncepciju ni kompetencije pravopisne knjige i pomaže korisnicima. Nakon učvršćenja Brozovih pravila nema potrebe za zadržavanjem te teme u pravopisnim priručnicima, no poglavlje o /h/ ostalo je u njima sve do sredine 80-ih godina 20. stoljeća, a u Babić–Finka–Moguševu nizu pravopisa ostalo je prisutno u svim izdanjima u 20. i u 21. stoljeću (čak i u Babić–Moguš, 2010). Upravo je to poglavlje u hrvatskim pravopisnim knjigama iskorištavano u razdobljima unitarističkih pritisaka kako bi se proklamirala nekritička inkluzivnost i tolerantnost prema elementima koji nisu bili dijelom hrvatske standardnojezične norme – odatle u tome poglavlju navođenje pseudodubleta (*historija* – *istorija*, *kuhati* – *kuvati* i sl).

I posljednje dvije pravopisne knjige u nizu Badurina–Marković–Mićanovićev pravopis te pravopis Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje

slijede Anić–Silićev stav da ne postoji potreba za poglavljem o pisanju /h/. Tu je tendenciju u suvremenim pravopisima važno primijetiti i zbog toga što se takvim postupcima pokazuje povjerenje prema jezičnoj/govornoj zajednici, tj. priznanje da se ona nalazi u fazi zrele i osviještene uporabe standardnoga jezika, koju u ovome konkretnom dijelu norme ne mogu ugroziti ni unutrašnje interferencije s hrvatskim narječjima (distribucija /h/ u svima se trima – doduše, ne podjednako – može razlikovati od standarda).

11.3 Ortografska distribucija fonema /j/

Poglavlje o pisanju fonema /j/ u hrvatskim se pravopisnim knjigama prvi put pojavljuje u izdanju Brozova pravopisa pod Boranićevim uredništvom 1904. godine. Broz se u prvim dvama izdanjima ipak osvrnuo na taj fonem pravilom koje bi na prvi pogled pripadalo gramatici, a ne pravopisu: „Nikako nije pristalo suglasno *j* iza *č ć r š ž* u završecima za komparativ pridjeva i prislova; tako ne valja (ni govoriti ni) pisati n. p. *jačji, najvrucji, širje, višjega, težjemu...* nego: *jači, najvruci, šire, višega, težemu...*“ (1893: 32).

Boranić je pravila o /j/ znatno proširio, pa iako se i u tome popisu pravila nalaze ona koja bi bila primjerenija gramatici, ipak se pojavljuju i ona na koja se pravopis mora osvrnuti, npr. o pisanju intervokalnoga /j/: „Između glasova a-i, e-i, o-i, u-i treba pisati *j*; na pr. (...) *perajica*, (...) *prosjajivati* (...) Gdjejoja se riječ izuzima od toga pravila; vidi u rječniku“ (str. 31); zatim o pisanju /j/ ispred nastavaka *-in/* i *-ski/* u pridjeva tvorenih od imenica koje završavaju na *-lija/* te ispred nastavka *-lica/* (npr. *kutijica*). Izdanja iz 1928. i 1930. godine sadrže važne razlike: pravopis je nakon *Pravopisnoga uputstva* dopunjen pravilima o pisanju i nepisanju /j/ u posuđenicama (*genij, sanatorij, maestral, idealan, kaiš*⁹⁵).

Pravopis iz 1960. ima opširno poglavlje o pisanju /j/, a dvostruka se rješenja odnose na problem tvorbe riječi i unitarističkoga stava prema dvjema leksičkim normama, a ne na pravopisni plan (rješenja su usmjerena na dopuštanje dubleta kao što su: *dječji* i *dječiji, kozji* i *koziji*).

Babić–Finka–Mogušev pravopis iz 1971. godine također sadrži pravila o pisanju /j/, koja su u drugome i daljnjim izdanjima znatno razrađenija (uz ortografski zanimljive intervokalne pozicije u kojima je prvi ili drugi član */i/*, ravnopravno se popisuju i opisuju i ortografski nezanimljive ostale kombinacije vokala).

⁹⁵ U izdanju iz 1928. godine taj se leksički sloj ne razmatra u pravilima, ali u rječniku se nalazi rješenje: *kajiš*.

U *Pravopisnome priručniku* te *Pravopisu hrvatskoga jezika* Anića i Silića primijenjena je drugačija metodologija. Fonemi su, prema toj metodologiji, pravopisno zanimljivi na dva načina: 1) sami po sebi (uzimanje u obzir ortoepske prakse i stvarnosti zbog koje su i postali ortografski zanimljivi) ili pak 2) u kombinacijama s drugim fonemima. Tako su pravila o pisanju /j/ svrstana u poglavlje „Kombinacije fonema“ i u poglavlje „Kombinacije suglasničkih fonema s fonemom ĭ (j)“⁹⁶.

Bilježenje fonema /j/ uvrštavano je u pravopise iz raznih razloga: neki su bili uvjetovani normom u području tvorbe riječi (pa i pretpostavkom da javnost slabije poznaje tu normu: odatle naprimjer pravila koja upućuju na pravilan tvorbeni nastavak), neki pak previranjima u tome dijelu norme (npr. status rješenja *komšinski* i *komšijski*). Ponekad se o bilježenju /j/ govori zbog njegova odnosa prema ortoepiji. To se odnosi na pisanje intervokalnoga /j/.⁹⁷ Naprimjer alternacije suglasnika poput /p/, /b/, /m/, /v/ + /j/ > /pʲ/, /bʲ/, /mʲ/, /vʲ/, koje neki pravopisi opisuju, nisu zapravo pravopisno zanimljive,⁹⁸ međutim predmetom su zanimanja ortoepije oni slučajevi kad pravopisni ostvaraj ne slijedi ortoepski, a takve su pojave u vezi s /j/, npr.: bilježenje oblika glagolskoga pridjeva radnog za muški rod jednine glagola kojima osnova završava na -i: *bio*, *molio*, *nosio*.⁹⁹

11.4 Ortografska distribucija palatalâ

U svim su pravopisnim knjigama posebna poglavlja posvećena pisanju fonema /č/, /ć/, /ž/ i /ǰ/. Njihovo je mjesto u pravopisu i pravopisno zanimanje za njih motivirano zapravo sociolingvističkim razlozima – činjenicom da prosječni izvorni govornik hrvatskoga jezika najčešće ne uspijeva naučiti izgovorno razlikovati /č/ od /ć/ te /ž/ od /ǰ/, što se može potom odraziti i na njihovo bilježenje u pismu. Drugim riječima, upravo zato što je razlikovanje tih parova fonema ortoepski problem, oni su postali i pravopisni problem. Godine 1850. u svojem *Pravopisu jezika ilirskoga* Partaš će se osvrnuti na bilježenje /č/ i /ć/ ovako: „Rěči ilirske tako se pišu kako se dobro izgovaraju,

⁹⁶ U tim se pravopisima upotrebljava grafički znak ĭ za fonem /j/ (usp. *Pravopisni priručnik*, 1987: 12).

⁹⁷ O problemu statusa fonema /j/ v. Brozović, 1991: 436-438.

⁹⁸ Naime ako se u govoru ostvaruje slijed [pj], on će se ostvarivati u pravopisu kao *pj*, a također ako se ostvaruje [pl], on će se u pravopisu ostvariti kao *plj*, usp.: *pjesma*, *kaplja*.

⁹⁹ Pravopisnim pravilom prema kojem se takvi sljedovi pišu *io* uspostavljena je relacija razlikovnosti između ortoepskoga ostvaraja i ortografskoga prikaza: [bijo] – *bio* („fon [i] u takvu položaju uz drugi i obično (je) reduciran te se po pravopisnoj tradiciji i ne bilježi u pismu“ Brozović, 1991: 437).

n. p. ćutim, ljaga, mnogo, ne pak; čutim, laga, mnogo ili mlogo“. Partaš se tako odlučuje na dosljedno pravopisni pristup obradi te teme (dobar izgovor vodi ka točnom pisanju) iako se može pretpostaviti da je i tada, kao i danas, postojala potreba za širom eksplikacijom kada se (i zašto) piše č odnosno ć. To je svakako bilo potrebno u politički i kulturno najvažnijoj gradskoj sredini, a koja je bila u svojoj podlozi zapravo u većini kajkavska. Da je toga problema Partaš svjestan, iščitava se iz formulacije: „Suglasnik č koj se dobro od srodnoga i mekše glasećega suglasnika ć razlučiti ima, piše se na početku, u sredini i svršetku svih izvornih i izpeljanih rečih, u kojihgod to njegov glas zahtěva, n. p. čujem, tumačim, krojač“ (str. 15). U nastavku donosi popis pravila kada se piše ć, a motiv je za ta obrazloženja posvema pravopisno utemeljen: valjalo je naime opisati kada se ortoepski ostvaraj [ć] u pismu bilježi kao ć, a kada kao tj (Partaš, 1850: 17–19). U pravilima za zapisivanje fonema /ʃ/ i /ʒ/ Partaš se također poziva na izgovor, iako je jasno da je riječ o utjecaju ranije slovopisne prakse (Badurina, 2002: 60).¹⁰⁰

Broz se u svojim prvim izdanjima odlučuje za prikaz tvorbenih pravila koja pomažu da se odgonetne koji je fonem, a onda i grafem posrijedi. Upućuje i na rječnik, a u njemu u podnožju svake stranice ponavlja pravilo: „č se piše prema c i k, a ć prema t“.

U izdanju koje uređuje Boranić (1904. godine) opširno se donose upute kada se piše č, a kada ć. O pisanju đ¹⁰¹ govori se zbog usporedbe s dj (koje se piše za /d/j/), a ne s dž.¹⁰² Jednako je postupio i 1928. godine. Tek 1930. uvodi poglavlje o pisanju /ʃ/ (u samim rješenjima nema novosti: i dotad se dž pisao na mjestu ozvučivanja /č/ u kontaktu sa zvučnim suglasnikom te u turcizmima). Uz fonem /ʃ/ i dalje daje napomene koje su potaknute vjerojatno ortoepskim odnosom prema dijalektu, a odnose se na izgovor [dj] u standardu i dijalektu (napominje da „od suglasničkog skupa dj ne nastaje đ: 1. ako se j razvilo od staroga „jata“ (...) 2. ako se u složenicama prvi dio svršuje na d i drugi se počinje sa j: *nadjačati*, *adjektiv* (...)“ (Boranić, 1930: 19–20).

Pravopis iz 1960. bilježi da su se [č] i [ć] „u nekim govorima“¹⁰³ izjednačili i da „zbog toga dolazi do njihova uzajamnog zamjenjivanja, ne samo u

¹⁰⁰ Pisanje fonema /ʃ/ i /ʒ/ u Partaša pod snažnim je utjecajem grafijske i ortografske tradicije (Badurina, 2002: 60), pa se piše *ladja*, *takodjer*, ali *angjel*, *evangjelje*, *Gjuro*, *jegjupka* (umjesto *andjel*, *evandjelje*, *Djuro*, *jedjupka*). Međutim, Partaš je uvjeren da se tako pišu „polag izgovora“ (1850: 20).

¹⁰¹ „Mjesto slova đ neki pišu gj, na pr. *lagja*, *tugj*, *megju*..., ili dj, na pr. *ladja*, *tudj*, *medju*.“

¹⁰² Grafem se dž spominje pri objašnjavanju konsonantskih alternacija (1904: 22), a iz napomene u poglavlju u kojem opisuje odnos „grafema i glasa“ doznaje da ga smatra „glasom“.

¹⁰³ U skladu s još uvijek snažnim stavom prema kojem se pojmu standarda suprotstavlja pojam dijalekta, ne spominje se odnos standarda i urbanih idioma u kojima je artikulacijsko

govoru nego i u pismu“ (str. 39). Jedinstven je po tome što se odlučuje za navođenje opisa njihove artikulacije.¹⁰⁴ Zatim se navodi niz ortografskih minimalnih parova za č i ć. Popis je zanimljiv po tome što se u gotovo svakom paru može primijetiti da je riječ o leksiku niske frekventnosti i dijelom upitna standardnojezičnog statusa:

buča 'tikva'; 'posuda' ~ *buća* 'drvena ili željezna kugla'
čar < čarati ~ *ćar* 'dobit'
ćemer 'jed'; 'otrov' ~ *ćemer* 'pojas'
ćorda 'krdo' ~ *ćorda* 'sabljā'
jahaćica 'žena koja jaše' ~ *jahaćica* 'mazga za jahanje'
oraćica 'žena koja ore' ~ *oraćica* 'oraća zemlja'
spavaćica 'žena koja spava' ~ *spavaćica* 'košulja za spavanje'
gluhać 'biljka' ~ *gluhać* 'gluh čovjek'
vračanje < vraćati, vrač ~ *vračanje* < vraćati, vratiti
vratīć 'biljka' ~ *vratīć* 'mali vrat'.

Jednak postupak primjenjuje se i za objašnjavanje razlike između /*ǃ*/ i /*ǃ̣*/: opisuje se njihova artikulacija te se savjetuje kako uvježbati njihov pravilan izgovor. I za njih se donosi popis ortografskih minimalnih parova, među čijim se članovima pojavljuju i leksemi koji su u standardu slabije frekventni, usp.:

đak 'učenik' ~ *džak* 'vreća'
đem 'dio uzde' ~ *džem* 'voće ukuhano sa šećerom'
đida 'junak' ~ *džida* 'koplje' (Pravopis, 1960: 49)¹⁰⁵.

Hrvatski pravopis iz 1971. započinje poglavlje o pisanju /*č*/ napomenom da teškoća u njihovu razlikovanju u pismu nemaju oni koji ih nemaju ni u izgovoru te da „onima koji oba glasa jednako izgovaraju ili izgovor miješaju valja znati u kojima riječima dolazi koji glas“ (str. 23). Pozivanjem na tu opasku započinju i poglavlja o /*ć*/, /*ǃ*/ i /*ǃ̣*/ . Nadalje se kao i u prethodnim

izjednačenje tih fonema također prisutno.

¹⁰⁴ I ne samo to, za savladavanje te artikulacijske razlike u pravopisu se savjetuje „vježbanje u čitanju i pravilnom izgovaranju dobrih književnih tekstova“ (str. 39).

¹⁰⁵ Da je bilo poteškoća u pronalaženju ortografskih minimalnih parova kojima bi oprimjerilo bilježenje /*ǃ*/ i /*ǃ̣*/, vidljivo je i iz dvaju primjera koji se navode u nastavku. Prvi je „*đon* 'potplat' ~ *Džon* (u transkripciji) 'englesko ime'“, koji ima status ortografskoga para već po velikom i malom slovu, dakle nije minimalni par za /*ǃ*/ ~ /*ǃ̣*/ (valja napomenuti i to da je dopuštenje transkribiranoga pisanja vlastitih imena osoba u toj pravopisnoj knjizi posljedica ujednačavanja pravopisnih pravila prema srpskome pravopisu). Drugi se par ne može ni smatrati ortografskim minimalnim parom: „*Đorđe* je naše ime, a *Džordž* (u transkripciji) englesko“ (Pravopis, 1960: 49).

pravopisnim priručnicima opširno opisuje tvorba riječi i morfologija da bi se objasnila distribucija tih fonema, a onda i njihovo bilježenje.

I Anić i Silić u iznošenju pravila za pisanje /č/, /ć/, /ž/ i /ǰ/ u izdanjima svojih pravopisa priklanjaju se tradicionalnom (i prokušanom) popisivanju morfoloških i tvorbenih kategorija u kojima kontakti suglasnika rezultiraju pojavom tih fonema.

Od drugoga je izdanja Babić–Finka–Moguševa pravopisa (1994. godine) dodano objašnjenje da je u pravopisu nužno dati pravila za pisanje onih glasova koji „zadaju određene teškoće u pisanju književnoga jezika zbog njihove dijalekatne osnovice, ili zbog razlika između govora i pisanja **u samome književnom jeziku** (istaknula M. M.) ili zbog različitih mogućnosti pisanja s obzirom na fonološko i morfonološko načelo“ (str. 26). Istaknuti dio opaske pokazuje da se nerazlikovanje /č/ i /ć/, /ž/ i /ǰ/ više ne povezuje samo s neprevladanim utjecajima dijalekta, nego se primjećuje da je ta pojava zahvatila i standardni jezik. Takav pomak u gledištu u odnosu naprimjer na napomene u pravopisu iz 1960. godine daje naslutiti da se uočavaju promijenjeni odnosi u fonološkome sustavu standardnoga jezika. Naime dokazati fonološki status spomenutih četiriju fonema postalo je poprilično teško. Kao što pokazuje i popis ortografskih minimalnih parova iz jednoga pravopisa, članovi su minimalnih parova gotovo uvijek iz rubnoga leksika. U minimalne se parove tako uvrštavaju arhaizmi, dijalektizmi, regionalizmi, posuđenice (najčešće turcizmi i anglizmi), a događa se i da odabrani članovi para nemaju realnu komunikacijsku vrijednost (nefrekventni su u uporabi standarda). Tako popis minimalnih parova (usp. npr. Brozović, 1991) za dokazivanje fonemskoga statusa /č/ i /ć/ te /ž/ i /ǰ/ može zapravo poslužiti i u drugu svrhu: objašnjenje zašto uopće dolazi do utrnuća opreka unutar tih parova glasova u standardnome jeziku.

Priznavanje utrnuća spomenutih opreka u standardnome jeziku podupire stavove da je njihovo artikulacijsko nerazlikovanje postalo općejezična i štoviše stilski neutralna pojava te da je zapravo njihovo razlikovanje na ortoepskome planu stilski obilježeno kao regionalno i dijalektno. Krajnji je zaključak takvih interpretacija i futuristički prijedlog (Škarić, 2000; 2001a) o prilagodbi hrvatske ortografije „činjeničnome stanju“ u ortoepiji na način da se fonemi /č/ i /ć/ bilježe jednim zajedničkim grafemom, a tako i /ž/ i /ǰ/.

11.5 Ortografski i ortoepski aspekti kontinuantе starojezičnoga glasa jata

Kontinuantа je starojezičnoga glasa jata u povijesti hrvatskoga standardnog jezika bila i grafijski i ortografski i ortoepski izazov. Na nuđena se i upotrebljavana rješenja osvrćemo u vremenskom odsječku od početka ilirizma do danas jer su razvoju suvremenoga hrvatskog standardnog¹⁰⁶ jezika završni¹⁰⁷ pečat svojim normativnim odlukama i radom na normiranju dali ilirci.

O pitanju su se odraza starojezičnoga jata u standardnome jeziku ilirci počeli izjašnjavati s aspekta grafije: Gaj je za bilježenje kontinuantе nekadašnjega jata preporučivao grafijsko rješenje *ě* (poslije prozvano „rogatim e“) koje je preuzeo iz češke grafije i prvi put o njemu govorio 14. 3. 1835. u *Danici*, u članku *Pravopisz*, u kojem kaže: „Vnoge rechi, koje mi Horvati (misli: kajkavci, op. M. M.) szamoglasznikom e pishemo, navadni szu drugi ilirczi poleg zgovoru szvoga ili szlovum *i* ili pako *ie* piszati. N. p.: szvet, szvit, szviet, ded, did, died...“ Preporučuje pisanje *ě* jer ga tako pisanog: „vszaki poleg lastovite navade szvoje zgovarjati mose“. Zanimljivo je uočiti da i dvojica ilirskih gramatičara daju isto tumačenje:

- Vjekoslav Babukić: *Osnova slovnice slavjanske narěčja ilirskoga* (objavljena u „Danici ilirskoj“ u brojevima 10–15, a 1936. tiskana i kao knjiga): „Naša naměra ovdě nije predpisivati ljudem zakone kako imaju u obćem i prostom razgovoru izgovarati, nek' ga svaki izgovara kako mu drago; ali za volju sloge ilirske potrebno jest, da se u pismu jednako uvēk *ě* piše.“

¹⁰⁶ „Novoštokavski jezik, stiliziran prema folklornoj koine, javlja se u hrvatskoj književnosti, osobito pučkoj i poučnoj, od 17. stoljeća. (...) Oko sredine 18. stoljeća stječe se u uporabi toga novoštokavskog pismenog jezika i niz obilježja koja ga u najrudimentarnijem smislu obilježuju kao standardan“ (Katičić, 1978: 173-174). Ta su obilježja 1) ujednačenost na temelju folklorne novoštokavske koine, 2) prihvaćaju ga i pisci i čitatelji bez obzira na svoju dijalektnu pripadnost, a 3) zadobiva i obilježja polifunkcionalnosti: upotrebljava se na raznim područjima „od administracije, preko urbara i prijevoda zakona, stručnih djela i priručnika, proglaša i publicistike, raznih oblika prosvjetiteljskoga rada, književne polemike, pa do kompletnoga prijevoda Biblije i poetske stilizacije u duhu kasnog baroka, rokoka, klasicizma i predromantike“ (Katičić, 1978: 174). Uporabu toga novoštokavskog jezika koji je ujednačen na folklornoj novoštokavskoj koine karakteriziraju naddijalektnost, nadregionalnost i polifunkcionalnost (Katičić, 1978: 174).

¹⁰⁷ Počeci se hrvatskoga standardnog jezika smještaju u sredinu 18. st. (tu je tezu prvi iznio Brozović, 1970: 127-158; usp. i Katičić 1978; Katičić 1992, međutim ima i mišljenja o ranijem početku: Babić, 1989). Usp. i prethodnu fusnotu.

- Antun Mažuranić: dvojezična gramatika: *Temelji ilirskoga i latinskoga jezika* (1839) donosi jednu dodatnu preporuku: „Ovaj zabilježeni ě može svaki po volji na svoj način izgovarati, samo da se u pismo jednosličnost uvede: premda bi bilo dobro uvijek, a osobito u čitanju i u školah već iz toga kano ié ili je izgovarati ga, da se tim laglje zapamtiti može, gdje se pisati ima.“¹⁰⁸

Ako se Gajeva odluka/preporuka za pisanje ě, a izgovaranje „kako tko želi“ i mogla tumačiti kao izjava čovjeka koji pred sobom ima uvijek političku misiju – cilj koji treba doseći i u skladu s njime odabrati argumente koji ne moraju nužno težiti znanstvenoj potpunosti, iz izjava jezikoslovaca vidljivo je da je barem struka bila svjesna i ortoepske strane normiranja standardnoga jezika.

Pozornost valja zaustaviti na Babukićevoj formulaciji neka svatko ě izgovara kako mu drago u „**obćem i prostom razgovoru**“, dakle, onda kad to nije javni govor, kad je to zapravo ono što danas jezikoslovlje naziva razgovornim jezikom. Kao i u razmatranju rješenja u grafiji i ortografiji, tako i ovdje valja upozoriti na svijest o (pretežitu) načinu na koji se odvijala javna komunikacija – a to je bio pisani medij – naime Babukić ističe da je važno da se u pismu piše znak koji će pokazati složnost/jedinstvenost jezika u pismu.¹⁰⁹

Babukić još ne navodi kako bi se standardnojezična kontinuantata jata izgovarala u onom razgovoru koji nije „**obći i prost**“, ali taj odgovor nalazimo u A. Mažuranića. On također poziva da se piše ě, koji neka svatko izgovara prema svojoj volji, ali kaže da treba: „osobito u čitanju i u školah već iz toga kano ié ili je izgovarati ga, da se tim laglje zapamtiti može, gdje se pisati ima.“ Školski je diskurs stručno-znanstveni, nije „obći i prost“ – za njega je preporučio upravo određeni način izgovora.

Ostaje da se pokuša dokučiti na što A. Mažuranić misli kad preporučuje da se ě „**u čitanju**“ izgovara „kano ié ili je“. Standardni jezik – ugledan, pravilan, prestižan sustav – doživljavao se u 19. st. prvenstveno kao zapisan. Potvrđuje to i pristup onodobne lingvistike proučavanju jezika, koji je (pristup) tada započinjao i završavao se na samo pisanim tekstovima (tek će poslije tzv. mladogramatičari afirmirati proučavanje nezapisana jezika, tj. govora na terenu, što će i dovesti do prvih proučavanja dijalekata). U tridesetim i četrdesetim godinama 19. st. zapisivan je još uvijek samo onaj

¹⁰⁸ Cit. prema: Jonke, 1964:192.

¹⁰⁹ Napokon, kad u A. Mažuranića malo poslije nalazimo ortoepski savjet da se „rogato e“ čita kao *ie* u školama, obrazloženje je didaktičke naravi i opet u korist ortografije: „da bi učenici lakše naučili gdje pisati rogato e“.

sustav koji se smatrao književnojezičnim (tj. standardnim), pa je stoga moguće zaključiti da je suprotnost između „čitanja“ te „obćega i prostoga razgovora“ zapravo suprotnost između jezika knjige (tj. književnoga jezika) i jezičnoga sustava svakodnevne, razgovorne komunikacije koja znatno manje podliježe eksplicitnim jezičnim normama. Sve u svemu, navedena zanimljiva preporuka A. Mažuranića ne samo da pokazuje svijest o razlikovanju standarda i nestandarda nego i najavljuje stav **ortoepske norme** prema kontinuantu staroga jata u **standardnome jeziku**.

Ilirci-jezikoslovci bili su svjesni političke utemeljenosti dopuštanja raznovrsnoga izgovora jata (tj. izgovora „kako tko hoće“), ali su istodobno progovarali o tome izazovu sa svom stručnom ozbiljnošću. Moguće je zaključiti da su već tada vrlo dobro naslućivali neke važne značajke standardnoga jezika, kao što su: artifičijelnost i polifunkcionalnost, kao i to da je pisani jezik drugačiji od govorenoga, da između standarda i kojega konkretnog jezičnog sustava na terenu ne stoji znak jednakosti. Potonje su ilirski jezikoslovci, uostalom, pokazali vrlo jasno na drugim razinama standardizacije, osobito kad je riječ o leksičkome izboru i morfološkom sustavu.¹¹⁰

Grafijski odabir da se kontinuant starojezičnoga glasa jata bilježi znakom *ě* i dopuštenje da se on čita kako je tko inače navikao uskoro su pratili novi prijedlozi. Tako Gaj 1948. u *Danici* piše *ie* i u dugim i u kratkim slogovima¹¹¹, a Šulek je u *Nevenu*, u članku „O dvoglasu *ie*“ 1854. preporučio pisanje *ie* za duge, a *je* za kratke slogove¹¹². Iz tih rješenja valja iščitati i ortoepski ostvaraj, koji se prvenstveno svodi na odluku da taj ostvaraj bude jedan od triju ranije dopuštenih: upravo onaj jekavskoga tipa (nasuprot ekavskome i ikavskome, ranije ravnopravnima njemu). Sam je grafijski izbor pisanja *ie* i *je* preuzet iz dubrovačke književnosti. Iz Babukićeve je *Osnove slovnice slavjanske narječja ilirskoga*¹¹³ u kojoj kaže da „Pisme *ě* potrebuje se za one slovke, koje se u nekih stranah Ilirije kakti *je*, u nekih kakti *ie*, u nekih kakti *e*, a u nekih kakti *i* izgovaraju“ (str. 3) i navodi da se prema tome može izgovarati „*vjera*, *viera*, *vera*, *vira*“ (str. 3), a u nastavku daje i ortoepsku preporuku: „Za moći vëndar laglje upaziti, gde se *ě* pisati ima, dobro je barem u čitanju priučavati se ilirski *ě* razložno kao *je* izgovarati: n. p. *svěť*, *věra*, *dělo* – čitaj *svjet*, *vjera*, *djelo*“ (str. 4) vidljivo da

¹¹⁰ Te će ilirske poglede na standardizaciju poslije nasljedovati zagrebačka filološka škola (usp. npr. *Riječki filološki dani 2* – zbornik radova, 1998; Ham, 1998).

¹¹¹ Tako i J. Drašković čini ranije: u *Disertaciji iliti razgovoru* 1832. odlučuje se za jekavski izgovor po uzoru na Dubrovčane (samo što su oni pisali *ie* u dugim, a *je* u kratkim slogovima).

¹¹² Poslije će to 1864. u članku *Naš pravopis* predložiti i V. Jagić.

¹¹³ Izlazila je od 1936. u *Danici* i bila je prva gramatika „ilirskoga jezika“.

„izgovorno stanje na terenu Babukiću baš nije bilo posve poznato“ (Jonke, 1965: 191). Karadžić 1845. piše o tome da ilirci griješe „pišući jedno samoglasno slovo ě na onakijem mjestima, gdje su po narodnome govoru dva sloga“ (cit. prema Jonke, 1965: 198). U raspravi *Několiko řečíh o pravopisu* (1846. godine) Babukić će modificirati raniji ortoepski savjet u kojem više nema mogućnosti da se izgovara *ie*, već „slovo ě u boljem i krasnijem izgovoru“ treba čitati kao *je*: npr.: *vjera, mjera, djelo, tjelo, rjeka, svjet* (Babukić, 1846; cit. prema: Jonke, 1965: 199). Babukić će i objasniti da slogove u riječima *tjelo, rjeka, svjet* valja izgovoriti „otegnuto“, za razliku od kratkog sloga u *vjera, mjera, djelo* – „to bi dakle bio jednosložan izgovor refleksa glasa jat, i to dugi ili kratki izgovor“ (Jonke, 1965: 199). Iz korespondencije se između Karadžića i Babukića doznaje da je Karadžić pohvalio što se više ne savjetuju pogrešni izgovori u npr. *vijera, mijera, dijelo*, ali najbolje je rješenje, prema njegovu mišljenju pisati *je* u kratkim, *ije* u dugim slogovima. Babukić mu odgovara da je i njegova grafija manjkava jer je nedosljedna budući da „genitiv množine od imenice *mjesto* piše *mjesta* umjesto *mijesta*, kako bi valjalo pisati, jer je slog dug“ (Jonke, 1965: 200). Karadžić nije odgovorio Babukiću, već se iz njegove korespondencije s A. Kuzmanićem doznaje da Babukićevi prigovori ne stoje: naime on ne piše *mijesta* u genitivu množine nego *mjesta* jer se „tako **govori**“. Zanimljiva situacija pokazuje da su Babukić i Karadžić govorili o različitim sustavima: Karadžićev je imao dvosložan izgovor kontinuantne dugoga starojezičnoga jata, a Babukićev jednosložan. Moglo bi se reći da je Babukić kao gramatičar ilirskoga pokreta tim svojim stavom zacrtao daljnji razvitak ortoepske norme u hrvatskome jeziku, koja se u pogledu kontinuantne dugoga starojezičnoga jata zaista nastavila u smjeru jednosložnoga izgovora. Daljnji će razvoj pokazati da će se takav izgovor i učvrstiti.

Na grafijskome planu unatoč postupnom uvođenju zamjenskih grafema za ě ipak je još desetljećima supostajala i praksa pisanja ě (A. Veber Tkalčević npr. zadržao je grafem ě u *Slovnici hěrvatskoj* iz 1871. godine, i tek ga je u posljednjem izdanju u *Slovnici hrvatskoj* 1876. zamijenio Šulekovim prijedlogom). Pravopisni odbor iz 1877. također predlaže pisanje *ie* za duge slogove, a *je* za kratke. Nered u grafijskoj praksi konačno je prekinut izlaskom Brozova pravopisa 1892. godine, kojim se uvodi pisanje *ije* za dugi, a *je* za kratki ostvaraj kontinuantne starojezičnoga glasa jata koju je još ilircima predlagao V. Karadžić¹¹⁴.

¹¹⁴ „Trebalo svakako još spomenuti da je pobjedu Karadžićeva načina pisanja znatno potpomogao već 1880. pokrenuti 'Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika' Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Zagrebu pod uredništvom Đure Daničića, Karadžićeva učenika“ (Jonke, 1964: 179).

Brozova su objašnjenja o pisanju kontinuantе jata dvostruko motivirana: referira se na aktualnu praksu i napominje da „mjesto dojakošnjega *ie* (...) treba pisati *ije*“, ali iz daljnje je razrade pravila vidljivo i to da su objašnjenja koja slijede potaknuta ortoepskim problemima, pa smatra potrebnim objasniti kada se piše *ije*, a kada *je* kroz opširan popis gramatičkih kategorija u kojima oni alterniraju. Svi će daljnji pravopisi zadržati ortoepski motiviran pristup pravilima o pisanju kontinuantе jata. Jedino *Pravopis* iz 1960. godine, u skladu s nakanom da bude zajednički propis i za hrvatsku i za srpsku ortografsku normu, donosi i pravila o ekavskome odrazu kontinuantе starojezičnoga glasa jata. Obveza je osvrtnja na ekavski izgovor zadesila i *Pravopisni priručnik* iz 1986. godine zbog političkih okolnosti u kojima je objavljen, međutim u njemu je ona svedena tek na najkraću moguću opasku, koja je, naravno, u pravopisu iz 2001. uklonjena. U tim se dvama pravopisima, za razliku od ostalih izdanja, govori o „alternacijama *ije/je/e/i*“, što je metodološki točnije nego spominjanje: „ijekavskoga govora“ (Broz, Boranić), „glasova *ije-je*“ (Cipra–Guberina–Krstić, 1941.), „dvoglasa koji je postao od *ě* (jat)“ (*Hrvatski pravopis* iz 1944.), „ijekavskoga izgovora“ (*Pravopis* iz 1960.), „glasovnih skupova *ije* i *je*“ (*Hrvatski pravopis* iz 1971.) „dvoglasnika *je*“ (*Hrvatski pravopis* 1994., 1996., 2000. i daljnja izdanja). Šarolikost je naziva za kontinuantu starojezičnoga glasa jata zastupljenih u pravopisnim knjigama posljedica nejasna statusa te jedinice, koji ima uzrok u izostanku njezine jasne i čvrste ortoepske norme.

U razdoblju nakon Brozova uvođenja pisanja *ije* za dugu, a *je* za kratku kontinuantu starojezičnoga glasa jata izgledalo je da se s prihvaćanjem slovopisnog rješenja koje je desetljećima prije zastupao V. Karadžić¹¹⁵ prihvatila i razlika o kojoj je on govorio, tj. da je duga kontinuantа dvosložna, kratka jednosložna. I njegovi su se zaključci o takvim ostvarajima kao i pogledi na standardni jezik hrvatske mladogramatičarske lingvističke struje zasnivali na utjecanju organskim govorima kao uzornima za standardni jezik. Tumačenje je ortoepije kontinuantе jata u standardnome jeziku ovisilo dakle i o njezinoj ortoepiji u organskim govorima. U najširem smislu i Karadžić i hrvatski mladogramatičari uzorom su za standard smatrali novoštokavski ijekavski dijalekt¹¹⁶, koji međutim unatoč Karadžićevim spoznajama, a njih

¹¹⁵ Čini se da su ilirci imali bitno drugačiju svijest o odnosu ortografije i ortoepije od onih koji su s njima polemizirali o tome aspektu norme. Naime kad god su se bilo Karadžić bilo kasnije Jagić ili tzv. hrvatski vukovci obrušavali na ilirska grafijska i ortografska rješenja, u argumentima su za napuštanje ilirske ortografske prakse najčešće iznosili njezino razlikovanje u odnosu na ortoepski plan.

¹¹⁶ U znanosti su za taj dijalekt upotrebljavani različiti nazivi, ovdje se prihvaća termin prema nomenklaturi u Lisac, 2003.

su, uzgred, hrvatski mladogramatičari smatrali pouzdanima, nije homogen u ortoepiji duge kontinuantе jata¹¹⁷. Maretić drži da je ortoepska vrijednost duge kontinuantе nestabilna čak i u istoga govornika¹¹⁸ te da su Karadžićeva rješenja samo posljedica njegova pokušaja da usustavi stvarno stanje u organskim govorima¹¹⁹. Utjecanje dijalektu kao mjerodavnom za standardnojezičnu normu još će se dugo zadržati u razmatranjima ne samo o kontinuantima jata nego i o ostalim ortoepskim temama, iako je jasno da je upravo ugledanje na stanje u dijalektu odvlačilo pozornost s ortoepske realnosti u hrvatskome standardnom jeziku.

Pisanje *iје* u dugim i *je* u kratkim slogovima, koje je propisao Broz 1892. godine prekinuto je samo u pravopisu iz 1944. godine, u kojem je dano slovopisno rješenje *ie* umjesto *iје*. U pravopisnom pravilu u tome priručniku odraz kontinuantе jata naziva se „dvoglasom“: „Dvoglas, koji je postao od *ě* (jat), piše se u dugom slogu *ie* (*diete*), a u kratkom *je* (*djeca*). Taj skup *ie* jednosložan je dvoglas, pa se ne smije razstavljati“ (*Hrvatski pravopis*, 1944: 34).

Drukčije slovopisno rješenje od onoga koje je od Broza nadalje prihvaćeno u hrvatskome pravopisu trebalo je značiti povratak na rješenja prije prihvaćanja Karadžićeva prijedloga slovopisnoga rješenja. Štoviše, dana je i važna ortoepska napomena o njegovu jednosložnom izgovoru, za razliku od dvosložnoga koji je zastupao Karadžić, a time je ujedno obrazloženo i slovopisno rješenje – naime Karadžić se zauzimao za pisanje *iје* ističući argument da je izgovor duge kontinuantе dvosložan, dok je u *Hrvatskome pravopisu* iz 1944. godine dugoj kontinuantu priznata jednosložnost kao stilski neobilježen izgovor, a on se sugerira upravo pisanjem *ie*. Stilski se obilježen dvosložni izgovor (obično za potrebe broja slogova u stihu ili sl.) bilježi s *iје* (*Hrvatski pravopis*, 1944: 37).

Pravopis iz 1960. također donosi ortoepsku napomenu o dugoj kontinuantu jata: kaže da je ona dvosložna. Prije nego razmotrimo rješenja u pravopisu iz 1971., osvrnut ćemo se na pravopis koji je izdan 1986. godine, i

¹¹⁷ „Među vokalnim značajkama u tom je dijalektu najvažnije pitanje kontinuanata jata, još uvijek nejasno u pojedinostima. Svakako je ipak jasno kako je riječ o (i)jekavskom dijalektu, s time da je na sjeverozapadu (uključujući i centralnu Hercegovinu) običniji jednosložni refleks jata, na jugoistoku dvosložni. Ponegdje na refleks jata utječu osobito kvantiteta sloga i naglasak. Tako se npr. za dubrovačko područje često navodi kako je zamjena jata ili 'dvosložna (*br̂ijeg*) ili jednosložna (*riěka* ili *riěka*), ovisno o akcentu“ (Lisac, 2003). O toj je razlici koja ovisi o kvaliteti akcenta pisao još 1907. M. Rešetar u svojoj knjizi *Der štokavische Dialekt*.

¹¹⁸ „(...) tvrdim da se može dogoditi te isto čeljade istu riječ isti dan izgovara dvojako: sad *sjěno*, *riěka*, sad *ŝijeno*, *rijěka*. Jamačno bijaše tako i u Vukovo vrijeme (...)“ (Maretić, 1963: 69).

¹¹⁹ Smatra da su se i Karadžić i Daničić „u tome razlikovanju katkad pometali“ (Maretić, 1963: 69).

to stoga što se u njemu donosi novina u odnosu na *Pravopis* iz 1960. godine: riječ je o ortoepskoj napomeni u kojoj se na prvom mjestu navodi da kontinuant nekadašnjega jata u izgovoru ima vrijednost [je] (valja se podsjetiti da autori znakom *j* bilježe fonem /j/, pa to znači da se tako iskazana vrijednost izgovara [je]. Na drugom se mjestu navodi i druga vrijednost, dvosložna, [ije], ali bez podataka koji se zbog političkih okolnosti ne mogu iznijeti tada nego tek u izdanju iz 2001.: dvosložni je izgovor „lokalan i stilski markiran“ (*Pravopis hrvatskoga jezika*, 2001.).

Hrvatski se pravopis iz 1971. osvrće na ortoepiju kontinuant jata iz pravopisno-didaktičkih razloga: „(...) možemo poći od normalnoga jekavskoga izgovora pa znati da se svako dugo *je* piše *ije* osim tipova navedenih u pravilu I₂“ (1971: 41) Autori u nastavku uspoređuju izgovor i pisanje: „*cvjêt, mjêh, l'jêk, l'jêkovi, svjêća, djêliti, primjênjen...* treba pisati: *cvijet, mijeh, lijek, lijekovi, svijêća, dijeliti, primijenjen*“ (1971: 41), iz čega je vidljivo da autori daju novo značenje grafemu *ije*, shvaćaju ga kao slovopisnu konvenciju kojoj pridjeljuju jednosložan izgovor, koji je očigledno bio tradicijom hrvatske ortoepske prakse, nikad kodificirane. U dvadesetljetnom je razdoblju od izlaska prvoga izdanja pa do sljedećega izdanja toga pravopisa (1994. godine) objavljena važna rasprava o fonologiji hrvatskoga standardnoga jezika (Brozović, 1991) u kojoj se govori o dugoj kontinuant jata kao o diftonškoj jedinici. U drugome je izdanju *Hrvatskoga pravopisa* to mišljenje prihvaćeno i u njemu se (kao i u daljnjim izdanjima toga pravopisa) govori o kontinuant jata kao o „dvoglasniku *je*“. Za razliku od pravopisa iz 1971., od drugoga izdanja nadalje Babić, Finka i Moguš pišu: „Pravilo je za pisanje toga dvoglasnika u načelu jednostavno: gdje se dvoglasnik izgovara, tu se piše *ije*. On je uvijek dug: *bijel /bjêll/* i veoma se lako razlikuje od kratkoga glasovnog skupa *je*, koji se piše sa *je*: *bjelina /bjelinal/*“ (1994: 39). Usporedba toga pravila s mišljenjem iznesenim u tzv. londoncu, u kojem autori kažu da se *normalan jekavski izgovor dugoga je piše ije* (1971: 41), a i u oprimjerenjima takva izgovora bilježe je npr.: *cvjêt, djêliti, primjênjen*, ilustrativna je za rasprave vođene u posljednjem desetljeću 20. stoljeća o ortoepiskome i ortografskome aspektu duge kontinuant jata.

Rasprave o statusu kontinuant nekadašnjega glasa jata u hrvatskome jeziku dobile su svoj pravi zamah sredinom 90-ih godina 20. stoljeća. Već spomenutoj Brozovićevoj studiji o fonologiji hrvatskoga standardnoga jezika (Brozović, 1991) prethodila je opsežna rasprava istoga autora objavljena 1973. godine (Brozović, 1972/73b), u kojoj se objašnjava da je ortoepska vrijednost kontinuant jata u suvremenom hrvatskom standardnom jeziku jednosložna. Zaključci su o ortoepiji kontinuant jata naveli autora da 1991.

godine razvije tezu o fonološkome statusu dugoga jata. Ta je teza prihvaćena u *Hrvatskoj gramatici* (1995) te u *Hrvatskome pravopisu* Babića, Finke i Moguša (od 1994. nadalje). Suprotni su pogledi takvu rješenju problema prigovarali metodološku upitnost selektivnoga proglašavanja fonemom samo refleksa za dugi jat, a ne i za kratki te produljeni jat (npr. Pranjković, 1995).

Polemike su pokazale da je na kraju 20. stoljeća opet, kao i na početku rasprava o kontinuantu jata sredinom 19. stoljeća, u prvom planu problem izgovora duge kontinuantne, sada, doduše, ne više u dvojbi između dvosložnoga i jednosložnoga njezina izgovaranja, te slijedom toga i odgovarajućega grafijskog predstavljanja jednoga ili drugog izgovora (kao što je to bilo u raspravama u 19. st.), nego u sukobljenim mišljenjima o tome je li kontinuant dugoga jata dvoglasnik (Brozović) ili dvofonemski slijed (Pranjković, Škarić). Mišljenju je da je kontinuant jata fonem suprotstavljeno mišljenje da je ona morfonem (Pranjković, 1998: 194–195): „Situacija s alternacijama ije/je i sl. posve je analogna situaciji kakvu imamo npr. u vezi s oblicima tipa *prištem* ili *kazalištem*. Zašto u tim oblicima iza fonema *t* dolazi -em, a ne -om (**prištom*, **kazalištom*), ne možemo objasniti fonološki, jer bi iza *t*, koje nije niti je ikad bilo palatalno, uvijek morao biti nastavak -om (usp. *plotom*, *žitom*, *koritom*, a nikako **plotem*, **žitem*, **koritem*). Na morfonološkoj razini međutim možemo govoriti o morfonemu *št* koji je za razliku od fonema *t* (bio) palatalan. Isto se tako fonološkim zakonitostima nikako ne mogu objasniti alternacije refleksa jata, ali mogu morfonološkima, tj. tako da ih smatramo i opisujemo kao morfoneme, s tim, naravno, da na toj razini morfonemom ne bismo smatrali samo 'dvoglasnik *ie*', tj. *ije* nego i sve ostale reflekske (*jě*, *jē*, *e* i *i*). Druga je mogućnost, metodološki vjerojatno još prihvatljivija, da 'jat' ili 'refleks jata' odnosno 'ukupnost svih alternacija' smatramo morfonemom, a da pojedine reflekske smatramo alomorfonima“.

Ako se morfonologija definira kao jezična disciplina koja proučava „načine iskorištavanja fonoloških opreka radi izražavanja morfoloških opreka“ (Silić, 1976)¹²⁰, to znači da se alomorfon morfonema koji zovemo *kontinuantom jata* pojavljuju na fonološkoj razini izrazom jednaki izrazu kojega fonema ili skupa fonema. Alternante morfonema nazivaju se alomorfon (Silić, 1976: 182). Naime kao što su jedinice [z] i [š] u *razliti* i *rašćupati* alomorfon morfonema /z/, tako su i jedinice [sk] i [šf] u *iskati* i *ištem* alomorfon morfonema /sk/. Prihvati li se dakle da izraz alomorfona uvijek odgovara jednom ili više fonema, tj. izrazi se svih jedinica koje se

¹²⁰ Silić daje definiciju prema: Ahmanova, O. S.: *Slovar' lingvističeskikh terminov*, u: *Sovjetskaja enciklopedija*, Moskva, 1966.

mogu izdvojiti kao alomorfon na fonološkoj razini podudaraju s jednim ili više fonema (Lončarić i Zečević, 1999: 115), to znači da se u primjeru *iščem* izdvaja alomorfon [šč], a ne [šć] (na fonološkoj razini naime jedinica [š] pripada fonemu /š/).

Već izneseno mišljenje o tome da je kontinuantata jata morfonem, moguće bi bilo i modificirati u dijelu koji se odnosi na alternantu *jě*. Sva znanstvena sporenja o statusu te alternante podlogu imaju u njezinu nedefiniranom ortoepskom ostvaraju. Oprečna se mišljenja svode na tumačenja da se ona ortoepski ostvaruje kao: 1) jedinstven fon, i to dvoglasnik (kao što npr. misle D. Brozović, S. Babić itd.), ili pak da se ostvaruje kao 2) slijed dvaju fonema /j/ i /ě/ (što su u svojim radovima zastupali npr. I. Pranjković, I. Škarić i dr.). Međusobnu je nepomirljivost jednoga i drugoga rješenja moguće razriješiti promatranjem svih četiriju alternanata onako kako je najavio Pranjković (1998: 194–195): kao alomorfona. Slijedom toga alternante *jě*, *jě*, *e* i *i* bile bi alomorfon morfonema *kontinuantata jata* (koji nije moguće predstaviti nikojom jedinicom koja bi odgovarala izrazom kojem fonemu u hrvatskome standardnom jeziku, što je posve u skladu s određenjem morfonema kao apstraktne jedinice), a ostvaraj bi kontinuantata dugoga jata kao dvoglasnika bio na fonološkoj razini alofon. Naime kao što jedinica *š* u primjeru *iščem* nije činjenica morfonologije i na morfonološkoj razini nije moguće govoriti o alomorfonu [šč], već jedino o alomorfonu [šć], tako se i alomorfon [jě] može ostvariti kao 1) dvoglasnik [je]¹²¹ (usporedivo sa [šć]) ili kao 2) dvofonemski slijed [jě] (usporedivo sa [šć]). Alomorfon, rečeno je, promatrani na fonološkoj razini odgovaraju jednom fonemu ili skupu fonema. Alomorfon [e] i [i] morfonema *kontinuantata jata* odgovaraju fonemima /e/ odnosno /i/. Alomorfon [jě] odgovara skupu fonema, tj. /jě/. Alomorfon [jě] odgovara skupu fonema /jě/. Takva interpretacija ostavlja fonološki irelevantnim ionako nejasan ortoepski lik kontinuantata dugoga jata. On, također, omogućuje da se ortoepski ostvari i [ljepo] i [ěpo]. Naime prvi se od tih dvaju ostvaraja doživljava kao činjenica „višega“, „odnjegovana“ stila, kao „pravilniji“ i

¹²¹ Uporaba znakova za tu jedinicu na fonološkoj razini različita je u pojedinim priručnicima. U Raguževoj gramatici (1997) rabi se naziv „dvoglas *ie*“, na kojem autor označava akcente jednako kao što je to učinjeno i u *Rječniku hrvatskoga jezika* Leksikografskoga zavoda (2000): *liěp*, *vrěme*). U Težakovoj i Babićevoj gramatici (2000) govori se o dvoglasniku *ie*. Barić i sur. (2005; 2007) u *Hrvatskoj gramatici* dvoglasnik označavaju s /ie/, dok se pod istoimenom natuknicom u *Velikom rječniku hrvatskoga standardnog jezika* (VRH 2015) dvoglasnik naziva i složenim samoglasnikom *ie*. Brozović (1991; 2007) zapisuje je ga kao /jě/ (na nekoliko mjesta crta kojom su prekriveni *i* i *j* produžena je i na *ě*, no riječ je o slučajnosti).

„pažljiviji“ izgovor. Drugi se pak javlja kao činjenica svakodnevnoga, razgovornoga stila, bržega i nemarnijega govora i izgovora.¹²²

Ostvaraji poput [lépo] preskaču se u ortoepskim raspravama, pa bi se na temelju toga moglo pomisliti da su izvan norme standardnoga jezika. Ipak, prisutnost je takvih ostvaraja u uzusu nedvojbeno. I ne samo to, takvi su ostvaraji dodatno potpomognuti fonološkim procesom koji se odvija u vezi sa zanaglasnom dužinom u suvremenome hrvatskom standardnom jeziku. U nizu istraživanja upozorava se na izostanak zanaglasnih dužina u suvremenom standardu, u neutralnoj komunikaciji. Ostvarivanje je zanaglasne dužine u suvremenome hrvatskom standardu obilježeno, i to najčešće kao lokalni ili eventualno arhaični kazališni izgovor. U Silić–Pranjekovićevoj gramatici, u kojoj autori i inače nastoje evidentirati i komentirati uporabne ostvaraje te njihov odnos prema normi i kodifikaciji, priznaje se upravo opisano stanje. Autori zaključuju da je zanaglasna dužina činjenica gramatike, a ne nužno i komunikacije (Silić i Pranjeković, 2005: 20–21). Izostanak zanaglasnih dužina u suvremenoj komunikaciji na standardnome jeziku dovodi do toga da se i *duga kontinuantata* krati kad se nađe izvan naglaske. Proces gubljenja zanaglasne dužine rezultira, između ostaloga, izgovorom kao u primjerima [zàlěpén] umjesto [zàljěpén], [izlěčen] umjesto [izljěčen], [priklēšten] umjesto [prikljěšten], [kòlěvka] umjesto [kòljěvka] i sl.

Vratimo se ostvarajima [ljepo] i [lépo]. Prvi ostvaraj ne bi bio moguć kad se ne bi predviđela mogućnost alofonskoga izgovora koji smo već prikazali kao [je], budući da se u hrvatskome standardnom jeziku ne pojavljuje slijed /lj/ koji se ne bi izgovarao kao /l/. Kad bi se prihvatilo tumačenje da *kontinuantata*, bilo duga bilo kratka, u ostvaraju ima samo vrijednost [je], svaki bi se prethodni fonem /l/ ili /n/ jotirao/palatalizirao u /l/ odnosno /n/. Ortoepska stvarnost međutim pokazuje da se, kao što je netom rečeno, /l/ i /n/ ispred duge *kontinuantata* mogu ostvariti nejotirano i jotirano. Nejotirani izgovor omogućen je izgovorom duge *kontinuantata* kao dvoglasnika [je]. Iz toga slijedi: kad se morfonem koji smo nazvali *kontinuantom tata* ostvaruje kao alomorfon [jě] (tj. *duga kontinuantata*), u suvremenome hrvatskom standardnom jeziku taj se alomorfon može izgovoriti: [jě] (dvije jedinice u izrazu) i [je] (jedna jedinica u izrazu). Ti su ostvaraji na morfonološkoj razini međusobno u statusu slobodnih varijanata u suvremenome hrvatskom standardnom jeziku.

¹²² Kao što će se alofon [š] ostvariti samo ako ga govornik korektno izgovori, tj. ako korektno izgovori [č], budući da se javlja samo ispred toga fonema, tako će se i [mljéko] ostvariti samo ako govornik izgovorno razlikuje *je* u *mljeko* i *je* u *bljedoća*.

Iako smo rekli kako je metodološki prihvatljivo da morfonem koji objedinjuje svoje alomorfone *jě, jē, e* i *i* nije potrebno izraziti jedinicom kojoj se izraz sastoji od fonema ili skupa fonema, ipak ćemo to pokušati učiniti. Morfonem, tj. predstavnik svih realizacija ili alomorfona, jedinica je koja se pojavljuje u tzv. fonološki neutralnoj okolini. Tako će naprimjer u *razliti, rastočiti, raščupati, ražalostiti* usporedbom fonološkoga sastava jedinica [raz], [ras], [raš], [ra]¹²³ biti izdvojene jedinice [z], [s] i [š], pri čemu su [z], [s] i [š] alomorfonu morfonema /z/. Apstraktna je slika morfonema preuzeta od one jedinice, tj. onog alomorfona koji se pojavljuje (i) u fonološki neutralnoj okolini – u ovome slučaju to je jedinica [z] jer je ona jedina od alternanata koja je moguća i u fonološki neutralnoj okolini, npr. *razliti, razabrati*.

Analogno tome apstraktna bi se slika morfonema koji je nazvan *kontinuant* jata morala moći izvesti iz njegovih alomorfona, tj. alternanata: [jě], [jē], [e] i [i]. Među tim je alternantama zamjetno da se [e] javlja samo pri kraćenju kontinuantne jata kada on slijedi suglasničku skupinu koja završava s [r], dok se alternanta [i] pojavljuje kada se kratka kontinuantna jata nađe ispred [o] ili [j]. Alterniranje koje ovisi o jedinicama u neposrednom susjedstvu, tj. o stanju „ispred“ i/ili „iza“, fonološka je činjenica. Fonološka je činjenica također i ona distribucija koja je uvjetovana dužinom sloga (jer i on je naime fonološka jedinica). To je važno napomenuti zbog stava koji alternantom smatra i dvoglasnik [je] – naime ta je jedinica uvjetovana dužinom (naglašenom ili nenaglašenom) tako što se ne može pojaviti izvan dugoga sloga. Naprotiv, alternanta [je] može se pojaviti i u kratkom slogu (npr. *cvjetovi, ponedjeljak*) i u dugom slogu (npr. *premjestati, G ponedjeljka*). Da je morfonološki upravo alternanta [je] u vezi s fonološkom pojavom alternanata [i] i [e], pokazuju i slučajevi koji su u normiranju tradicionalno smatrani iznimkama, npr. *sjeo* (glagolski pridjev radni za m. r. jednine) ili pak *ogrjev* te npr. novija normiranja koja dopuštaju uz alternantu [e] naporedni ostvaraj alternante [je], npr. *sprječavati, grješnik, vrijedniji*¹²⁴. Značilo bi to

¹²³ U alomorfu [ra] ne izdvajamo alomorfon [ø] jer za nj ne bi bilo moguće naći izraznu podudarnost s kojim fonemom (u skladu s određenjem alomorfona), a k tome segmentiranje [ra] umjesto [raž] u npr. *ražalostiti* samo je konvencija: morfemska je granica potpuno fuzionirana i prolazi zapravo kroz jedinicu [ž], za koju je jednako točno reći da pripada i prefiksalsnome i korijenskome morfemu.

¹²⁴ Motivacija je (i uzrok) takvih normativnih rješenja sociolingvistička, a ne sistemska. Moguće je naime zamijetiti da su u hrvatskim ortografskim priručnicima prisutna kolebanja upravo u segmentu koji se tiče normiranja kratke kontinuantne starojezičnoga jata iza konsonantske skupine koja završava s /r/. Iako je u većini priručnika alternanta [e] postavljena kao osnovno pravilo, a alternanta [je] navodi se kao iznimka u ograničenu broju primjera (koji u priručnicima varira i brojem i izborom), autori *Hrvatskoga pravopisa* od njegova su drugog izdanja (1994) nadalje zastupali mišljenje da je alternanti [je] i pravopisna povijest (Babić, 2005: 8–13) i „jezična praksa“

nadalje da su oblici *sprječavati*, *grješnik*, *vrjedniji* morfonološki prikazi, a *sprečavati*, *grešnik*, *vredniji* fonološki prikazi¹²⁵. Stoga se izglednim čini da je upravo alternanta [je] prikladna za ilustriranje apstraktne jedinice (morfonema) koju ovdje nazivamo *kontinuantom jata*. Slijedom toga moglo bi se govoriti o morfonemu /jel/ koji ima alternante [jě], [jē], [e] i [i].

Namjera da se opisane ortoepske razlike zabilježe i u pismu, koja je, ipak posve nenamjerno, dovela na kraju do ortografske situacije u hrvatskome jeziku da se tradicionalno u ortografiji bilježi i razlika koja u suvremenome hrvatskom standardu ima status ortoepske fakultativnosti samo je izazvala zabune. Pisanje alofonskih realizacija prosječnome govorniku nužno zadaje poteškoće jer je govornik svakoga idioma, prirodno, svjestan samo fonema, a ne i alofona ili fonova.

(Babić, 2005: 13) priskrbila pravo prednosti nad alternantom [e]. Motivacija za povećanje broja primjera u kojima se iza suglasničke skupine koja završava s /r/ izgovara alternanta [je], a ne [e], ima sociolingvističku narav: poopćenje uvjerenja da je hrvatski standardni jezik jekavski (za razliku od nejekavskih hrvatskih dijalektalnih sustava i nejekavskih inojezičnih sustava) odvodi govornika često u smjeru predosljedne provedbe distribucije alternante [je] ne samo na pozicijama u kojima joj etimološki nije mjesto (npr. hiperjekavizmi poput *istovjetan*) nego i na pozicijama u kojima se ona etimološki zaista nalazi, ali se njezina površinska struktura vlada prema drugačijim fonološkim pravilima (stoga se i o primjerima kao što su: *grješnik*, *vrjedniji*, *sprječavati*, ako se za njih propisuje jekavski **izgovor** alternante [je], mora govoriti kao o hiperjekavizmima, no ta kvalifikacija istodobno nipošto ne prejudicira i njihov normativni status – i nesistemske pojave naime mogu biti legitimnom činjenicom norme standardnoga jezika).

¹²⁵ Ovdje se ne govori o tome je li morfonološki prikaz podudaran s fonološkim prikazom ili se oni razlikuju / trebaju razlikovati. Načelno, oni se mogu i ne moraju podudarati. Primijenjeno na ovu konkretnu situaciju moglo bi se reći da se pisanje *sprječavati*, *grješnik*, *vrjedniji* smatra morfonološkim samo ako se podrazumijeva da on stoji za fonološke vrijednosti: *sprečavati*, *grešnik*, *vredniji*. Međutim ako se za pisanje *sprječavati*, *grješnik*, *vrjedniji* podrazumijeva izgovor *sprječavati*, *grješnik*, *vrjedniji*, nije riječ o morfonološkome ortografskome načelu.

12. Pisanje riječi sastavljeno i nesastavljeno

Pri prenošenju govora u pismo važan je problem određivanje granica riječi. O ortografskoj se temi pisanja riječi sastavljeno i nesastavljeno stoga određuju sve hrvatske pravopisne knjige. Pritom ta je tema kroz povijest hrvatskih pravopisnih knjiga bila različita opsega i raščlanjenosti. U Partaševu *Pravopisu jezika ilirskoga* (1850) nije zastupljena. Kušar joj međutim u svojoj pravopisnoj studiji (1889) posvećuje analizu koja će svojom strukturom (i rješenjima) postati temeljem za poglavlje u Brozovu pravopisu (1892) i svim kasnijim pravopisima.

Ta se tema u pravopisnim knjigama raščlanjuje prema trima ortografskim obilježjima: nesastavljenom pisanju, sastavljenom pisanju i pisanju sastavljeno s crticom (spojnicom). Ortoepski pogled na te kriterije ne podudara se s ortografskim: naime već je prije analize pojedinih problema jasno da treći način pisanja (sastavljeno s crticom/spojnicom) najčešće neće svoj odraz moći pronaći na ortoepškome planu, tj. vrijednosti postignute u pismu uporabom crtice/spojnice neće se uvijek moći izraziti i na ortoepškome planu (npr. ortografski se minimalni par *gradišćansko-hrvatski* 'koji se odnosi na Gradišće i Hrvatsku' ~ *gradišćanskohrvatski* 'koji se odnosi na gradišćanske Hrvate' na ortoepškome planu ostvaruje jednako [*gr̩adišćanskoh̩rvăck̩i*]¹²⁶). I ne samo to, odnos sastavljenoga i nesastavljenoga pisanja riječi na ortoepškome planu često se poništava zbog različitosti u poimanju riječi kako je shvaća ortografija i riječi kako je shvaća ortoepija – njihove razlike u poimanju riječi temelje se na različitu odnosu između tzv. *morfološke* riječi (koja je podlogom za ortografski pogled na riječ i ortografski pristup određivanju granica riječi) i tzv. *fonetske* ili *izgovorne* riječi koja je podlogom za ortoepski pogled na riječ i ortoepski pogled na određivanje granica riječi.

Ortografski kriteriji za pristup rješenju pitanja o pisanju riječi sastavljeno ili nesastavljeno nisu nipošto suženi samo na morfologiju, premda od nje polaze (osnovna je postavka u pravopisima naime: dijelovi se riječi pišu sastavljeno, skupovi riječi nesastavljeno). Već u prvoj pravoj studiji o pravopisu hrvatskoga jezika pojavljuje se naime i semantički kriterij: Kušar (1889: 81) ističe semantiku kao kriterij za pisanje prijedložnih izraza:

¹²⁶ Zamjetno je da se govornici u pokušaju da se dovinu rješenju toga problema služe ili opaskom kojom se referiraju na ortografski plan (tj. na to kako je riječ zapisana ili kakav bi oni izbor u njezinu pisanju načinili) ili pak u govoru na mjestu ortografske crtice/spojnice čine stanku, u pravilu namjerno dužu od one koja razdvaja dvije naglašene riječi, koje na ortografskome planu inače razdvaja bjelina.

„Napokon zajedno mogle bi se pisati i mnoge druge riječi u kojih je adverbijalno značenje n. p. napose, navrijeme, podjedno, posve, spočetka, uoči, uopće, začudo, zamalo, zbogom, zgorega, itd.“

Osobito je za odnos ortografije i ortoepije važan problem pisanja priložnih i prijedložnih riječi i izraza. Pravopisna norma upravo se u tome svojem dijelu radikalno razlikovala u pojedinim hrvatskim pravopisnim knjigama krećući se između dviju težnji: preporuke da se u tim slučajevima što manji broj primjera piše sastavljeno kako se time ne bi (nepotrebno?) povećavao leksički fond u standardnome jeziku te njoj suprotne preporuke da se sastavljeno pišu u svim takovrsnim slučajevima.

Brozovi su kriteriji za sastavljeno i nesastavljeno pisanje riječi semantički i gramatički (Pranjeković, 2005: 100). Prema semantičkome kriteriju riječi se pišu sastavljeno ako se jednomu od dijelova uopće više u suvremenom jeziku ne osjeća značenje (tj. ne postoji kao samostalna riječ)¹²⁷, npr. *dokle*, *uzastopce*, te ako se u sastavljenoj riječi „ne osjeća više pojedinačno i prvo značenje“ (Broz, 1892: 41) njezinih sastavnica (npr. *pošto* 'kad' ~ *po što* 'po kojoj cijeni'). Gramatički je kriterij zastupljen u pravilima prema kojima se sastavljeno pišu one riječi čiji se dio, kad se pojavljuje samostalno, ne javlja „u onome obliku gramatičkom u kojemu dolazi u sastavljenoj riječi“ (Broz, 1892: 40) npr.: *možda*, *valjda* (*mož-* i *valj-* naime nisu samostalne leksičke jedinice) te također u slučajevima kad jedna od sastavnica u riječi nema gramatički oblik koji bi trebala imati uz tu drugu sastavnicu, npr. *dovijek*, *odmah*, *iskraj* (gramatički bi trebalo: *do vijeka*, *od maha*, *iz kraja*). Maretićevu se stavu da to pitanje treba prepustiti običaju suprotstavlja A. Musić i „proklamira tri opća načela, koje zapravo preuzima od velikog mladogramatičarskoga autoriteta Hermanna Paula (iz njegova čuvenog djela *Prinzipien der Sprachgeschichte* – Načela jezične povijesti). To su načela izolacije, diferencijacije i derivacije“ (Pranjeković, 2005: 101).

Prema načelu izolacije riječ se piše sastavljeno s nekom drugom ako se tako spojene izoliraju od ostalih dijelova iskaza bilo formalno bilo materijalno: **formalna** se izolacija odnosi na primjere kada sastavni dio ne dolazi samostalno (npr. *naiskap*, *iznenada*, *naizust* – riječi *na* i *iz* samostalne su, ali drugi dio *iskap*, *nenad*, *izust* ne pojavljuju se izvan navedenih spojeva), a materijalna se odnosi na odmak od osnovnoga značenja sastavnice, npr.: značenje riječi *doduše*, *naime*, *spolja* više ne uspostavlja veza s korijenskim morfemima *duša*, *ime*, *polje* (Pranjeković, 2002: 55; 2005: 101). Načelo diferencijacije primijenjeno je kad se ortografski odražava razlika u značenju formalno iste skupine riječi ili spoja, npr. *napolje* (*hinaus*) ~ *na polje* (*aufs*

¹²⁷ „...nije živa riječ pa se sama sobom nikako ne govori“ (Broz: 1892:40)

Feld), *prijepodne* (*Vormittag*) ~ *prije podne* (*vor Mittag*) i sl. (Pranjkoć, 2002: 55; 2005: 102). Prema načelu derivacije sastavljeno bi se pisao onaj skup riječi iz kojega se mogu izvoditi druge riječi, npr. *nizbrdo* > *nizbrdica*, *dosada* > *dosadašnji*, no Musić izražava sumnju u to načelo jer primjećuje da bi to značilo i zahtjev za sastavljenim pisanjem sintagmi poput *na čelu* (jer se iz nje izvodi *načelnik*), *na prstu* (jer se iz nje izvodi *naprstak*) itd. (Pranjkoć, 2002: 55; 2005: 28).

Takvi su kriteriji, semantički i gramatički, u podlozi i pravila koja daje Brozov nasljednik Boranić u daljnjim izdanjima pravopisa. U *Hrvatskome pravopisu* Cipre, Guberine i Krstića (1941) prvi se put uvodi naglasni kriterij (Pranjkoć, 2002: 56), a on se zatim pojavljuje i u *Hrvatskome pravopisu* iz 1944. godine. Pravila utemeljena na tome kriteriju glase:

„1. Jedna riječ ne može imati dva naglasaka.

2. U složenici ne mogu biti oba sastavna dijela naglašena. U polusloženici oba su dijela naglašena“ (*Hrvatski pravopis*, 1941).

Međutim ta su dva pravila, kad se ima u vidu tradicija hrvatske pravopisne norme na koju se u spomenutom pravopisnom problemu nastavlja i ta pravopisna knjiga, zapravo obrnuto postavljena, ne postavlja se naglasak kao kriterij, nego najprije treba odgovoriti na pitanje što će se smatrati riječju (koja će se definicija termina *riječ* odabrati) i zatim na nju primijeniti pravilo prema kojem ona ne može imati dva naglasaka. Nadalje, najprije valja izdvojiti složenicu, a zatim primijeniti pravilo da ona ima samo jedan naglasak. Također, najprije treba prepoznati tzv. polusloženicu i na nju primijeniti pravilo da su oba njezina dijela naglašena. U Beličevu pravopisu iz 1950. ističe se da naglasak ne može biti kriterij za pisanje riječi sastavljeno ili nesastavljeno jer se ne piše npr. *ugrad* iako se izgovara [ügrād]. (Pranjkoć, 2002: 57). U „*novosadskome*“ *Pravopisu* (1960) primijenjena su pravila zasnovana na mješovitom kriteriju: tvorbenom i naglasnom. Pranjkoć smatra da naglasni kriterij ne treba zaobići, ali da mu treba prilaziti sa sviješću o tome kako on nije „pouzdan znak da je riječ o izvedenici ili složenici, unatoč tome što je činjenica da se u našim pravopisima primjerice puno češće pisalo *ustranu*, *nizbrdo*, *podnoć*, nego *ustvari*, *uredu*, *postrani*“ (2002: 57). Čini se da su hrvatski pravopisi otvoreni prema sastavljenom pisanju onih prijedložnih sveza koje ne samo da imaju popriloženo značenje nego u kojih je došlo i do fuzioniranja granice zahvaljujući prijenosu akcenta s naglašene riječi na prijedlog. Tako će se i u pravopisima Anića i Silića (1986, 2001), koji su propisali najveći broj prijedložnih izraza koji se pišu sastavljeno, priznati pisanje *ujesen*, *najesen*, ali ne i *uproljeće*, *naproljeće*, *uljeto*, *naljeto*. Veću je razlikovnost u razmatranome problemu moguće postići u ortografiji nego u ortoepiji. Ta je ortografska vrijednost osobito iskorištena u *Pravopisnome*

priručniku (1986) i *Pravopisu hrvatskoga jezika* (2001), što je vidljivo i iz oprimjerenja u pravopisnome rječniku u objema knjigama.

Ortoepški je plan imao utjecaja na ortografski plan kad je riječ o pisanju riječi sastavljeno ili nesastavljeno utoliko što su akcenatska pravila potpomagala i učvršćivala praksu sastavljenoga pisanja prijedložnih izraza koji su prema kriteriju semantičkoga diferenciranja potpadali pod pravilo o sastavljenome pisanju, a u kojih se akcent prenosio na proklitiku. Jednako je tako ortoepški plan usporavao proširenje i učvršćivanje prakse sastavljenoga pisanja onih prijedložnih izraza koji bi se tako pisali prema istome semantičkom kriteriju, ali u kojih se ne događa prijenos akcenta na proklitiku. Iako akcenatski kriterij ne može biti dostatan za određivanje sastavljenoga ili nesastavljenoga pisanja riječi, ipak je njegov utjecaj zamjetan. Moguće bi bilo zaključiti da je za sastavljeno pisanje prijedložnih izraza uz prvi uvjet o njihovoj semantičkoj diferencijaciji ne manje važan i uvjet o fuzioniranju morfološke granice, koje je čvršće sugerirano prijenosom akcenta na prijedlog, nego pak izostankom toga prijenosa.

U okviru ove pravopisne teme zanimljivo je promotriti i stanje u suvremenoj ortoepskoj stvarnosti kad je riječ o pomaku naglasaka u proklizi. Pravopisni je plan omogućio dakle evidentiranje semantičke diferencijacije između složenih priloga i prijedloga s jedne te prijedložno-padežnih izraza s druge strane, koju nije moguće izraziti na planu izgovora. Kako takva diferencijacija ima ključnu vrijednost u jezičnoj komunikaciji, u govornoj je zajednici zamijećena tendencija da se isti razlikovni funkcionalni odnos uspostavi i na pravogovornome planu. Mnogobrojni izvještaji svjedoče o tome da se u govornoj zajednici ne provodi, odnosno da se gubi, pomak naglasaka na proklitiku u prijedložno-padežnim izrazima (Brabec–Hraste–Živković, 1954: 18 i 1963: 21; Pranjković, 2010[1978]: 99; Buzina, 1987: 157–158; Barić i sur. 1997: 92; Škarić, 2009: 123; Kalogjera, 2009: 555; Delaš, 2013: 43). Istodobno se međutim zamjećuje uspostavljanje tendencije da se naglasna pomicanja u prilogima i prijedlozima tvorenima od tih izraza provode ne samo ondje gdje je to zakonito prema pravilima neoslabljenoga i oslabljenog pomicanja nego i ondje gdje za to nema naglasnih opravdanja (Matešić–Ramadanović, 2017). Pa iako se u ovome trenutku ne može sa sigurnošću reći hoće li se ta tendencija proširiti u govornoj zajednici na sve slučajeve i postati tako modelom koji bi se mogao primijeniti na (konačno) rješavanje pisanja riječi sastavljeno i nesastavljeno, moguć je zaključak da je u ovome slučaju diferenciranje na pravopisnome planu potaknulo jezičnu/govornu zajednicu da se jednakovrijedno diferenciranje pokuša omogućiti i na pravogovornome planu.

13. Interpunkcija i ortoepija

Ortografska se slika ortoepije rečenice ostvaruje putem pravila za distribuciju interpunkcijskih znakova. Inventar je elemenata rečenične ortoepije koji ortografija može i želi prenijeti redovito vrlo skroman i svodi se na bilježenje raznih vrsta i značenja rečeničnih stanki (zarezm, točkom, dvotočkom, crtom, trima točkama), oznaka za rečeničnu intonaciju (točka, uskličnik, upitnik) te oznaka nekih stilskih vrijednosti (npr. emocionalne obilježnosti) rečenice (udvajanje ili kombinacija uskličnika i upitnika).

Kad se govori o odnosu interpunkcije i ortoepije, jasno je da se najveća zastupljenost utjecaja ortoepije očekuje u primjeni ritmo-melodijskoga interpunkcijskog načela, iako se može reći da ni strukturno-gramatičko načelo, a ni semantičko-logičko interpunkcijsko načelo nisu u proturječju s ritmo-melodijskim (Badurina, 1996: 120; 2006: 150–152; Silić 1998, 393–396). Naime semantička interpunkcija podrazumijeva da će se interpunkcijski znak naći i na mjestima na kojima bi se on našao prema pravilima strukturne interpunkcije, a i ritmo-melodijska u suglasju je sa semantičkom jer se i više nego na sam ritam oslanja na semantiku iskaza, tj. ritam uvelike ovisi o aktualiziranome značenju iskaza. Naprimjer pisanje zareza između zavisne i glavne rečenice kada su one u inverznom poretku nije posljedica manje čvrste veze među njima nego je, naprotiv, bilježenje zareza posljedica podjednako strukturnoga pogleda na distribuciju interpunkcijskih znakova kao i ritmo-melodijske činjenice da se među njima pojavljuje stanovita stanaka u govoru.

Tip je hrvatske interpunkcije od Brozova pravopisa pa do *Pravopisa* iz 1960. strukturno-gramatički (prema ugledanju na njemačku interpunkcijsku normu), a od 1960. nadalje logičko-semantički. Ta je logičko-semantička interpunkcija nazivana i slobodnom, mada se njezina sloboda ne ogleda u proizvoljnosti, nego tek u oslobođenosti od strukturnih obaveza. Pomicanje uporišta sa strukture na semantiku znači i napuštanje rečenice kao okruženja iz kojega se izvode interpunkcijska pravila i pomicanje, upravo podizanje, na razinu nadrečeničnoga ustrojstva (Badurina, 1996: 119).

Inventar je intonacijskih obrazaca u jeziku veći od onoga koji se prenosi na pravopisni plan, kao što smo to pokazali u 7. poglavlju ove knjige. Na tome se polju potvrđuju različita gledišta s obzirom na to pristupa li se prozodiji s fonetske ili fonološke strane. S aspekta fonetike govori se o šest (Škarić, 1991: 309–313) i osam (Ivas, 1996) intonacijskih jezgri (s time da je, prema Ivasu, taj sustav otvoren) u hrvatskome standardnom jeziku.

Hrvatske gramatike i pravopisi složni su u tome da fonetske popise intonacijskih jezgri reduciraju na dva ili tri obrasca. O dvama intonacijskim

obrasima govore gramatike: Barić i sur. u izdanjima prije 1995. godine (upitna i usklična intonacija) i Težak–Babićeva gramatika (1992; 2000) (uzlazna i silazna), a tri tipa navode se u gramatici Barić i sur. od 1995. godine nadalje, u Raguževoj gramatici (1997) te u Silić–Pranjkovićevoj gramatici (2005), u kojoj se rečenična intonacija prikazuje detaljnije nego u drugim gramatikama i opisuje s aspekta obavijesnoga ustrojstva rečenice, osobito složene rečenice (Silić–Pranjković, 2005: 367–374). Hrvatski pravopisi u čitavoj svojoj tradiciji slijede takav reducirani pogled na intonaciju, svodeći ga na bilježenje onih njezinih aspekata koji su nužni za razumijevanje značenja iskaza. Ni u tome ipak ne ispunjavaju sve potrebe. Kad govorimo o rečeničnome naglasku primjerice, pravopisi ne predviđaju sustavnost njegova označavanja iako je potreba za njegovim bilježenjem po svemu jednaka potrebi za bilježenjem upitnika uz iskaz koji je pitanje. Rečenični naglasak, doduše, nije potrebno uvijek bilježiti jer je njegovo mjesto moguće iščitati iz konteksta, ali jednako je tako i za većinu vrsta pitanja (o vrstama pitanja v.: Mihaljević, 2011: 35) moguće utvrditi da su pitanja (a ne naprimjer usklići) upravo oslanjanjem na kontekst. Ipak, pitanja se obilježavaju pravopisnim znakom, a za rečenični naglasak takav znak ne postoji. Iz prakse pisanja razvio se u takvim prilikama način obilježavanja rečeničnoga naglaska uz pomoć podcrtavanja, kurziva, masnoga tiska i verzala u tiskanim medijima, a u okvirima elektroničke komunikacije uz dodavanje i drugačijih, paralingvističkih¹²⁸ oznaka.

¹²⁸ U elektroničkoj komunikaciji paralingvističke oznake su emotikoni i emoji, a kao primjer koji se odnosi na razmatranu pojavu navodimo ovaj:

A: Jesi li mi poslala mejl?

B: Jesam, jutros. Vidjela?

A: Ne to, treba mi tvoj :) članak...

Emotikon ":)" stoji u ovome dijalogu kao oznaka da je osoba A stavila rečenični naglasak na riječ "tvoj".

14. Strana vlastita imena kao primjer sraza ortoepije i ortografije – uloga „ortografske slike“

Za kraj našega bavljenja odnosom ortografije i ortoepije u ovoj knjizi razmotrit ćemo jedno pravopisno poglavlje koje nam se učinilo dobrim poligonom za primjenu postavki o kojima smo razglabali u ovoj knjizi. Okušat ćemo se pritom u predlaganju rješenja za neke izazove u novodobnim pravopisima – izazove koji iskrsavaju u svakodnevici hrvatske jezične zajednice.

Za vlastita se imena – i domaća i strana – u normativnome jezikoslovlju obično napominje da pripadaju rubnom leksiku. Njihova je rubnost objašnjiva time što ona nisu jezični znak: imaju izraz, no nemaju sadržaj (čak i kad je on uz pomoć lingvističke discipline etimologije, s manjom ili većom vjerojatnošću, odgonetljiv¹²⁹), a, dakako, i time što se taj leksički korpus rabi za imenovanje izvanjezične stvarnosti prema posve drugačijim načelima nego što se to čini općim leksikom (tj. neograničen broj različitih osoba može nositi isto ime). Nije nevažno ni to što se radi o riječima koje su podložne individualnoj kreativnosti do te mjere da osoba može izmisliti ime sebi ili drugoj osobi. Ističe se da vlastita imena imaju posvemašnju autonomiju u odnosu na normu, pa se pišu onako kako to njihov nositelj (odnosno imenovatelj nositelja) određuje, naglašavaju se također onako kako osoba to želi, a ponekad se insistira i na fonološkoj posebnosti nekoga imena (npr. izgovoru određenoga imena uz poštovanje fonetike nekoga stranog jezika)¹³⁰.

¹²⁹ Iako se može činiti da neki nadimci ili pak izbor nekih imena likova u literarne svrhe izlaze iz okvira toga objašnjenja – to su oni nadimci ili imena koji se nadijevaju s namjerom evociranja sadržaja koji treba asocirati na kakvu osobinu njihova nositelja – ipak se ni tada ne radi o sadržaju koji bi pripadao jezičnome znaku, već je riječ o metafori.

¹³⁰ U pravogovornoj se tradiciji hrvatskoga standardnoga jezika potvrđuju transfonemizirani likovi stranih vlastitih imena (usp. npr. Brozović, 2001c: „[...]strana vlastita imena izgovaramo glasovima hrvatskoga jezika, a ne glasovima izvornoga jezika. [...] To se odnosi samo na glasove, ne i na naglasak. Tako i strane riječi i strana vlastita imena izgovaramo hrvatskim glasovima, ali akcent prilagođujemo samo u riječima, ne i u vlastitim imenima. Tako ćemo primjerice Manon Lescaut izgovarati hrvatskim glasovima Manon Lesko, dakle Manon s našim -on, a ne s francuskim nazalnim -ō, ali naglasak ostaje francuski Manōn Leskō“). Ipak, unatoč tome poznatom i tradicijski utemeljenu pravilu zamjetna je drugačija pojava u govornim javnim medijima koju valja ukratko opisati. Može se naime zamijetiti sporadična pojava da npr. poneki novinari ili spikeri koji poznaju određeni strani jezik izgovaraju imena iz tih jezika u tekstu na hrvatskome jeziku slijedeći ili trudeći se slijediti fonetska pravila određenoga stranog jezika. Osobito je to zamjetno u novije doba, a može biti povezano s različitim sociolingvističkim i psiholingvističkim poticajima: npr. spretnošću pri brzome prebacivanju koda, željom govornika da slušateljima dade do znanja da poznaje strani jezik, strahom govornika da bi slušatelji mogli

Navedene posebnosti jedinica u korpusu vlastitih imena razlog su što se prema temeljnim načelima jezične pravilnosti na kojima počiva suvremeno normativno jezikoslovlje na taj leksički korpus ne mogu i ne smiju primjenjivati potpuno ista načela u normiranju koja se primjenjuju na opći leksik. To je osobito važno istaknuti kad je riječ o izgovoru stranih vlastitih imena u tekstu pisanome hrvatskim jezikom.

Iako dakle strana vlastita imena imaju obilježja rubnosti, za njih se ne može reći da su potpuno neintegrirana u hrvatski jezik – upravo suprotno: ona mogu ulaziti i ulaze u hrvatski jezik na pravopisnome i pravogovornome planu te na morfološkoj, tvorbenoj i sintaktičkoj razini. Pritom prolaze ili mogu proći kroz određene prilagodbe na jezičnim planovima i jezičnim razinama. Upravo zbog potrebe da se strana vlastita imena integriraju u hrvatski standardni jezik priručnici u kojima su propisane njegove jezične norme trebali bi biti zainteresirani za normiranje zapisivanja takvih leksema, ustanovljivanje pravila za njihovu sklonidbu i izvođenje od njih te za njihovo uključivanje u sintaktičke odnose.

14.1 Strana vlastita imena u normativnim priručnicima

Načini integracije stranih vlastitih imena u suvremeni hrvatski standardni jezik teme su o kojima trebaju progovarati i pravopisi i gramatike. Valja međutim jasno upozoriti na razliku između kompetencija jednoga i drugog tipa priručnika, odsudnu za procjenu metodološke dosljednosti koja se u suvremenim jezikoslovnim raspravama iz standardologije često ističe kao važan zahtjev kojem se mora u što većoj mjeri udovoljiti jer je gotovo u potpunosti prihvaćen kao jedno od mjerila kvalitete svakoga pojedinog priručnika.¹³¹ U skladu s time gramatika će, kad je riječ o integriranju stranih vlastitih imena, pojednostavnjeno rečeno, odgovarati na pitanja koja se tiču jezika (određivanje sklonidbenih obrazaca, pripadnost tvorbenim uzorcima,

pomisliti kako on ne poznaje neki jezik, zabludom da i u hrvatskome jeziku vrijede ortoepski propisi koji su dio pravogovornoga uzusa nekih drugih (svjetskih) jezika, jezičnom pomodnošću (npr. uvjerenjem da je prestižno oponašati izgovor u svjetskim jezicima) itd. Zanimljivo, iako usputnu (u kontekstu spominjanja bilo je naime važno obavijestiti čitatelja samo o mjestu naglaske) opasku o izgovoru nekih stranih vlastitih imena, danu među koricama gramatike Silić–Pranjković (2005: § 353, str. 104): "*Goethe-Ø* (izg. *göte*)... *Hugo-Ø* (izg. *ygö*)... *Dumas-Ø* (izg. *dymä*)... *Pompidou-Ø* (izg. *pöpidü*)" trebalo bi prije svega shvatiti kao poziv na raspravu o toj temi, to više što je riječ o području koje zapravo pripada kompetencijama jedne druge vrste priručnika: u nedostatku pravoga ortoepskog priručnika počesto smo naime navikli na to da drugi priručnici rješavaju nejasnoće i pitanja koja im metodološki ne pripadaju.

¹³¹ Više o metodologiji u, konkretno, pravopisnim priručnicima donosi se u radu: Badurina–Matešić, 2006: 27–28)

uključivanje u sintaktičke odnose), dok će se pravopis zanimati za posve konkretnu stranu tih problema, tj. kako te jezične činjenice zapisati. Drugim riječima, kad u hrvatskim pravopisnim priručnicima nalazimo i propise o deklinaciji onih imena o čijim bi paradigmatiskim oblicima svoju riječ trebala dati ponajprije gramatika (morfologija) – primjerice je li u nominativu imena *Giuseppe* ili *Lope* gramatički morfem *-e* ili *-ø* te hoće li genitiv tih imena stoga biti: *Giuseppea* ili *Giuseppa*, *Lopea* ili *Lopa* – moramo zaključiti da je taj nepravopisni problem nametnut pravopisu zato što ga gramatika zaobilazi.¹³²

Gramatike se, kad je riječ o imenima, osvrću uglavnom na imena iz hrvatskoga jezika, odnosno ona koja su davno integrirana u hrvatski jezik pa se i ne osjeća njihovo inojezično podrijetlo. Pritom se zadržavaju na imenima koja su sklonidbeno zanimljiva po tome što odražavaju nepodudaranje gramatičkoga roda i prirodnoga spola, primjerice *Mate*, *Ivo* hipokoristici su za osobe muškoga spola, a sklanjaju se u standardnome hrvatskom jeziku prema vrsti *-e*, tipičnoj za imenice ženskoga gramatičkog roda)¹³³, međutim pravopisno neprilagođena strana vlastita imena osoba slabo su zastupljena u objašnjenjima sklonidbenih pravila. U svim izdanjima gramatike Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje uočava se primjerice kratka uputa o sklonidbi nekih *pravopisno neprilagođenih*¹³⁴ stranih muških vlastitih imena, npr.

¹³² Bilježimo i zanimljivost vezanu upravo za spomenuti tip vlastitih imena. Naime u prvome izdanju Anić–Silićeva pravopisnog priručnika (1987: 177) predviđena je sklonidba *Giuseppe* – *Giuseppa*, *Lope* – *Lopa*, dok se u izdanju iz 2001. autori priklanjaju drugome obrascu *Giuseppe* – *Giuseppea*, *Lope* – *Lopea* koji je potvrđen u uzusu. Po svoj prilici, u toj se (prije jezičnoj/gramatičkoj negoli pravopisnoj) kolebljivosti razabire da autorima ni u prvom izdanju nije bila namjera *propisivati* nešto što izlazi izvan dosega pravopisne relevantnosti, već su, da bi riješili *pravopisni* problem, morali pretpostaviti *gramatičko* rješenje (jer ga se gramatički priručnici, nažalost, nisu dotakli).

¹³³ Spomenuti tipovi imena zanimljivi su standardologiji i stoga što su u nekim mjesnim govorima hrvatskih dijalekata oni pripali drugim sklonidbenim obrascima, npr. *Ivo* – *Iva* – *Ivu*, *Mate* – *Mateta* – *Matetu*.

¹³⁴ U hrvatskoj pravopisnoj tradiciji oduvijek vrijedi pravilo o pravopisnome neprilagođavanju stranih vlastitih imena koja dolaze iz jezika koji se služe latinicom. To se pravilo u literaturi o pravopisnoj metodologiji, a i u nekim pravopisnim knjigama, naziva i transliteracija (tj. „prenošenje sustava jednih grafema u sustav drugih grafema primjenom specijalnog sustava uvjetnih znakova“ (usp. Anić–Silić, 2001: 178). Pritom je jasno da transliteracija imena iz jezika koji se služe kojim nelatiničkim (npr. ćiriličkim ili arapskim) pismom znači zapravo prenošenje po načelu *slovo za slovo*. No i *doslovno* preuzimanje imena iz stranih jezika koji se služe latinicom (npr. *Shakespeare* ili *New York* prema engleskom *Shakespeare* i *New York*) može se u tome smislu smatrati *nultim stupnjem transliteracije*. Iako je tako shvaćena pravopisna terminologija danas među kroatistima najproširenija, ima međutim i drugačijih mišljenja, npr. P. Vuković rabi termine *etimologijsko* načelo za izvorno pisanje stranoga vlastitog imena, a *fonetičko* načelo za zapisivanje stranoga vlastitog imena prema njegovu izgovoru u jeziku primaocu (2002: 96, 97).

„*Dânte – Dântea, Vêrđi – Vêrđija, Nêhru – Nêhrua, Mào – Mào*“ (Barić i dr. 1979: 80; 1990: 75). U tome nizu gramatika uočljivo je i to da se u izdanjima novijega datuma ponešto povećava inventar tipova imena: uz već navedene tipove naznačuju se i upute o sklanjanju imena tipa *Henry – Henryja, Camus – Camusa* (1997: 111) i *Shakespeare – Shakespearea* (1997: 140). U gramatici J. Silića i I. Pranjkovića (2005: 104–105) popis tih tipova imena znatno je proširen.¹³⁵ Premda se dakle o sklanjanju stranih muških vlastitih imena još ponešto i može pronaći u gramatikama – doduše, nedostatno i nedovoljno obuhvatno budući da se spominju tek neki tipovi imena – o pravilima sklonidbe stranih ženskih vlastitih imena ne govori se ni toliko.

Među hrvatskim pravopisnim priručnicima prvi je sustavno i temeljito pristupio problemu sklonidbe stranih vlastitih imena Anić–Silićev *Pravopisni priručnik* iz 1986. godine (drugo izdanje 1987). U tome su izdanju propisana pravila ne samo o tome kako se pišu genitivni oblici vlastitih imena koja u nominativu završavaju na *-i, -y, -ee* (što je pravi pravopisni problem jer se genitiv množine primjerice prezimena *Verđi* ortoepski ostvaruje uvijek [vêrđija], bilo da se propiše pisanje *Verđija* bilo pak *Verđia*), već su se u pravopisu našli i propisi o deklinaciji ostalih imena o čijim bi paradigmatiskim oblicima svoju riječ trebala reći ponajprije gramatika (morfologija). U toj pravopisnoj knjizi, zbog već spomenuta neuređena stanja na morfološkom planu, nije bilo moguće izbjeći naslove pojedinih pravopisnih poglavlja koji bi više pristajali gramatičkome priručniku (npr. „Deklinacija stranih muških imena“ u izdanju iz 1986. godine ili „Skлонidba stranih ženskih imena“ u izdanju iz 2001. godine). I u nizu izdanja *Hrvatskoga pravopisa* S. Babića, B. Finke i M. Mogušića odražava se potreba za izjašnjavanjem o toj tematici, opet polazeći od pravopisnih kompetencija, ali neminovno ulazeći i u one nepravopisne.¹³⁶

Najviše prostora stranim vlastitim imenima u nizu hrvatskih pravopisnih knjiga posvećuje *Hrvatski pravopis* Badurine, Markovića i Mićanovića (2007;

¹³⁵ U poglavlju „Skлонidba imenica muškoga roda“ u 353. paragrafu u toj se gramatici navode pravila o sklonidbi pravopisno neprilagođenih stranih muških vlastitih imena kojima osnova završava samoglasnikom – bilo naglašenim bilo nenaglašenim, bilo i u pismu i u izgovoru bilo samo u izgovoru.

¹³⁶ Osobito je to vidljivo npr. kad je riječ o nekim tipovima ženskih imena. U toj je pravopisnoj knjizi naime prihvaćeno uzusno kolebanje u stranih ženskih vlastitih imena kojima osnova završava na suglasnik, pa se normativno izjednačuju sklonidbeni obrasci N *Carmen* – G *Carmen* – D *Carmen* i N *Carmen* – G *Carmene* – D *Carmeni* (npr. 1994: 71). Dodajmo da je kolebanje između prvoga i drugog sklonidbenog obrasca vezano za razgovorni funkcionalni stil, dok je u ostalim stilovima običan samo prvi navedeni obrazac. Od petoga izdanja *Hrvatskoga pravopisa* S. Babića, B. Finke i M. Mogušića ta je činjenica uzeta u obzir i u tome se priručniku više ne navodi drugi sklonidbeni obrazac.

2008). U njemu se sustavno razlaže i prikazuje sklonidba svih tipova stranih vlastitih imena, uz obilno oprimjerenje. Sve se to čini s ciljem normiranja *zapisivanja* stranih vlastitih imena u svim njihovim paradigmatskim oblicima, međutim pravopis je time ujedno ušao u područje normiranja koje zapravo pripada gramatici. I autori *Hrvatskoga pravopisa* Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje očigledno prihvaćaju realnost potrebe da u pravopisnome priručniku budu iznesena sklonidbena pravila za strana vlastita imena, ali metodologiju njihova prikaza nastoje zadržati u okvirima pravopisnih ingerencija. Poslužili su se pritom uvodnom opaskom nakon koje slijede primjeri zapisivanja genitiva, dativa i instrumentala pojedinog imena koji stoji kao model za sklonidbu (uza nj daju još i zapis posvojnoga pridjeva u N jd. mr.). Opaska glasi: „Oblici i posvojni pridjevi od općih riječi i imena pišu se u skladu s izgovorom u hrvatskome: a) opće riječi: buffet [bife], buffeta [bifea] (...) b) imena: Browne [braun], Brownea [brauna] (...)“ (Jozić i sur. 2013: 73). Prije negoli se uoči nepreciznost izričaja „pisanje u skladu s izgovorom“, u ovoj bi formulaciji trebalo uočiti da je u pravopisnoj metodologiji kojom se oblikuju pravila kao polazište uzet izgovor, tj. ortoepija i upravo se s njezinih polazišta dalje prilazi uređivanju zapisa, što je uzoran metodološki pomak prema ortoepiji kao polazištu s kojega se dalje pristupa zapisivanju jezika. Eventualne nepreciznosti, uostalom, razriješene su pregledom primjera – iz njih je jasno da nipošto ne dolazi u pitanje tradicionalno pisanje imena izvorno kada dolaze iz jezika koji se pišu latinicom. Autori će štoviti i izrijekom biti za to da pravopis zadrži u okvirima njegovih nadležnosti: „Sklonidba stranih imena, osim u slučaju zapisa glasa *j* i pisanja završnoga *e* koje se ne čita, nije pravopisni nego gramatički problem“ (Jozić i sur. 2013, 74).

Na polju normiranja hrvatskoga standardnog jezika trenutačno je stanje takvo da su pravila o zapisivanju stranih vlastitih imena u nezavisnim i zavisnim padežima najpotpunije opisana i propisana u pravopisnim priručnicima iako je riječ o temi jednako zanimljivoj i gramatici.

14.2 O dvama izazovima u hrvatskoj pravopisnoj praksi

Zadržat ćemo se za ovu prigodu na dvama problemima zapisivanja sklonidbenih oblika koji su posebno zanimljivi u tradiciji hrvatskih pravopisnih knjiga *i/ili* u hrvatskoj pravopisnoj praksi/uzusu. Riječ je o dvama tipovima imena: muškim imenima na *-i* te ženskim i muškim imenima na *-ah*. Prvi je tip zanimljiv po tome što su ga se pravopisi redovito doticali, a drugi po tome što ga se uopće nisu doticali (do *Hrvatskoga pravopisa* Badurine, Markovića

i Mićanovića). Pokušat ćemo ovdje ponuditi rješenja za oba tipa i argumentirati metodološka polazišta s kojih im prilazimo.

14.2.1 Pisanje/nepisanje *j* u kosim padežima: ortoepija, ortografija i izvanjezično znanje u suodnosu

Hrvatski su se pravopisi redovito osvrtni na problem pisanja/nepisanja *j* u kosim padežima pri sklonidbi vlastitih imena. Hrvatske su pravopisne knjige u tome smislu propisivale bilježenje *j* između padežnoga nastavka i završetka osnove onih imena koja završavaju grafemima koji imaju ortoepsku vrijednost [j]. Da bi mogao pravilno primijeniti taj tradicijski propis o pisanju *j*, korisnik mora poznavati izgovor stranoga vlastitog imena, drugim riječima mora znati koju ortoepsku vrijednost predstavlja npr. završni grafem *y*: stoji li on za izgovornu vrijednost [j] kao u imenu *Kennedy* ili [j] kao u imenu *Kalay* (pa bi se prema tome tradicijskom pravilu u G pisalo *Kennedyja*, *Kalaya*) ili npr. treba znati ima li završni grafem (završni grafemi) možda samo ortografsku vrijednost (tj. je li grafem samo pravopisni znak, dio digrafa): kao što je ima *i* u imenu *Boccaccio* za razliku od *i* u imenu *Ardelio* (što znači da bi se prema istome tom pravilu u G pisalo *Boccaccia* i *Ardelija*, a ne **Boccaccija*, **Ardelia*).

Zahtjeve za poznavanje izgovorne vrijednosti koju predstavljaju grafemi *y* i *i* nerijetko nećemo uopće dovoditi u pitanje – posebice to nećemo morati činiti čitajući pravopisna pravila u većini pravopisa jer se među oprijemljenjima redovito donose ona imena koja su širokom čitateljstvu poznata iz općeg obrazovanja. Taj pravopisni propis očigledno računa s našim poznavanjem opće kulture i dovoljnim znanjem svjetskih jezika.

Znanja su to međutim koja u suvremenim globalizacijskim uvjetima sve manje mogu biti dostatan oslonac za pravilno pisanje: u informacijskom prostoru koji nas okružuje susrećemo sve više imena koja pripadaju tzv. malim jezicima, u čiji pravilan izgovor nismo sigurni ili ga nismo u stanju pretpostaviti. Poteškoće s kojima se tada susrećemo nagnat će nas na to da uložimo napor kako bismo svoju rečenicu oblikovali tako da izbjegnemo potrebu za kosim padežom imena npr. stranog znanstvenika, političara, sportaša i sl. o čijim postignućima govorimo, a jezik kojem njegovo prezime pripada ne poznajemo ili nismo sigurni kojem jeziku pripada (to je slučaj s istim prezimenima u različitim jezicima: da bi se pravilno izgovorilo naprimjer prezime *Zuckerberg*, potrebno je znati je li ono dio njemačkoga, engleskoga ili kojega drugog prezimenskog sustava).

Umjesto utjecanja ne uvijek spretnoj uporabi nominativa mogli bismo se okrenuti i drugačijim rješenjima, poznatima u hrvatskoj normativistici. Naime u hrvatskoj pravopisnoj povijesti jedan je pravopis uspostavio drugačije pravilo od onoga tradicijskog. *Pravopisni priručnik* Anića i Silića iz 1986. propisao je da se padežni nastavak aglutinira na osnovu neovisno o ortoepskoj vrijednosti koja je predstavljena krajnjim grafemom. Za pravilnu primjenu takva propisa više nije potrebno znati kako se izgovara npr. krajnji *y* (izgovara li se [j] ili [i]) i to ga čini vrlo praktičnim rješenjem. To je pravilo moguće opravdati i većim poštovanjem zahtjeva za metodološkom dosljednošću: aglutiniranjem nastavka na osnovu dosljednije se provodi i osnovno načelo pri pisanju stranih vlastitih imena u svim hrvatskim pravopisima – strana vlastita imena pišu se u hrvatskome jeziku onako kako se pišu i u jeziku iz kojega dolaze (ako dolaze iz jezika koji se služe latinicom).

Međutim obično se ističe da su jaki tradicijski razlozi na strani (prakse) pisanja *j* i da stoga rješenje koje su ponudili Anić i Silić nije u praksi uhvatilo korijena.

Treba razmotriti je li posve tako ili praksa pisanja *j* pokazuje možda ipak neke druge smjerove. Naime u praksi se uglavnom primjenjuje pisanje *j* kad riječ završava grafemom *i* (koji stoji za ortoepsku vrijednost [i]). Ta je praksa vjerojatno potpomognuta ne samo praksom pisanja općih imenica koje završavaju na *-i* (N *kivi* – G *kivija*, N *reli* – G *relija*) nego i činjenicom da je domaća imena i prezimena koja završavaju na *-i* bilo neobično vidjeti napisana bez *j* u kosim padežima: npr. N *Rudi* – G *Rudija*, N *Toni* – G *Tonija*, N *Peti* – G *Petija*, N *Biti* – G *Bitija*. U praksi se pak izbjegava pisanje *j* iza grafema koji stoje za ortoepsku vrijednost [i], koji nisu predstavljeni grafemom *i* nego nekim drugim grafemom/grafemima: *y*, *ie*, *ee*, *u*... pa se tako npr. imena *Kennedy*, *Charlie*, *Camus*, *Ubu* u praksi rijetko susreću (ili se uopće ne susreću) napisana u genitivu ovako: *Kennedyja*, *Charlieja*, *Camusja*, *Ubuja*, već se češće piše: *Kennedy*, *Charlie*, *Camus*, *Ubu*.

U *Hrvatskome pravopisu* Matice hrvatske, autora L. Badurine, I. Markovića i K. Mićanovića donosi se pravilo prema kojem se na jedan način bilježe **strana** vlastita imena na dočetno *-i*: bez bilježenja međusamoglasničkoga *j*: Enzo **Ferrari** – Enza **Ferraria**, Albert **Camus** – Alberta **Camusa**... (Badurina–Marković–Mićanović, 2007: 207), a na drugi **domaća** imena stranog podrijetla: „Imena i prezimena stranoga podrijetla koja su dio hrvatskoga sustava imena i prezimena ne podliježu pravilu o nebilježenju međusamoglasničkoga *j* – bez obzira na to jesu li grafijski prilagođena hrvatskomu jeziku ili nisu – odnosno vladaju se kao **Toni** – **Tonija** – **Tonijev**, **Rudi** – **Rudija** – **Rudijev**“: Milovan **Gavazzi** – **Gavazzija** –

Gavazzijev, Bobi Marotti – Marottija – Marottijev; Tito Strozzi – Strozzija – Strozzijev... (Badurina–Marković–Mićanović, 2007: 208).

Iz tako oblikovana pravila moguće je pretpostaviti dva polazišta pri normiranju:

1. aglutinacija sklonidbenoga nastavka na *strana* vlastita imena praktičnija je za primjenu jer se iz nje bez dvojbe može iščitati nominativni oblik stranih imena, a i metodološki je opravdana zbog poštovanja općeg pravila o zadržavanju izvornoga pisanja takvih imena;
2. očekivana „ortografska slika“ *domaćih* imena i prezimena koja završavaju na *-i* remeti se ako se pišu bez *j* u kosim padežima.

Razmotrimo li netom navedeno pravilo iz Matičina pravopisa u kojem se spominju: „Imena i prezimena stranoga podrijetla **koja su dio hrvatskoga sustava imena i prezimena** ne podliježu pravilu o nebilježenju međusamoglasničkoga **j – bez obzira na to jesu li grafijski prilagođena hrvatskomu jeziku ili nisu (...)**“, uvidjet ćemo da se primjena tako sročena pravopisnog pravila svodi u praksi na pitanje je li osoba koja se zove Rudi i čije ime želimo zapisati Hrvat ili je stranac. Tako bi se primjerice pisalo: *Rudija Stipkovića*, ali *Rudia Carrella*; *Ivana Baccarinija*, ali *Giannia Baccarinia*. Dakako da tako postavljeno pravopisno pravilo u praksi otvara i problem pisanja imena pripadnika nacionalnih manjina: je li ime i prezime osobe koja je pripadnik npr. talijanske nacionalne manjine „dio hrvatskoga sustava imena i prezimena“ (hoće li se stoga npr. genitiv imena *Gianni Baccarini* pisati na jedan način ako je njegov nositelj pripadnik talijanske nacionalne manjine u Hrvatskoj – *Giannija Baccarinija*, a na drugi način ako je njegov nositelj Talijan iz Italije – *Giannia Baccarinia*? I jesu li primjerice ime i prezime stranca koji je u nekom trenutku postao članom hrvatskoga društva time postali dijelom hrvatskoga sustava imena i prezimena ili nisu, odnosno – posve konkretno – hoće li se npr. genitiv imena *Paolo Magelli* pisati prema pravilu za strana vlastita imena (*Paola Magellia*) ili za domaća (*Paola Magellija*)? Drugim riječima, za ispravnu primjenu takva pravopisnog pravila bit će potrebni izvanjezični podaci – takvi koje je počesto vrlo teško kategorizirati, a i indiskretno ih je tražiti.

Za pristup pravopisnim pravilima važan je također pojam „ortografske slike“. Prema „ortografskoj slici“ – načinu kako je nešto zapisano – korisnik uspostavlja odnos očekivanoga ili neočekivanoga, uobičajenoga ili neuobičajenoga, logičnoga ili nelogičnoga. Uobičajenost i očekivanost određene „ortografske slike“ počivaju na njezinoj zastupljenosti, čestotnosti u praksi zapisivanja, dok doživljaj ove ili one „ortografske slike“ kao *logične*

podjednako ovisi o naviknutosti na određeno pravopisno rješenje,¹³⁷ ali i o jezičnim autostereotipima¹³⁸. Jezični autostereotipi svoj odraz mogu imati i na pravopisnome planu. Pojam pravopisnoga autostereotipa mogao bi se objasniti najlakše na primjeru pisanja stranih imena transliteracijom ili transkripcijom: naime prosječni pismeni Hrvat pisanje npr. imena *Shakespeare* transkripcijski (**Šekspir*) drži izrazito nehrvatskim načinom bilježenja i smatra da je izvorno pisanje stranih vlastitih imena koja dolaze iz jezika koji se služe latiničnim grafijama obilježje nerazdruživo od hrvatskoga standardnog jezika te da je tipično za njega. Takav način pisanja prosječni korisnici pravopisa drže nedvojbenim pokazateljem upravo hrvatskoga pravopisnog (a to u širem smislu uvijek znači i jezičnog) identiteta.

Važnost poštovanja „ortografske slike“ neizravno je već priznata u hrvatskim pravopisima – osobito je to vidljivo iz onih postupaka kad se u pravopisnome normiranju odstupa od ustanovljenoga (željenog) pravila radi poštovanja određene „ortografske slike“. Primjerice prema pravilima u hrvatskim pravopisima do Anić–Silićeva *Pravopisa hrvatskoga jezika* iz 2001. godine, pridjevi na *-ski* tvoreni od stranih imena ljudi pišu se transkribirano, tj. prema izgovoru. Međutim u toj se pravopisnoj knjizi uz tu nalazi i drugačija napomena: „Dopušta se izvorno pisanje u slučajevima u kojima se gubi prepoznatljivost polaznog oblika prema uobičajenoj transkripciji: **sisleyevski** umjesto **sizlejevski** od **Sisley**, **o'neilovski** umjesto **onilovski** od **O'Neil**“ (Anić–Silić, 2001: 210). Potreba za čuvanjem „ortografske slike“, tj. u navedenim primjerima „slike“ polaznoga oblika, prepoznata je i nešto ranije u izdanjima *Hrvatskoga pravopisa* S. Babića, B. Finke i M. Moguša, premda ne i u istoj kategoriji – dopuštenje da se pridjevi na *-ski* pišu i transkribirano (tj. prema izgovoru) i transliterirano (tj. izvorno do morfološke granice) u pravopisnim je knjigama tih autora ograničeno samo na primjere kad su takvi pridjevi tvoreni od zemljopisnih imena, a ne i od imena ljudi. Očekivana „ortografska slika“ za *strana* vlastita imena najčešće je dakle ona koja će se najviše podudarati s „ortografskom slikom“ polaznoga oblika (tj. nominativnog oblika imena). To je, svakako, zato što se na taj način postiže veća jasnoća (lakše se odgonetava što je osnova, a što

¹³⁷ Moglo bi se govoriti i o pravopisnoj tradiciji, mada korisnik koji nije filolog najčešće svoj doživljaj „običajnoga“ u pravopisu temelji na pravilima koja je usvojio u dobi kad je naučio čitati i pisati.

¹³⁸ Jezični autostereotip skup je mišljenja i stavova o vlastitu jeziku i o vlastitoj jezičnoj kompetenciji (Wroclawska, 1999; nav. prema Kryžan-Stanojević, 2006). Jezičnim se autostereotipom naziva pojava da govornik doživljava neke značajke vlastita jezika kao bitne i nezaobilazne, drugim riječima kao izraz jezičnoga identiteta – takvi autostereotipi ne temelje se na komunikacijskim vrijednostima, nego prvenstveno na estetskim i emocionalnim (Kryžan-Stanojević, 2006).

nastavak ili se lakše prepoznae kojim je imenom motivirana izvedenica), ali i zato što se korisnici često u praksi povode za autostereotipom da se strana imena u hrvatskome jeziku pišu izvorno.¹³⁹ Očekivana pak „ortografska slika“ *domaćih* imena bit će posve drugačija, usmjerena na što vjerniji zapis izgovora. Iako bilježenje genitiva domaćega imena *Toni* aglutinacijom nastavka – *Tonia* – ne bi utjecalo na izgovor budući da se samoglasnički slijed */il/* i */la/* ionako u hrvatskome jeziku izgovara beziznimno [*ija*], ipak je prihvatljivija fuzijska ortografska slika – *Tonija* – i to ne samo zbog tradicije takva pisanja nego i zbog autostereotipa da se hrvatski jezik zapisuje prema izgovoru (iako je, naravno, jasno da je takva percepcija uopćena i površna budući da je u hrvatskome pravopisu uz fonološko načelo zastupljeno i morfonološko).

Kako bi se udovoljilo očigledno legitimnim i u praksi potvrđenim polazištima – a to su, kao što je već rečeno, praktičnost primjene aglutinacije sklonidbenoga nastavka na *strana* vlastita imena i očekivana „ortografska slika“ imena – te kako bi se izbjegle nepreciznosti u oblikovanju pravila, moguće je razmotriti još jedno rješenje problema pisanja/nepisanja *j* u kosim padežima vlastitih imena. To bi rješenje bilo drugačije od ranije nuđenih u hrvatskim pravopisima s obzirom na distribuciju pravila, ali bi metodološki i dalje s njima ostalo povezano. Bio bi to prijedlog da se tradicijsko pisanje *j* pravilom suzi na pisanje samo iza završnoga grafema *-i*, a da se u svim ostalim slučajevima propiše aglutinacija. Tako formirano pravilo lišilo bi korisnika potrebe poznavanja ortoepske vrijednosti koju predstavlja završni grafem/završni grafemi, tj. kriterij je „čisti ortografski“ bez osvrta na ortoepiju. Kako za domaća imena na *-i* želimo zadržati „ortografsku sliku“ s *j*, pisanje *j* u domaćih imena ne bi se više moralo objašnjavati pripadnošću tih imena hrvatskome imenskome sustavu jer je tu kategoriju vrlo teško definirati, štoviše nemoguće ju je definirati a da se pritom ne zadire u privatnost osobe. Svim navedenim razlozima u prilog predloženome pravilu treba pridružiti i onaj metodološki: tako formulirano pravilo provodi se bez teškoća u svim konkretnim pravopisnim situacijama istoga tipa, tj. ne bi se zahtijevalo da se ime Talijana koji se zove Toni deklinira prema jednom pravilu (aglutinacijskom), a ime Hrvata koji se zove također Toni prema drugome pravilu (fuzijskom).

¹³⁹ Spomenimo i to da će pritom semantički razlozi za opravdanost pisanja transkripcijom pridjeva na *-ski* tvorenih od vlastitih imena ljudi, za razliku od pridjeva na *-ov*, *-ev* i *-in* koji se pišu transliteracijom, nerijetko biti previše suptilni za prosječnoga korisnika pravopisne knjige ako nije filolog.

Konačno, pravopisna distribucija međusuglasničkoga *j* prema izloženu bi prijedlogu bila ovakva:

- N *Kennedy* – G *Kennedya*, N *Charlie* – G *Charliea*, N *Camus* – G *Camusa*, N *Ubu* – G *Ubua*
- N *Verdija* – G *Verdija*, N *Galvani* – G *Galvanija*, N *Toni* – G *Tonija*, N *Jiří* – G *Jiříja*.

Zbog opisane razlike u očekivanim „ortografskim slikama“ stranih imena i domaćih imena nije moguće pronaći jedinstveno pravopisno pravilo koje bi se dosljedno primjenjivalo na sve primjere, tj. jednako na strana i domaća imena. Metodološku dosljednost potrebno je stoga potražiti u drugome smjeru – ovdje se to nastojalo učiniti na način da se kriterij primjene pravila utemelji na „ortografskoj slici“ polaznoga oblika, bez obaziranja na izgovor. Pritom se nastojalo poštovati očekivanu „ortografsku sliku“ što je više moguće – od nje se moralo odstupiti samo u kategoriji stranih imena koja završavaju na *-í*, no to je rješenje u skladu s hrvatskom pravopisnom tradicijom.

14.2.2 Strana vlastita imena na *-ah*: ortoepija, ortografija i pravopisni autostereotipi u suodnosu

Uvjerenjem o potrebi očuvanja „ortografske slike“ moguće je objasniti i pojavu vezanu uz praksu zapisivanja onoga tipa stranih vlastitih imena koji u pismu završava na *-ah* (*h* se ne ostvaruje pri izgovoru). Zamjetno je naime da je u zapisivanju imena poput *Oprah*, *Sarah*, *Mariah* u kosim padežima najčešći postupak onaj kojim se sugerira da su ta imena indeklinabilna (tj. zapisuju se kao da izgovorno završavaju suglasnikom), ali se pri njihovu izgovoru u kosim padežima govornici ipak povode za drugačijim sklonidbenim obrascem, onim koji je propisan u Matičinu *Hrvatskome pravopisu*: to je obrazac N *Ana* – G *Ane* (Badurina, Marković, Mićanović, 2007: 212).¹⁴⁰

¹⁴⁰ Imena na *-ah* imaju nisku frekventnost. Podatke o tome koji je način zapisivanja tih imena češći dobili smo pretraživanjem korpusa *hrWaC* (<http://nlp.ffzg.hr/resources/corpora/hrwac/>) koji obuhvaća mrežne stranice na domeni *.hr*. Podaci pokazuju sljedeće: zapisivanje G *Opre* ima 94 pojavnice, D/L *Opri* 122 pojavnice, A *Opru* 83 pojavnice i I *Oprom* 20 pojavnica. Za sve kose padeže oblik *Oprah* susreće se u više od 1500 pojavnica, što je gotovo pet puta veći broj pojavnica (ističemo da su pri izračunavanju broja pojavnica oblika *Oprah* uzeti u obzir samo konteksti koji su otvrali mjesto kosim padežima – korpus naime omogućuje pristup konkordanciji korpusa).

U praksi se i muška imena s istim završetkom i istim izgovornim pravilom zapisuju kao da pripadaju sklonidbi imenica muškoga roda na suglasnik, tj. vrsti *a* (npr. *N Jeremiah* – *G Jeremiah*, *N Elijah* – *G Elijah*), premda se istodobno izgovaraju u skladu sa sklonidbenim obrascem vrste *e*: [žeremaja], [ilajža].

Iz zapisa genitivnih oblika npr. *Sare*, *Marie*, *Nore* nije moguće očitati nominativni oblik tih imena: on bi mogao biti *Sarah* i *Sara*, *Mariah* i *Maria*, *Norah* i *Nora* itd. Praktična je vrijednost očuvanja nominativne „ortografske slike“ kod takva tipa imena velika i važna.

Razloge opiranju da se takva imena u kosim padežima zapisuju prema pravilu koje donosi Matičin pravopis iz 2007. godine (npr. *N Sarah*, *G Sare*, *D Sari*, *A Saru* itd.) te Institutov pravopis iz 2013. i razloge za potrebu očuvanja nominativne „ortografske slike“ imena moguće je pronaći i u tome što bi poštovanjem pravopisnoga pravila za kose padeže postalo iz samih tih oblika nejasno kojim je načelom ime zapisano: iz genitivnoga oblika koji bi se pisao *Sare* nije jasno je li autor zapisa odlučio strano ime koje u nominativu ima oblik *Sarah* pisati transliteracijom (*Sarah*) ili možda transkripcijom (*Sara*). Načelo izvornoga pisanja stranih vlastitih imena ima snažno simboličko značenje u hrvatskome pravopisu i stoga to načelo vidimo kao važnu motivaciju pri odabiru načina zapisivanja. Izbor zapisivanja sklonidbe kao da se padežni oblici izgovaraju prema „ortografskoj slici“ imena, tj. kao da se izgovara i krajnji *h* u imenima (*N Sarah* – *G Sarah* – *D Sarah*; *N Elijah* – *G Elijah* – *D Elijahu*) čini se da nije nespretno za čitanje teksta – premoćna zastupljenost takva rješenja u praksi upućuje na zaključak da je stanoviti dodatni napor koji se svakako može pretpostaviti u čitatelja koji npr.

Za tezu iznesenu u ovome radu važna je, podsjetimo, relacija između zapisa i izgovora spomenutoga tipa imena u kosim padežima, no iz samoga se zapisa ne može pouzdano zaključiti je li on posljedica svjesnoga izbora autora koji poznaje pravilan izgovor imena ili možda autor to ime ni u govoru ne sklanja (a čak je moguće i da, zbog nepoznavanja točnoga izgovora, izgovara završni *h* u tome imenu). Zbog tih je razloga polazišna teza o većoj zastupljenosti zapisivanja spomenutoga tipa imena u kosim padežima na način kao da izgovorno završavaju suglasnikom, premda se istodobno u izgovoru primjenjuje sklonidba prema obrascu vrste *e*, postavljena samo na temelju iskustva autorice ovoga članka, a na temelju primjera za koje je s velikom sigurnošću moguće pretpostaviti izgovor. Takvi su primjeri poput naslova filmova (jer je potpuno sigurno da prevoditelj zna pravilan izgovor imena): *Preboljeti Sarah Marshall*, *Čovjek iz Utah*, a takvima bi se mogli smatrati i primjeri tekstova koje na svojim mrežnim stranicama objavljuju govorni mediji (radiji, televizije) jer se isti ili slični tekstovi čitaju u njihovim emisijama i tako je moguće provjeriti relaciju između zapisa i izgovora onoga što je zapisano, npr. *Ne tako davno albumi Mariah Carey nosili su infantilne nazive (...)* (portal *Otvorenog radija*: <http://www.otvoreni.hr>) ili *(...)odlične partnere ima u veličanstvenoj Jamie Lee Curtis i tada još uvijek velikoj nadi Elijahu Woodu* (portal televizije *RTL*: <http://www.rtl.hr>).

zapis genitiva kao *Sarah* treba pročitati [sare], a npr. zapis genitiva *Elijaha* izgovoriti [ilajže] neznatan jer se radi o automatizmu koji počiva na kontekstualnoj uključenosti.

Sve u svemu, izložena rješenja u zapisivanju spomenutoga tipa stranih vlastitih imena zanimljiva su i zato što su se razvila spontano u jezičnoj zajednici, najprije bez pomoći propisa u priručnicima, a zatim i mimo pravopisnih propisa koji su slijedili drugačiji pristup tim problemima.

15. Zaključne misli

Pravopisnu normu koja karakterizira suvremeni hrvatski standardni jezik običava se nazivati fonološko-morfonološkom. Iako tako oblikovan naziv dobro pogađa bit pravopisne norme hrvatskoga jezika, u svrhu proučavanja pravopisne norme treba osvijestiti i to da se izdvojena načela odnose tek na jedan dio ortografske norme, tj. na kontakte fonema, dok se pravila za druge ortografske teme zasnivaju na drugačijim načelima. Povezanost ortografije s ortoepijom moguće je pratiti u svakoj od pravopisnih tema.

Primjena fonološkoga i morfonološkoga ortografskog načela izravno se usmjerava ka ortoepiji. Naime ni o jednome se od tih načela ne može govoriti neovisno o ortoepiji, tj. samo o ortoepskim pravilima u konkretnom jeziku ovisi hoće li se neki zapis smatrati fonološkim ili morfonološkim. Primjerice, ako se na ortoepskome planu utvrdi da se u kontaktu fonema /t/ i /c/ ortoepski ostvaruje [c], npr. [škrɛ̯ɛ̯ɛ̯ca], [l̥ɛ̯c], tada je u pravopisnome izboru *škr̥tca*, *letci* u tim riječima primijenjeno morfonološko načelo, a ako se pak utvrdi da je ortoepski ostvaraj [tc], npr. [škrɛ̯ɛ̯ɛ̯tca], [l̥ɛ̯tc], tada je u pravopisnome izboru *škr̥tca*, *letci* primijenjeno fonološko načelo. Slično je i s bilježenjem kontinuantne starojezičnoga glasa jata: ako se ortoepsko pravilo o njezinu odrazu kao [e] iza konsonantske skupine koja završava s /r/ primijeni na pravopisno rješenje npr. *vrjedniji*, *brjegovi*, tada je riječ o morfonološkome načelu, a ako se pak u ortoepiji propiše izgovor [je] u takvoj poziciji, tada su navedeni primjeri zapisani prema fonološkome načelu.

Uzroci zbog kojih se u hrvatskim pravopisima tradicionalno nalaze poglavlja u kojima se objašnjavaju pravila o ortografskoj distribuciji nekih fonema utemeljeni su na sociolingvističkoj danosti hrvatske jezične/govorne zajednice. Pravila se donose s ciljem da se korisniku koji ortoepski ne razlikuje određene foneme olakša njihovo bilježenje, tj. njihova ortografska distribucija. Upravo zbog ortoepske stvarnosti u standardnome jeziku koja pokazuje da velik broj izvornih govornika standardnoga jezika ortoepski ne razlikuje npr. foneme /č/ i /ć/ ortografski plan dobiva posebnu važnost: tim je fonemima unatoč gubljenju ortoepske razlike među njima upravo ortografija omogućila da još uvijek djeluju kao minimalni par – *ortografski minimalni par*. Za razliku od zakonitosti na fonološkoj razini na kojoj fonem utrućem opreke prema nekom drugom fonemu gubi svoj fonemski status – i, štoviše, nestaje iz sustava – na ortografskome planu njegova uloga može time biti čak i ojačana, uz uvjet da uspijeva tvoriti ortografski minimalni par. Razlikovnost je fonema na ortografskome planu često očuvana čak i kad je na ortoepskome nestala. Drugim riječima, suodnos ortografije i ortoepije može rezultirati time da fonemu koji je sve manje sposoban tvoriti fonološki

minimalni par poraste važnost u ortografiji, koju karakterizira povećana težnja za razlikovnošću. Nekadašnji fonološki minimalni par postat će u tome slučaju ortografski minimalni par, a na planu pravopisnih načela na djelu će biti tradicionalno ili historijsko pravopisno načelo.

Uz spomenute ortografski zanimljive foneme još su neki fonemi bili uvrštavani u poglavlja hrvatskih pravopisnih priručnika. Od opisa nekih od njih postupno se odustaje, no ne na isti način. Dok je slogotvorni /t/ svoj posljednji pravopisni opis imao 1928. godine, /h/ je prvi put izostao iz opisa u pravopisu iz 1986., a potom taj postupak nasljeđuju gotovo sve pravopisne knjige – jedini koji ga nakon toga vremena zadržava jest niz Babić–Finka–Moguševih pravopisa. Fonem // ne pojavljuje se od 1994. u pravopisnim knjigama Babića, Finke i Moguša. Valja napomenuti da je ortografski zanimljiv zapravo svaki fonem u onome sustavu čiji se ortografski plan gradi na odnosu između fonema i grafema. Utoliko je opravdanije govoriti o posebnoj pravopisnoj zanimljivosti nekih fonema. Za hrvatski se jezik pokazalo da su posebno ortografski zanimljivi oni fonemi koji su u standardnome jeziku teže savladivi, koje je teže naučiti, redovito zbog dijalektne podloge govornika. Kada se sociolingvističkim uvjetima priznaje promjena, takva da na javni jezik ne utječe (više) dominantno dijalektna podloga govornika, tada se mijenja i odnos ortografskoga plana prema kategoriji pravopisno „posebno zanimljivih“ fonema.

Ortoepiski je plan utjecao na ortografski plan i kad je riječ o sastavljenome ili nesastavljenome pisanju riječi u dva suprotna smjera: 1) tako da je potpomagao praksu pisanja sastavljeno prijedložnih izraza koji su prema semantičkome kriteriju potpadali pod pravilo o sastavljenome pisanju, a u kojih se zbiva pomak akcenta na proklitiku, ili 2) tako da je usporavao proširenje i učvršćivanje prakse pisanja sastavljeno onih prijedložnih izraza koji bi se tako pisali prema istome semantičkom kriteriju, ali u kojih se ne događa pomak akcenta na proklitiku.

Ortografska slika ortoepije rečenice ostvaruje se putem pravila za distribuciju interpunkcijskih znakova. Inventar je elemenata rečenične ortoepije koji ortografija može i želi prenijeti redovito vrlo skroman i svodi se na bilježenje raznih vrsta i značenja rečeničnih stanki (zarezom, točkom, dvotočkom, crtom, trima točkama), oznaka za rečeničnu intonaciju (točka, uskličnik, upitnik) te oznaka nekih ortoepskih stilskih vrijednosti (npr. emocionalne obilježenosti) rečenice (udvajanje ili kombinacija uskličnika i upitnika). Koliko će distribucija interpunkcijskih znakova biti odraz i ortoepskih značajki iskaza, ovisit će i o izboru temeljnoga interpunkcijskog načela: prema strukturnome načelu interpunkcijski će se znak naći i ondje gdje za njega nema ortoepskoga opravdanja, tj. ortoepske stanke (primjerice

zarezu ispred svakoga veznika zavisnosložene rečenice), dok se prema logičko-semantičkome interpunkcijski znak neće uvijek zapisati, mada će biti činjenicom govora.

Prirodno je očekivati da postoji utjecaj ortoepije na ortografiju jer se svaki jezik ostvaruje na ortoepskome planu, ali se pritom ne mora ostvarivati i na ortografskome. Međutim zamjetni su i uzvratni utjecaji: ortografija će u pravilima u kojima ne slijedi ortoepske zakonitosti uzrokovati promjene u govornikovoј svijesti i psihofonemske pojave (tj. u govornikovoј se svijesti na temelju ortografskih razlikovnosti mogu oblikovati uvjerenja o stvarnoj, ortoepskoj razlikovnosti, najčešće tako da zahvaljujući ortografskoј slici u svijesti govornik počinje modificirati ortoepska pravila i što vjernije slijediti ortografsku sliku). To će osobito biti prisutno pri čitanju napisana teksta.

LITERATURA

- Anić, V. (1965/66), Uz neka pitanja našega književnog izgovora, *Jezik*, XIII, 1, 75–83.
- Anić, V. (1966/67), O akcentu trosložnih imenica ženskoga roda, *Jezik*, XIV, 1, 1–6.
- Anić, V. (1967/68), Akcentološki članci Šime Starčevića, *Jezik*, XV, 2, 114–121.
- Anić, V. (1968/69), O jednom akcenatskom procesu u različitim službama književnog jezika, *Jezik*, XVI, 1, 84–89.
- Anić, V. (1969), O jednom akcenatskom procesu u različitim službama književnog jezika, *Jezik*, 16, 84–89.
- Anić, V. (1972), O akcentu složenica u hrvatskosrpskom jeziku, *Radovi Filozofskoga fakulteta u Zadru*, Razdio lingvističko-filološki, 25–29.
- Anić, V. (1975), Akcenatska adaptacija internacionalnih riječi u suvremenom književnom jeziku, u: *Zbornik Zagrebačke slavističke škole*, 3, ur. F. Grčević i M. Kuzmanović, Zagreb: Međunarodni slavistički centar SR Hrvatske – Filozofski fakultet, 193–199.
- Anić, V. (1977), O stavu prema pravopisu, *Radovi IV*, Pravopisne teme II, Sarajevo: Institut za jezik i književnost.
- Anić, V. (1981), Daničičeve duljine, u: *Zbornik o Đuri Daničiću*, ur. A. Isaković i J. Torbarina, Beograd – Zagreb: SANU – JAZU, 359–364.
- Anić, V. (2003), *Veliki rječnik hrvatskoga jezika*, Zagreb: Novi Liber.
- Anić, V. (2009), *Naličje kalupa – sabrani spisi*, priredio I. Marković, Zagreb: Disput.
- Anić, V. – Silić, J. (1986), *Pravopisni priručnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, Zagreb: Sveučilišna naklada „Liber“ i Školska knjiga, (prvo izdanje).
- Anić, V. – Silić, J. (1987), *Pravopisni priručnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, Zagreb: Sveučilišna naklada „Liber“ i Školska knjiga, (drugo izdanje).
- Anić, V. – Silić, J. (2001), *Pravopis hrvatskoga jezika*, Zagreb: Novi Liber.
- Anićev školski rječnik hrvatskoga jezika (2015), priredili I. Pranjković i L. Badurina, Zagreb: Novi Liber – Znanje.
- Auburger, L. (2001), Razlikovna prozodija ili umišljanje, *Jezik*, 148–152.
- Babić, S. (1964/65), Jednostavna pravila za pisanje zareza, *Jezik*, XII, 42–46.
- Babić, S. (1967/68), O Daničičevu naglasnom sustavu kao sustavu, *Jezik*, XV, 2, 150–157.
- Babić, S. (1968/69), Kakav je naglasak u imenice poklon?, *Jezik*, XVI, 1, 127–128.

- Babić, S. (1989), Gundulićev jezik prema suvremenome hrvatskome književnom jeziku, *Forum*, XXVIII, 534–548.
- Babić, S. (1997), Jednačenje suglasnika u govoru i pismu, *Jezik*, 24, 3–4, 74–81.
- Babić, S. (1999), Pravopis, novine i vlast, u: *Jezik na križu, križ na jeziku*, *Vijenac*, br.136 (20. 5. 1999)
- Babić, S. (2000), *Tvorba riječi u hrvatskome književnome jeziku*, Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti – Nakladni zavod Globus.
- Babić, S. (2002a), Hrvati su pola tisućljeća pisali *grješnik, pogriješka, strjelica, Dometi*, 1–4, 83–84.
- Babić, S. (2002b), Za rješenja kakva su u *Hrvatskome pravopisu* govore razlozi, *Dometi*, 1–4, 43–46.
- Babić, S. – Finka, B. – Moguš, M. (1971), *Hrvatski pravopis*, Zagreb: Školska knjiga, (pretisak).
- Babić, S. – Finka, B. – Moguš, M. (1994), *Hrvatski pravopis*, Zagreb: Školska knjiga.
- Babić, S. – Finka, B. – Moguš, M.(1995), *Hrvatski pravopis*, Zagreb: Školska knjiga, (3. izdanje).
- Babić, S. – Finka, B. – Moguš, M.(1996), *Hrvatski pravopis*, Zagreb: Školska knjiga, (4. izdanje)
- Babić, S. – Finka, B. – Moguš, M.(2000), *Hrvatski pravopis*, Zagreb: Školska knjiga, (5. izdanje)
- Babić, S. – Finka, B. – Moguš, M. (2002), *Hrvatski pravopis*, Zagreb: Školska knjiga, (6. izdanje)
- Babić, S. – Ham, S. – Moguš, M. (2005), *Hrvatski školski pravopis*, Zagreb: Školska knjiga.
- Babić, S. – Moguš, M. (2010), *Hrvatski pravopis* (usklađen sa zaključcima Vijeća za normu hrvatskoga standardnog jezika), Zagreb: Školska knjiga.
- Babić, S. – Težak, S. (2000), *Gramatika hrvatskoga jezika, priručnik za osnovno jezično obrazovanje*, 12. prerađeno i dopunjeno izdanje, Zagreb: Školska knjiga.
- Babić, Z. (1989), Uvod u (generativnu) fonologiju, *Govor*, VI, 87–101.
- Babukić, V. (1836), *Osnova slovnice slavjanske narječja ilirskoga*, Zagreb. Pretisak (2013), Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje.
- Babukić, V. (1846), Několiko řeči o pravopisu, Zagreb, pretišteno iz narodnog kalendara kod Franje Suppana, 3–12.
- Badurina, L. (1990a), Devetnaest godina poslije, (prikaz), *Dometi*, 12, 905–907.
- Badurina, L. (1990b), Hrvatska (orto)grafija prije pojave prvoga pravopisa, *Dometi*, god. 23, 657–665.

- Badurina, L. (1991), *Kratka osnova hrvatskoga pravopisanja od Broza do Anić–Silića, Dometi*, 24, br. 6/7, 387–398.
- Badurina, L. (1996), *Kratka osnova hrvatskoga pravopisanja*, Rijeka: ICR.
- Badurina, L. (1997), Leksikografske naznake o izradi pravopisnih rječnika: hrvatska iskustva, Hrvati i Mađari u svjetlu prožimanja kultura i jezika, *Bibliotheca Croatica Hungariae*, knjiga 2 (priopćenja s III. međunarodnog slavističkog skupa održanoga u Pečuhu 26–27. travnja 1996), Pečuh (Mađarska), 155–164.
- Badurina, L. (2002), Počeci hrvatske pravopisne norme, pogovor uz pretisak: Partaš, J. (1850), *Pravopis jezika ilirskoga*, Zagreb.
- Badurina, L. (2006), Hrvatska pravopisna norma u 20. stoljeću, u: *Hrvatski jezik u 20. stoljeću – zbornik radova sa znanstvenog skupa*, ur. M. Samardžija, I. Pranjeković, Zagreb: Matica hrvatska, 145–158.
- Badurina, L. (2017), *Pravopisne studije*, Zagreb: Matica hrvatska.
- Badurina, L. – Matešić, M. (2011), Jezik i pravopis: teorijsko-metodološki pristup pravopisnom normiranju, *Croatia et Slavica Iadertina*, god. VII, br. 1, 17–31
- Bagdasarov, A. R. (2015), *Hrvatski pravopis* Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje kao objekt jezične politike, *Filologija*, 64, 147–166.
- Bakran, J. (1986), Ortoepija na drugi način, *Jezik*, 33, 5, 143–147.
- Banković-Mandić, I. – Runjić-Stoilova, A. (2006), Govor hrvatske javne televizije kao prestižan, u: *Jezik i mediji – jedan jezik: više svjetova*, ur. Granić, J., Zagreb-Split: Hrvatsko društvo za primijenjenu lingvistiku, 63–72.
- Banković-Mandić, I. (2010), (Ne)prelaženje uzlaznih akcenata na prethodni slog, u: *Proizvodnja i percepcija govora*, ur. V. Mildner i M. Liker, Zagreb: FF press – Filozofski fakultet u Zagrebu, Odsjek za fonetiku i Odjel za fonetiku Hrvatskoga filološkog društva, 132–139.
- Baotić, J. (1977), Sastavljeno i rastavljeno pisanje prijedloga s ostalim riječima, *Radovi IV*, Pravopisne teme II, Institut za jezik i književnost, Sarajevo.
- Barić, E. – Lončarić, M. – Malić, D. – Pavešić, S. – Peti, M. – Zečević, V. – Znika, M. (1979), *Priručna gramatika hrvatskoga književnog jezika*, Zagreb: Školska knjiga.
- Barić, E. – Lončarić, M. – Malić, D. – Pavešić, S. – Peti, M. – Zečević, V. – Znika, M. (1995), *Hrvatska gramatika*, prvo izdanje, Zagreb: Školska knjiga.
- Barić, E. – Lončarić, M. – Malić, D. – Pavešić, S. – Peti, M. – Zečević, V. – Znika, M. (1997), *Hrvatska gramatika*, drugo izdanje, Zagreb: Školska knjiga.
- Barić, E. – Hudeček, L. – Koharović, N. – Lončarić, M. – Lukenda, M. – Mamić, M. – Mihaljević, M. – Šarić, Lj. – Švačko, V. – Vukojević, L. – Zečević, V. – Žagar,

- M. (1999), *Hrvatski jezični savjetnik*, Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, Pergamena, Školske novine.
- Bašić, N. (2002), Brozov pravopis i njegovi nasljedovateli, *Dometi*, 1–4, 85–90.
- Batnožić, S. – Ranilović, B. – Silić, J. (1996): *Hrvatski računalni pravopis*, Zagreb: Matica hrvatska / Sys.
- Blaži, D. – Arapović, D. (2003), Artikulacijski nasuprot fonološkom poremećaju, *Govor*, XX, 1–2, Zagreb, 27–37.
- Boranić, D. (1928), *Pravopis hrvatskoga ili srpskoga jezika*, četvrto izdanje, Zagreb.
- Boranić, D. (1930), *Pravopis hrvatskoga ili srpskoga jezika*, peto izdanje, Zagreb.
- Brabec, I. – Hraste, M. – Živković, S. (1954), *Gramatika hrvatskoga ili srpskog jezika*, drugo izdanje, Zagreb: Školska knjiga.
- Brabec, I. – Hraste, M. – Živković, S. (1963), *Gramatika hrvatskosrpskoga jezika*, peto izdanje, Zagreb: Školska knjiga.
- Brabec, I. – Hraste, M. – Živković, S. ⁵1963. Školska knjiga. Zagreb.
- Broz, I. (1893), *Hrvatski pravopis*, drugo izdanje, Zagreb.
- Broz, I. (1904), *Hrvatski pravopis*, treće prerađeno izdanje, prir. D. Boranić, Zagreb.
- Brozović, D. (1957/58), O normiranju književnih naglasaka, *Jezik*, 6, 65–72.
- Brozović, D. (1958/59), O naglasku i značenju zamjeničkog pridjeva „sam“, *Jezik*, 7, br. 5, 129–135.
- Brozović, D. (1963/64), Prodor u naš ortoepski standard, *Jezik*, 11, 144–153.
- Brozović, D. (1965/66, 1967/68), O fonološkom sustavu suvremenog standardnog hrvatskosrpskog jezika, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru*, 7, 20–39.
- Brozović, D. (1971), Uz jedno vrijedno, ali i kontroverzno akcentološko djelo – razmišljanja o genezi, sustavu i normi, *Jezik*, 123–139.
- Brozović, D. (1971/72), O alofonskoj problematici u hrvatskoj ortoepiji (Fonemi i alofoni u standardnome hrvatskosrpskom jeziku), *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru*, 9, 5–24.
- Brozović, D. (1972), O fonološkoj adaptaciji slavenskih i neslavenskih posuđenica u slavenskim standardnim jezicima, u: *Zbornik radova posvećen VII. kongresu jugoslavenskih slavista u Beogradu*, 25–30. rujna 1972, Zagreb, HFD, 23–36.
- Brozović, D. (1972/73a), Dentali ispred afrikatâ: gube se ili se izgovaraju? O jednom starom pravopisnom i ortoepskom pitanju, *Jezik*, 20, br. 5, 129–142.
- Brozović, D. (1972/73b), O ortoepskoj vrijednosti dugoga i produženog ijekavskog jata, *Jezik*, 20, br. 3, 4, 5, 65–74, 106–118, 142–149.

- Brozović, D. (1973a), O fonološkim sustavima suvremenih južnoslavenskih standardnih jezika. I. Fonemski inventari, *Makedonski jezik*, 24, 7–31.
- Brozović, D. (1973b), O ulozi Ljudevita Gaja u završnoj etapi hrvatske jezične unifikacije, *Radovi Instituta za hrvatsku povijest*, 3, 35–63.
- Brozović, D. (1976), O općim jezičnim i izvanjezičnim uvjetovanostima standardnonovoštokavske pravopisne problematike sa stanovišta njezina historijata i suvremenog stanja, *Radovi Instituta za jezik i književnost*, 3, 49–58.
- Brozović, D. (1976/77a), O suvremenoj morfološkoj normi hrvatskoga jezičnog standarda i o morfološkim značajkama standardne novoštokavštine uopće, *Jezik*, 24, br. 1, 2, 3; 1–12, 41–49, 109–114.
- Brozović, D. (1976/77b), O općim jezičnim i izvanjezičnim uvjetovanostima standardnonovoštokavske pravopisne problematike sa stanovišta njezina historijata i suvremenoga stanja, *Jezik*, 24, br. 3–4, 66–74.
- Brozović, D. (1978), Refleksi starohrvatskosrpskoga dugog jata u standardnoj novoštokavštini i problem njihova fonološkog statusa, *Prilozi*, III-1, Skopje: MANU, 7–20.
- Brozović, D. (1978/79), O jeziku u zakonima i o zakonima jezika, *Jezik*, 26, br. 1, 13–23.
- Brozović, D. (1979/80), Tipološke značajke fonemskih inventara u jezicima evropskog kontinenta (Razmatranja uz Evropski lingvistički atlas), *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru*, 19, 3–14.
- Brozović, D. (1981), Daničićovo mjesto među istraživačima (i sudionicima) povijesti srpskoga i hrvatskoga jezika (s osobitim obzirom na akcent), u: *Zbornik o Đuri Daničiću*, Zagreb–Beograd: JAZU–SANU, 1, 63–81.
- Brozović, D. (1987), O grafijskim pitanjima u hrvatskome narodnom preporodu, *Zadarska revija*, 36, br. 4–5, 335–344; isto u: *Dalmacija u narodnom preporodu 1835–1848*, Zadar: Narodni list Zadar, 49–58.
- Brozović, D. (1988), *Some Remarks on Distinctive Features: Especially in Standard Serbo-Croatian*, u: *Yugoslav General Linguistics. Linguistic and Literary Studies in Eastern Europe*, Vol. 26, Amsterdam/Philadelphia, John Benjamins Publishing Co., 13–32.
- Brozović, D. (1989), O nekim osobitim značajkama likvidnih sonanata, u: *Zbornik iz slovanskega jezikoslovja*, Tinetu Logarju ob sedemdesetletnici, Ljubljana: SAZU, 45–52.
- Brozović, D. (1991), Fonologija hrvatskoga književnog jezika, u: Babić, S. – Brozović, D. – Moguš, M. – Pavešić, S. – Škarić, I. – Težak, S. *Povijesni pregled, glasovi i oblici hrvatskoga književnog jezika*, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Globus, Nakladni zavod, Zagreb, 379–452.

- Brozović, D. (1994), *Dva specifična problema pri izradbi hrvatskih jednojezičnih rječnika*, Filologija, 22–23, 29–34.
- Brozović, D. (1997/98), Aktualna kolebanja hrvatske jezične norme u slavenskome i europskom svjetlu, *Jezik*, 45, br. 4, 161–176.
- Brozović, D. (1998), O fonemu /3/ u balkanskim jezicima, u: *Jazičnite pojavi vo Bitola i Bitolsko deneska i vo minatoto*, Skopje, MANU, 143–150.
- Brozović, D. (1998/99), Refleks starohrvatskoga dugog jata u hrvatskome slovopisu, *Jezik*, 46, br. 1, 1–4.
- Brozović, D. (1999), O pisanju današnjega refleksa starohrvatskoga dugog jata, u: *Jezik na križu, križ na jeziku*, *Vijenac*, br. 136 (20. 5. 1999)
- Brozović, D. (2001a), Pravopisi i slovopisi u hrvatskoj povijesti, *Vijenac*, 184 (22. ožujka i 5. travnja).
- Brozović, D. (2001b), Jedanaest desetljeća hrvatskoga pravopisnog križnog puta, *Vijenac*, 186 (19. travnja).
- Brozović, D. (2001c), Što ćemo s tuđim vlastitim imenima?, *Vijenac*, br. 204–205, 27. prosinca.
- Brozović, D. (2002), O pravopisima općenito, a o hrvatskima posebno, *Dometi*, 1–4, 13–22.
- Brozović, D. (2005), *Prvo lice jednine*, Zagreb: Matica hrvatska.
- Brozović, D. (2007), *Fonologija hrvatskoga standardnog jezika*. Nakladni zavod „Globus“, Zagreb.
- Brozović, D. i Ivić, P. (1988), *Jezik srpskohrvatski/hrvatskosrpski, hrvatski ili srpski*, Izvadak iz 2. idanja enciklopedije Jugoslavije, Zagreb: JLZ „Miroslav Krleža“.
- Brozović, D. – Lisac, J. (1988): Utjecaj konsonantnog okruženja na refleks*ž, *Prilozi MANU*, XIII-1, 51–60.
- Buzina, T. (1987), Ortoepska odstupanja u televizijskim dnevnicima, *Govor*, IV, 2, 153–162.
- Cipra, F. – Guberina, P. – Krstić, K. (1941), *Hrvatski pravopis*, (objavljen 1998.) Zagreb: ArTrezor.
- Crystal, D. (1985), *Enciklopedijski rečnik moderne lingvistike* (prev. I. Klajn i B. Hlebec), drugo izdanje, Beograd, 1988.
- Crystal, D. (1997), *A dictionary of linguistics and phonetics*, Fourth edition, Blackwell Publishers Ltd.
- Čilaš Šimpraga, A. – Jojić, Lj. – Lewis, K. (2008), *Prvi školski rječnik hrvatskoga jezika*, Zagreb: Školska knjiga – Institut za hrvatski jezik.

- Ćosić, V. (1998), Značenjska dimenzija vrijednosti govornog jezika, *Govor*, XV, 2, 127–136.
- Ćužić, T. (2015), *Pravopisna norma: teorijsko-metodološki problemi hrvatske pravopisne norme*, Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.
- Defterdarević-Muradbegović, A. (2003), Ponovno „otkrivanje“ prozodije, *Govor*, XX, 1–2, Zagreb, 57–69.
- Delaš, H. (2006), Proučavanje hrvatske prozodije u 20. stoljeću. *Hrvatski jezik u 20. stoljeću – zbornik radova sa znanstvenog skupa*, ur. M. Samardžija, I. Pranjeković, Zagreb: Matica hrvatska, 71–88.
- Delaš, H. (2013), *Hrvatska preskriptivna akcentologija*, Zagreb: Pergamena.
- Desnica-Žerjavić, N. (1998), Klasifikacija fonetskih grešaka, *Govor*, XV, 3, 71–77.
- Filipović, R. – Menac, A. (2001), Akcentuacija anglicizama u hrvatskom jeziku, u: *Drugi hrvatski slavistički kongres, Zbornik radova I.*, ur. D. Sesar, Zagreb: Hrvatsko filološko društvo, 381–384.
- Finka, B. (1964/65), O usklađivanju jezične norme s jezičnom prirodom, *Jezik*, XII, 5, 129–137.
- Finka, B. (1965/66), O jezičnoj normi i jezičnoj slobodi, *Jezik*, XIII, 1, 46–50.
- Finka, B. (1968), Prilog akcenatskoj tipologiji u imenica, *Jezik*, XV, 5, 143–150.
- Finka, B. (1969), Naglasna tipologija i njena primjena u standardnim rječnicima, *Jezik* XVII, 2, 33–36.
- Firth, J. R. (1957) *Papers in linguistics 1934–51*. London: Oxford University Press.
- Frančić, A., Hudeček, L., Mihaljević, M. (2005), *Normativnost i višefunkcionalnost u hrvatskome standardnom jeziku*, Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.
- Garde, P. (1993), *Naglasak*, Zagreb: Školska knjiga.
- Glibanović-Vajzović, H. (1977), Distribucija i klasifikacija ortografskih normi – prilog sistematizaciji pravopisnih pravila, *Radovi IV*, Pravopisne teme II, Sarajevo: Institut za jezik i književnost.
- Gospodnetić, J. (1987/88), Mjesto enklitike. Prilog razumijevanju reda riječi, *Filologija*, 15, 115–126.
- Gospodnetić, J. (1987a), Načela fonetike i njezin napredak, *Govor*, IV, 1, 1–17.
- Gospodnetić, J. (1987b), Načela i počela fonetike, *Govor*, IV, 2, 93–108.
- Granić, J. (2003), Idealne govorne izvedbe – idealni govornici i idealni slušatelji, *Govor*, XX, 1–2, 99–105.
- Grečl, D. (1977), O naglasku vlastitih imena u književnom jeziku, *Jezik*, 25, 3, 85–91.

- Grečl, D. (1981), Naglasna klasifikacija imenica hrvatskoga književnog jezika, *Jezik*, 28, 4, 108–115.
- Guberina, P. (1986), Lingvistika govora kao lingvistička osnova verbotonalnog sistema i strukturalizam u općoj lingvistici, *Govor*, 1, 3–18.
- Gvozdanović, J. (1980), *Tone and Accent in Standard Serbo-Croatian*, Wien: Verlag, Der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.
- Habijanec, S. (2003), Otvorena pitanja slovačke ortoepije, *Govor*, XX, 1–2, 107–119.
- Ham, S. (1995), Šsijeka ili Osijèka, *Jezik*, 42, 4, 103–106.
- Ham, S. (2002), Sastavljeno ili rastavljeno pisanje prijedložnih izraza unutar frazema, *Dometi*, 1–4, 63–81.
- Hraste, M. (1963/64), O potrebi prenošenja akcenta na prijedlog, *Jezik*, XI, 4, 141–143.
- Hraste, M. (1965/66), Problem norme u književnom jeziku, *Jezik*, XIII, 1, 15–20.
- Hršak, S. – Zgrabljic, N. (2003), Akcenti na hrvatskome javnom radiju: Škarićeve teze na provjeri, *Govor*, XX, 1–2, 133–145.
- Hrvatski jezik u 20. stoljeću – zbornik radova sa znanstvenog skupa* (2006), ur. M. Samardžija, I. Pranjković, Zagreb: Matica hrvatska.
- Hrvatski pravopis* (1944) (izradili uz suradnju članova Ureda za hrvatski jezik Franjo Cipra i A. B. Klaić), Nakladni odjel Hrvatske državne tiskare, Zagreb (pretisak *Hrvatski korijenski pravopis*, Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada, 1992).
- Hudeček, L. (2010), Pregled suvremenih hrvatskih pravopisa, u: *Hrvatski jezik u kontekstu suvremenoga obrazovanja*, ur. Marijana Češi i Mirela Barbaroša-Šikić. Zagreb: Naklada Slap i Agencija za odgoj i obrazovanje, 42–55.
- Hudeček, L. – Mihaljević, M. (2009), *Jezik medija*, Zagreb: Sveučilišna naklada.
- Hudeček, L. – Mihaljević, M. (2016), *Navođenje u novinskome tekstu*, u: *Jezik medija nekada i sada. Zbornik radova sa znanstvenoga skupa održanoga 6. i 7. lipnja 2014. godine na Filozofskom fakultetu u Osijeku*, ur. V. Rišner, Osijek: Sveučilišna naklada i Filozofski fakultet u Osijeku, 164–183.
- Hudeček, L., Vukojević, L., (2005), Sastavljeno i rastavljeno pisanje priloga kao pravopisni i lingvistički problem, u: *Od fonetike do etike – zbornik o sedamdesetogodišnjici prof. dr. Josipa Silića*, ur. I. Pranjković, Zagreb: Disput. 99–122.
- Ivas, I. (1996), Silazno-uzlazna jezgra u sustavu jezgri hrvatskog jezika, *Suvremena lingvistika* 41/42, 227–244.
- Ivić, M. (1965/66), Problem norme u književnom jeziku, *Jezik*, XIII, 1, 1–8.

- Ivšić, S. (1952), *Oko naše ortoepije*, *Jezik*, 1, 3, 69–74; 1, 4, 105–107; 1, 5, 132–135; 2, 5, 134–136.
- Ivšićev zbornik. Zbornik u čast Stjepana Ivšića*, (1963), Zagreb: Hrvatsko filološko društvo.
- Jagić, V. (1864), *Naš pravopis, Književnik – časopis za jezik i poviest hrvatsku i srpsku, i prirodne znanosti*, 1–34. i 151–180.
- Jakop, N. – Ramadanović, E. (2015), K pravopisnomu pravilu o rabi začetnice pri nadomestnih imenih v slovenščini ob primerjavi s hrvaškim pravopisom, u: *Pravopisna razpotja: Razprave o pravopisnih vprašanjih*, ur. H. Dobrovoljc, T. Lengar Verovnik, Ljubljana: Inštitut za slovenski jezik Frana Ramovša ZRC SAZU.
- Janković, S. (1979), Transkripcija – problem teoretskog pristupa, *Radovi VI*, Pravopisne teme, Sarajevo: Institut za jezik i književnost u Sarajevu.
- Jelaska, Z. (2004), *Fonološki opisi hrvatskoga jezika. Glasovi, slogovi, naglasci*, Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.
- Jelaska, Z. (2005a), Dvoglasnik ili dva glasa, u: *Od fonetike do etike – zbornik o sedamdesetogodišnjici prof. dr. Josipa Silića*, ur. I. Pranjković, Zagreb: Disput, 83–97.
- Jelaska, Z. i suradnici (2005b), *Hrvatski kao drugi i strani jezik*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.
- Jezični savjetnik s gramatikom* (1971), ur. S. Pavešić, Zagreb: Matica hrvatska.
- Jezik na križu, križ na jeziku* (2005), ur. J. Hekman, Svezak 1: *Rasprava o pravopisnim pravilima*, Zagreb: Matica hrvatska.
- Jezik na križu, križ na jeziku* (2005), ur. J. Hekman, Svezak 2: *Lektori i jezična kultura*, Zagreb: Matica hrvatska.
- Jezikoslovne rasprave i članci* (2001): *Franjo Iveković, Ivan Broz, Tomo Maretić, Vatroslav Rožić, Milan Rešetar, Antun Radić, Dragutin Boranić*, priredio M. Samardžija, Zagreb: Matica hrvatska.
- Jonke, Lj. (1961), Akcenatska problematika hrvatskosrpskoga književnog jezika danas, *Jezik*, 9, 1, 1–7.
- Jonke, Lj. (1965/66), Problem norme u hrvatskosrpskom književnom jeziku, *Jezik*, XIII, 1, 8–15.
- Jonke, Lj. (1968/69), Aktualna jezična pitanja danas, *Jezik*, XVI, 1, 71–75.
- Jonke, Lj. (1971), *Hrvatski književni jezik 19. i 20. stoljeća*, Matica hrvatska, Zagreb.
- Josipović Smojver, V. (2018), *Suvremene fonološke teroije*, Zagreb: Ibis grafika.

- Jozić, Ž. – Birtić, M. – Blagus Bartolec, G. – Budja, J. – Hudeček, L. – Kovačević, B. – Lewis, K. – Matas Ivanković, I. – Mihaljević, M. – Milković, A. – Miloš, I. – Ramadanović, E. – Stojanov, T. – Štrkalj Despot, K., (2013), *Hrvatski pravopis*, Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje.
- Junković, Z. (1967/68), Glasovi š – ž u hrvatskosrpskom književnom jeziku, *Jezik*, XV, 2, 76–82.
- Junković, Z. (1969), Napomene o naglasku, *Jezik*, 17, 1, 1–10.
- Junković, Z. (1970), Naglasak na proklitici, *Jezik*, 18, 1, 4–14.
- Jurišić, B. (1941), Pitanje hrvatskog pravopisa, pretisak u časopisu *Jezik*, 37, br. 4., 1990, 121–126.
- Kalogjera, D. (2003), Prihvaćeni izgovor vs. Received Pronunciation, *Govor*, XX, 1–2, 181–189.
- Kalogjera, D. (2009), „Iz diglosijske perspektive“, u: *Jezična politika i jezična stvarnost / Language Policy and Language Reality*, ur. J. Granić, Zagreb: Hrvatsko društvo za primijenjenu lingvistiku, 551–558.
- Kapović, M. (2005a), Jezični utjecaj velikih gradova, *Rasprave: Časopis Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje*, 30/1, 97–105.
- Kapović, M. (2005b), Nove duljine u hrvatskom jeziku (nakon općeslavenskoga razdoblja), *Filologija*, 44, 51–62.
- Kapović, M. (2007), Naglasne paradigme o-osnova imenica muškoga roda u hrvatskom, *Rasprave: Časopis Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje*, 32/1, str. 159–172.
- Karadža-Garić, M. (1977), Pravopisno-gramatička terminologija u pravopisima i pravopisnim priručnicima, s posebnim osvrtom na Pravopis 1960., *Radovi IV*, Pravopisne teme II, Sarajevo: Institut za jezik i književnost.
- Katičić, R. (1965/66), Problem norme u književnom jeziku, *Jezik*, XIII, 1, 20–23.
- Katičić, R. (1999), Novo bi pisanje teško stjecalo legitimitet, u: *Jezik na križu, križ na jeziku*, *Vijenac*, br. 136 (20. 5. 1999.).
- Katičić, R. (2002), Pogled iskosa na hrvatsko pravopisanje, *Dometi*, 1–4, 23–25.
- Katičić, R. (2012), Bivše *Vijeće za normu hrvatskoga standardnog jezika*, *Jezik*, 59, br. 5, 161–176.
- Klaić, B. (55), O deklinaciji i akcentuaciji tuđica muškoga roda na samoglasnik, *Jezik*, 4, 3, 72–76.
- Klaić, B. (2011), *Naglasni sustav standardnoga hrvatskog jezika*, CD-ROM, Zagreb: Umjetnička organizacija NETFACES.

- Koharović, N. (2005), Pravopisni križ svejedno gori (kratka povijest hrvatskih pravopisa), u: *Jezik na križu, križ na jeziku*, ur. J. Hekman, Svezak 2: *Lektori i jezična kultura*, Zagreb: Matica hrvatska.
- Komar, S. (1999), The fall-rise: a new tone in the Slovene sentence intonation, *Govor*, XVI, 2, 139–148.
- Koriensko pisanje* (1942), drugo izdanje, priredio i izdao Ured za hrvatski jezik, Zagreb.
- Kovačec, A. (1988), Nekoliko napomena o lingvistici teksta, *Govor*, V, 171–179.
- Kovačec, A. (1999), Malo jezične koristi, puno nacionalne štete, u: *Jezik na križu, križ na jeziku*, *Vijenac*, br. 136 (20. 5. 1999.).
- Kovačić, M. – Brkić, I. (1977), Neki specifični problemi u izgovoru i distribuciji glasova č, dž, ć, đ s „pravopisnog“ i nastavnog stanovišta, *Radovi IV*, Pravopisne teme II, Sarajevo: Institut za jezik i književnost.
- Kravar, M. (1968), Problematika naše gradske akcentuacije, *Zadarska revija*, 17, 177–190.
- Kravar, M. (1984), Oko akcenta riječi *scena*, *Jezik*, 31, 136–140.
- Kravar, M. (1985), Još jednom oko akcenta riječi *scena*, *Jezik*, 32, 4, 124–124.
- Kravar, M. (1989), Jezično-politički aspekti naše akcenatske problematike, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru*, 28,18. 35–43.
- Kryžan-Stanojević, B. (2008), Ekolingvistika i norma – granice preskripcije, u: *Riječki filološki dani 7: zbornik radova*, Rijeka: Filozofski fakultet, 683–692.
- Križić, H. (1977), Promjena glasa / u o i pravopisna norma, *Radovi IV*, Pravopisne teme II, Sarajevo: Institut za jezik i književnost.,.
- Kušar, M. (1889), *Nauka o pravopisu jezika hrvackoga ili srpskoga (fonetičkom i etimologijskom)*, Dubrovnik.
- Ladd, R. (2001) *Intonational phonology*, Cambridge University Press.
- Landau, E. – Lončarić, M. – Horga, D. – Škarić, I. (1999), Croatian, u: *Handbook of the International Phonetic Association*, Cambridge University Press, 66–69.
- Lehfeldt, W. – Finka B. (1969a), Das Akzentverhalten im Serbokroatischen – dargestellt an den Substantiven, *Die Welt der Slaven* XIV/1, 26–46.
- Lehfeldt, W. – Finka B. (1969b), Das Akzentverhalten im Serbokroatischen – dargestellt an den Verben, *Die Welt der Slaven* XIV/2, 176–192.
- Lehiste, I. – Ivić, P.: (1986) „Word and Sentence Prosody in Serbocroatian“, The MIT Press, Cambridge.
- Lisac, J. 2003. *Hrvatska dijalektologija 1*, Zagreb: Golden marketing – Tehnička knjiga.

- Lončarić, M. – Bičanić, A. (1998), *Hrvatski školski rječnik*, Zagreb: Profil.
- Lončarić, M. – Vukušić, S. (1998), *Fonologija*, u: *Hrvatski jezik*, ur. Lončarić, M. Opole: Uniwersytet Opolski – Instytut Filologii Polskiej, 75–90.
- Lončarić, M. (1978), Prilog diskusiji o pisanju složenica i polusloženica, *Radovi V*, Pravopisne teme II, Sarajevo: Institut za jezik i književnost.
- Lončarić M. – Zečević V. (1999), Još o dvoglasniku pisanom *ije*, *Jezik*, 46, 3, 113–115.
- Lupić, I. (2001), Preskriptivna akcentologija i hrvatski standardni jezik, *Kolo*, 1, 85–134.
- Magner, T. F. – Matejka, L. (1971), *Word accent in modern Serbo-Croatian*, The Pennsylvania State University – University Park and London: The Pennsylvania State Univ. Press.
- Maretić, T. (1963), *Gramatika hrvatskoga ili srpskoga književnog jezika*, treće nepromijenjeno izdanje, Zagreb: Matica hrvatska.
- Marković, S. (1963/64), Razlike u refleksu „jata“ između govorene i pisane riječi u književnom ijekavskom izgovoru, *Jezik*, XI, 4, 97–103.
- Marković, S. (1977), O sadržaju i obradi pravopisnog rječnika, *Radovi IV*, Pravopisne teme II, Sarajevo: Institut za jezik i književnost.
- Marković, S. (1977), Promjena velara i pravopisna norma, *Radovi IV*, Pravopisne teme II, Sarajevo: Institut za jezik i književnost.
- Martinović, B. (2002), Naglasak glagola u najnovijim rječnicima hrvatskoga jezika, *Jezik*, 49, 5, 176–182.
- Martinović, B. (2004), Naglasne dvostrukosti imenica, u: *Riječki filološki dani 5 – zbornik radova*, ur. I. Lukežić, Rijeka: Filozofski fakultet Sveučilišta u Rijeci, 319–327.
- Martinović, B. (2006), Odmaci od preskriptivne naglasne norme u hrvatskome standardnom jeziku, u: *Riječki filološki dani 6 – zbornik radova*, ur. I. Srdoč-Konestra, S. Vranić, Rijeka: Filozofski fakultet Sveučilišta u Rijeci, 247–259.
- Martinović, B. (2008), Akcenatske razlike između hrvatskoga i srpskoga standardnog jezika, u: *Die Unterschiede zwischen dem Bosnischen/Bosniakischen, Kroatischen und Serbischen*, ur. B. Tošović, Münster et al.: LIT Verlag, 385–404.
- Martinović, B. (2009), Izgovor i pisanje imeničnih jednosložnica s jatom, *Jezik*, 56, 4, 133–144.
- Martinović, B. (2011a), Naglasak genitiva množine, *Tabula: časopis Filozofskog fakulteta u Puli*, 9, 114–126.
- Martinović, B. (2011b), Živost naglasnoga sustava, *Jezik*, 58, 3, 97–107.

- Martinović, B. (2013a), Božidar Finka kao akcentolog (s posebnim osvrtom na naglasnu tipologiju), *Hrvatski dijalektološki zbornik*, 18, 61–75.
- Martinović, B. – Pudić, J. (2013b), Naglasak pridjeva u govornoj praksi, *Tabula: časopis Filozofskog fakulteta u Puli*, 11, 149–159.
- Martinović, B. (2014a), Klaićev pedagoški pokušaj u akcentologiji, *Rasprave: Časopis Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje*, 40, 2, 455–468.
- Martinović, B. (2014b), *Na putu do náglasnē nôrmē – oprímjereno imenicama*, Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada, Sveučilište Jurja Dobrile u Puli.
- Martinović, B. (2017), Kodifikacija hrvatske naglasne norme (ili kako naši priručnici govore), *Rasprave: Časopis Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje*, 43, 1, 95–106.
- Martinović, B. – Matešić, M. (2018), U potrazi za izvornim govornikom, *Zbornik Filozofskoga fakulteta u Splitu*, (u tisku).
- Matešić, J. (1970), *Der Wortakzent in der Serbokroatischen Schriftsprache*, Heidelberg.
- Matešić, M. (2009a), Načelo tradicije u pravopisu, u: *Jezična politika i jezična stvarnost / Language Policy and Language Reality*, ur. Jagoda Granić, Hrvatsko društvo za primijenjenu lingvistiku – HDPL, Zagreb, str. 204–212.
- Matešić, M. (2009b), Odras globalizacije u najnovijem hrvatskom pravopisu, u: *Lice i naličje jezične globalizacije*, ur. B. Kryžan-Stanojević, Zagreb: Srednja Europa, 103–110.
- Matešić, M. (2011), Strana vlastita imena u suvremenome hrvatskom jeziku i pravopisu u uvjetima globalizacijskih promjena, u: *Inovacije u slavenskim jezicima*, ur. Barbara Kryžan-Stanojević, Zagreb: Srednja Europa, 109–121.
- Matešić, M. (2013), Kako doista govori izvorni govornik hrvatskoga jezika? u: Međunarodni suradni znanstveni skup „Prvi, drugi, ini jezik: hrvatsko-makedonske usporedbe“: zbornik radova, ur. L. Cvikić, E. Petroska, Zagreb: Hrvatsko filološko društvo, 22–34.
- Matešić, M. (2014), Pravopis i tradicija: teorijsko-metodološki pristup jednome normativnom načelu u suvremenoj hrvatskoj pravopisnoj normi i praksi, u: *Riječki filološki dani, zbornik radova* 9. ur. D. Stolac. Rijeka: Filozofski fakultet u Rijeci, 551–562.
- Matešić, M. – Ramadanović, E. (2017), Uloga pravopisnih priručnika u standardizaciji pravogovornoga plana, *Rasprave: Časopis Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje*, 43/1, 107–123.
- Mićanović, K. (2004), Hrvatski s naglaskom, *Rasprave: Časopis Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje*, knj. 30, 121–130.
- Mihaljević, M. (1991), *Generativna i leksička fonologija*, Zagreb: Školska knjiga.

- Mihaljević, M. (2011), Pitanja u hrvatskome jeziku u: Zbornik radova 39. seminara Zagrebačke slavističke škole, ur. K. Mićanović, Zagreb: Zagrebačka slavistička škola.
- Mildner, V. (1994), Perceptual Acquisition of the Long-Short Distinction in the Falling Accents of standard Croatian, *Language and Speech* 37 (2), 1, 63–170.
- Mildner, V. (1997), Prepoznavanje hrvatskih govora, *Zbornik Savjetovanja Hrvatskoga društva za primijenjenu lingvistiku „Tekst i diskurs“*, ur. M. Andrijašević, L. Zergollern-Miletić, Zagreb: HDPL, 209–221.
- Mildner, V. (1998), Stavovi prema hrvatskim govornim varijetetima, *Zbornik Savjetovanja Hrvatskoga društva za primijenjenu lingvistiku „Jezična norma i varijeteti“*, ur. L. Badurina, B. Pritchard, D. Stolac, 349–365.
- Mildner, V. (1999), Strani akcent u hrvatskom jeziku, *Zbornik Savjetovanja Hrvatskoga društva za primijenjenu lingvistiku „Teorija i mogućnosti primjene pragmalingvistike“*, ur. L. Badurina, N. Ivanetić, B. Pritchard, D. Stolac, 529–532.
- Moguš, M. (1966/67), O fonemu, *Jezik*, XIV, 1, 107–111.
- Moguš, M. (1967/68), O morfemu, *Jezik*, XV, 2, 33–37.
- Moguš, M. (1985), O novom temelju naglasne norme, *Jezik*, 32, 4, 124–127.
- Moguš, M. (2002), Udari na *Hrvatski pravopis*, *Dometi*, 1–4, 39–42.
- Muljačić, Ž. (1972), *Opća fonologija i fonologija suvremenoga talijanskog jezika*, drugo izdanje, Zagreb: Školska knjiga.
- Norme i normiranje hrvatskoga standardnoga jezika* (1999), priredio M. Samardžija, Zagreb: Matica hrvatska.
- Od fonetike do etike* (2005), Zbornik o sedamdesetogodišnjici prof. dr. Josipa Silića, ur. I. Pranjković, Zagreb: Disput.
- Partaš, J. (1850), *Pravopis jezika ilirskoga*, Zagreb. Pretisak (2002), Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje.
- Pavešić, S. (1968/69), O promjeni norme u jednoj gramatici, (prikaz), *Jezik*, XVI, 1, 22–29.
- Peco, A. (1977), Normiranje prozodijskih elemenata u pravopisu i pravopisnom rječniku, *Radovi IV*, Pravopisne teme II, Sarajevo: Institut za jezik i književnost.
- Peti, M. (1978), Interpunkcijski znakovi s pravopisnog gledišta, *Radovi V*, Pravopisne teme II, Sarajevo: Institut za jezik i književnost.
- Peti-Stantić, A. – Langston, K. (2013), *Hrvatsko jezično pitanje danas (identiteti i ideologije)*, Zagreb: Srednja Europa.

- Pletikos, E. (2003), Akustički opis hrvatskih standardnih naglasaka, *Govor*, XX, 1–2, 321–345.
- Pletikos, E. (2008), Akustičke i perceptivne osobine naglasaka riječi u hrvatskim naddijalektalnim govorima, u: *Phonetisch-phonologische, orthographische und orthoepic Unterschiede zwischen dem Bosnischen/Bosniakischen Kroatischen und Serbischen*, ur. B. Tošović, Wien: LIT Verlag, 404–429.
- Pletikos Olof, E. – Vlašić Duić, J. – Martinović, B. (2016), *Metode mjerenja naglasnih kompetencija*, u: *Metodologija i primjena lingvističkih istraživanja*, Zbornik radova s međunarodnoga znanstvenog skupa Hrvatskoga društva za primijenjenu lingvistiku, ur. S. L. Udier, K. Cergol Kovačević, Zagreb: Srednja Europa, 293–307.
- Pletikos Olof, E. (2013), Akustičke različitosti naglasaka hrvatskoga štokavskoga sustava kod govornika iz Slavonije i Dalmacije, u: *A tko to ide? / A xmo mam iðæ?: Hrvatski prilozi XV. međunarodnom slavističkom kongresu*, ur. M. Turk, Zagreb: Hrvatsko filološko društvo i Hrvatska sveučilišna naklada, 99–113.
- Pollok, K.-H. (1964), Der neuštokavische Akzent und die Struktur der Melodiegestalt der Rede, u: *Opera Slavica*, Band III, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Popović, M(irjana) (1978), Fonetsko-fonološke osobenosti glasa j i ortografska norma u savremenom standardnom srpskohrvatskom jeziku, *Radovi V*, Pravopisne teme II, Sarajevo: Institut za jezik i književnost.
- Popović, M(ilenko) – Trostinska, R. (1998), *Neka pitanja tumačenja fonema u hrvatskom, ruskom i ukrajinskom jeziku*, *Govor*, XV, 2, 139–143.
- Popović, M(ilenko) – Trostinska, R. (2003), *Još o perifernim fonemima u ruskom, ukrajinskom i hrvatskom jeziku*, *Govor*, XX, 1–2, 361–377.
- Pranjković, I. (1978), O govoru spikera, *Jezik*, 25, 5, 148–153.
- Pranjković, I. (1983), Akcenat u Priručnoj gramatici, *Jezik*, 31, 1, 25–29.
- Pranjković, I. (1984), Naglasak Lišana Ostrovačkih i Priručna gramatika, *Jezik*, 32, 1, 23–26.
- Pranjković, I. (1995), Pravopis koji zbunjuje, *Republika*, 51, 5–6, 184–193.
- Pranjković, I. (1997), *Jezikoslovna sporenja*, Zagreb: Konzor.
- Pranjković, I. (1998), Je li dugi refleks jata fonem ili morfonem?, *Jezik*, 45, 192–195.
- Pranjković, I. (1999), Odgovori na Brozovićeva pitanja, u: *Jezik na križu, križ na jeziku*, *Vijenac*, br. 136 (20. 5. 1999).
- Pranjković, I. (2001a), Za demokratizaciju hrvatske ortoepske norme, *Jezik i demokratizacija (zbornik radova) / Language and democratization (proceedings)*, Sarajevo: Institut za jezik (Posebna izdanja, knj. 12), 299–306.

- Pranjeković, I. (2001b), Rječnik hrvatskoga jezika, *Rasprave: Časopis Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje* 27, 388–394.
- Pranjeković, I. (2002), Opća načela sastavljenoga i nesastavljenoga pisanja, *Dometi*, 1–4, 53–61.
- Pranjeković, I. (2010), *Ogledi o jezičnoj pravilnosti*, Zagreb: Disput.
- Pravopis hrvatskosrpskoga književnog jezika* (1960), (izradila Pravopisna komisija), Zagreb / Novi Sad: Matica hrvatska / Matica srpska.
- Pravopisno uputstvo za sve osnovne, srednje i stručne škole Kraljevine S.H.S.* (1929) Zagreb.
- Putanec, V. (1963/64), Neki noviji hiperjekavizmi, *Jezik*, XI, 1, 75–79.
- Ramadanović, E. (2012), *Sastavljeno i nesastavljeno pisanje u hrvatskome jeziku*, doktorska disertacija u rukopisu, Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.
- Ramadanović, E. (2016), Pravopisno bilježenje brojevnih riječi u hrvatskom jeziku. *Pismo: Časopis za jezik i književnost* 14, Bosansko filološko društvo, 78–113.
- Rehder, P. (1968), *Beiträge zur Erforschung der serbokroatischen Prosodie*, München: Verlag Otto Sagner.
- Resulović, Z. (1978), Dugo je u ijekavskom izgovoru, *Radovi V*, Pravopisne teme II, Sarajevo: Institut za jezik i književnost.
- Rječnik hrvatskoga jezika* (2000), ur. J. Šonje, Zagreb: Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“ i Školska knjiga.
- Samardžija, M. (1999a), Norme i najnovije promjene u hrvatskome jeziku. *Zaprešićki godišnjak 1998.*, Zaprešić: Matica hrvatska Zaprešić. 327–340.
- Samardžija, M. (1999b), Smjernice i stranputice hrvatskoga pravopisa, u: *Jezik na križu, križ na jeziku*, *Vijenac*, br. 136 (20. 5. 1999).
- Samardžija, M. (2004a), *Iz triju stoljeća hrvatskoga standardnog jezika*. Drugo, prošireno izdanje. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.
- Samardžija, M. (2004b): Još o genezi i utjecaju hrvatskih vukovaca, *Riječki filološki dani 5* (zbornik radova s Međunarodnoga znanstvenog skupa Riječki filološki dani 5), Rijeka: Filozofski fakultet, 463–470.
- Samardžija, M. (2008), *Hrvatski jezik, pravopis i jezična politika u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*, Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.
- Samardžija, M. (2012), *Hrvatski jezik i pravopis od ujedinjenja do kraja Banovine Hrvatske (1918.–1941.)*, Zagreb: Školska knjiga.

- Sampson, G. (1985), *Writing systems*, Stanford California: Stanford University Press,.
- Silić, J. (1968/69), Fonemska distribucija i sekundarno a u suvremenom hrvatskosrpskom književnom jeziku, *Jezik*, XVI, 1, 110–114.
- Silić, J. (1976), Ortoepija/ortografija i morfematska struktura jezika, *Radovi III*, Pravopisna problematika u Bosni i Hercegovini, Sarajevo: Institut za jezik i književnost.
- Silić, J. (1977), O pravopisu, pravopisnoj normi i još ponečem, *Radovi IV*, Pravopisne teme II, Sarajevo: Institut za jezik i književnost.
- Silić, J. (1982), Nekoliko misli o normi, *Jezik u savremenoj komunikaciji*, Beograd: Centar za marksizam i Filološki fakultet Univerziteta u Beogradu, 115–161.
- Silić, J. (1986), Razine, njihove jedinice i osnova, *Književni jezik*, 41–44.
- Silić, J. (1996), Hrvatski jezik kao sustav i kao standard, u: Riječki filološki dani 1, zbornik radova, ur. M. Turk, Rijeka, 187–194.
- Silić, J. (1997), Razgovorni stil hrvatskoga standardnog jezika, *Kolo*, 4, 483–495.
- Silić, J. (1998), Rečenica i funkcionalni stilovi hrvatskoga standardnog jezika, *Kolo*, 1, 435–441.
- Silić, J. (1999), Dostojanstveno se odnosimo prema svome jeziku, u: *Jezik na križu, križ na jeziku*, *Vijenac*, br.136 (20. 5. 1999)
- Silić, J. (2002), Dvije-tri načelne o kompetencijama pravopisa, *Dometi*, 1–4, 47–51.
- Silić, J. (2003), Semantičko interpunkcijsko načelo i prozodija rečenice, *Govor*, XX, 1–2, 411–419.
- Silić, J. (2005), Crnogorski standardni jezik, u: *Međunarodni naučni skup „Norma i kodifikacija crnogorskog jezika“*, Podgorica, 28–30. X. 2004. zbornik radova, Cetinje: Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje, 61–67.
- Silić, J. – Pranjković, I. (2005), *Gramatika hrvatskoga jezika: za gimnazije i visoka učilišta*, Zagreb: Školska knjiga.
- Simeon, R. (1969), *Enciklopedijski rječnik lingvističkih naziva*, Zagreb: Matica hrvatska.
- Skok, P. (1971), *Etimologijski rječnik hrvatskog ili srpskog jezika*, I–III, JAZU: Zagreb.
- Smailović, I. (1977), Glas h i njegove zamjene u suvremenom srpskohrvatskom standardnom jeziku, *Radovi IV*, Pravopisne teme II, Sarajevo: Institut za jezik i književnost.
- Stjepan Ivšić i hrvatski jezik*, (1996), ur. B. Finka, Zagreb: HAZU i Matica hrvatska Orahovica.

- Šipka, M. (1978), Obilježavanje prozodijskih elemenata kao ortografski postupak, *Radovi V, Pravopisne teme II*, Sarajevo: Institut za jezik i književnost.
- Škarić, I. (1973), Problemi hrvatskosrpske ortoepije, *Zbornik zagrebačke slavističke škole*, 1, br. 1, Zagreb: Međunarodni slavistički centar SR Hrvatske, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 245–253.
- Škarić, I. (1975), Program kulture govora, *Jezik*, XXIII, 97–103. i 131–141.
- Škarić, I. (1977/78), Pledoaje za govor organski i govor standardni, *Jezik*, 2, 33–42.
- Škarić, I. (1981), Poetsko i afektivno u govoru, *Umjetnost riječi*, br. 2, 147–152.
- Škarić, I. (1986), Određenje govora, *Govor*, III, 2, 3–16.
- Škarić, I. (1987), Glasničke preinake, *Jezik*, br. 3, 71–81.
- Škarić, I. (1988), *U potrazi za izgubljenim govorom*, Zagreb: Školska knjiga, Liber, 243–295.
- Škarić, I. (1991), Fonetika hrvatskoga književnog jezika, u: Babić, S. – Brozović, D. – Moguš, M. – Pavešić, S. – Škarić, I. – Težak, S., *Povijesni pregled, glasovi i oblici hrvatskoga književnog jezika*, Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti i Globus, Nakladni zavod, 281–359.
- Škarić, I. (1991–92), Jezik u pravopisu, *Jezik*, XXXIX, 33–45.
- Škarić, I. (1994), Hrvatski jezik danas, *Jezik*, 41, 4, 97–103.
- Škarić, I. (1996), Što s hrvatskim standardnim refleksom dugoga staroga jata? *Govor*, XIII, 1–2, 1–27.
- Škarić, I. (1999a), Ije je je, u: *Jezik na križu, križ na jeziku*, *Vijenac*, br.136 (20. 5. 1999)
- Škarić, I. (1999b), Sociofonetski pristup standardnom naglašavanju, *Govor*, XV, 2, 117–137.
- Škarić, I. (1999c), Suvremeni svehrvatski implicitni govorni standard, u: Drugi hrvatski slavistički kongres (knjiga sažetaka), Osijek, 150–151.
- Škarić, I. (2000), Č i Đ, *Govor*, XVII, 2, Zagreb, 77–104.
- Škarić, I. (2001a), Kakav pravopis (između fonetike i fonologije), *Govor*, XVIII, 1, 1–32.
- Škarić, I. (2001b), Razlikovna prozodija, *Jezik*, 48, 1, 11–19.
- Škarić, I. (2002a), Hrvati dobro govore i ne treba im ukoričeni pravopis (intervju), *Slobodna Dalmacija*, 3. 3. 2002.
- Škarić, I. (2002b), Naglasci iz sukobljenih pravila (sociofonetsko ispitivanje prozodije javnoga svehrvatskoga govora), u: *Treći hrvatski slavistički kongres u Zadru* (knjiga sažetaka), 63–65.

- Škarić, I. (2002c), Nitko ne razlikuje č i ć, zato ć treba ukinuti (intervju), *Nacional*, br. 320, 1. 2. 2002., 58–60.
- Škarić, I. (2006), *Hrvatski govorili!*, Zagreb: Školska knjiga.
- Škarić, I. (2009), *Hrvatski izgovor*, Zagreb: Nakladni zavor Globus.
- Škarić, I. – Babić, Z. – Škavić, Đ. – Varošaneć, G. (1987), Silazni naglasci na nepočetnim slogovima riječi, *Govor*, IV, 2, 139–151.
- Škarić, I. – Lazić, N. (2002), Vrijednosni sudovi o hrvatskim naglascima, *Govor*, 19, br. 1, 5–34.
- Škarić, I. – Škavić, Đ. – Varošaneć-Škarić, G. (1996), Kako se naglašavaju posuđenice, *Jezik*, 43, 4, 129–138.
- Škarić, I. – Škavić, Đ. – Varošaneć-Škarić, G. (1996), O naglašavanju posuđenica – još jednom, nakon Vukušića, *Jezik*, 44, 2, 66–73.
- Škarić, I. – Varošaneć-Škarić, G. (1994), Ocjene televizijskih govornika, *Govor*, XI, 1, 1–9.
- Škarić, I. – Varošaneć-Škarić, G. (1994), Skupna slika govora Hrvatske televizije, *Govor*, XI, 2, 1–12.
- Škarić, I. – Varošaneć-Škarić, G. (2003), Stupanj tolerancije hrvatskih govornika na „pogrešne“ naglaske, u: *Zbornik Zagrebačke slavističke škole 2002*, ur. S. Botica, Filozofski fakultet, Zagrebačka slavistička škola – Seminar za strane slaviste (rad s Međunarodnog slavističkog kongresa u Ljubljani, 2003), Zagreb: FF press, 291–304.
- Škavić, Đ. (1993), Naglasne promjene prefigiranih oblika glagola na -jeti, -ati, -iti, *Govor*, X, 1, 39–48.
- Škavić, Đ. (1996), Naglasci glagola na -avljati, *Jezik*, 43, 139–142.
- Škavić, Đ. – Varošaneć-Škarić, G. (1999), Neke osobitosti hrvatskoga naglasnog sustava, *Govor*, XVI, 1, 25–31.
- Škiljan, D. (1986), O definiciji jezika i govora, *Govor*, 1, 19–26.
- Školski rječnik hrvatskoga jezika* (2012), Zagreb: Školska knjiga – Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje.
- Šupuk, A. (1966/67), Dugouzlazni akcent u dugoj množini, *Jezik*, XIV, 1, 55–59, 85–89.
- Šuštaršić, R. (1999), Assimilation and elision in English and Slovene, *Govor*, XVI, 1, 15–23.
- Tafra, B. (1999), Bože, čuvaj hrvatski jezik, u: *Jezik na križu, križ na jeziku*, *Vijenac*, br.136 (20. 5. 1999)

- Tekavčić, P. (1979), *Uvod u lingvistiku za studente talijanskoga jezika i književnosti*, Zagreb: Sveučilišna naklada Liber.
- Težak, S. (2002), Napokon hrvatski pravopis, *Dometi*, 1–4, 27–37.
- Turk, M. (1992), *Fonologija hrvatskoga jezika*, Rijeka–Varaždin: ICR i Tiskara Varaždin.
- Varošanec-Škarić, G. (1995), Govorni stilovi u informativnim emisijama, *Govor*, XII, 1, 71–79.
- Varošanec-Škarić, G. (2001), Neutralizacija kratkouzlaznoga i kratkosilaznoga naglasaka u suvremenom hrvatskom prihvaćenom izgovoru, *Govor*, XVIII, 2, 1–18.
- Varošanec-Škarić, G. (2003), Prenosjenje silaznih naglasaka na proklitiku u općem prihvaćenom hrvatskom izgovoru, *Govor*, XX, 1–2, 469–487.
- Vidović, D. (2014), Naglasci u Rječniku stranih riječi i naglasnome priručniku Adolfa Bratoljuba Klaića u usporedbi sa Školskim rječnikom hrvatskoga jezika. *Rasprave: Časopis Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje*, 40/2, 497–520.
- Vince, Z. (1990), *Putovima hrvatskoga književnog jezika*, Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske.
- Volenec, V. (2015), Sociolingvističko istraživanje hrvatskoga pravopisa: društveni stavovi o eksplicitnoj normi, *Jezikoslovlje*, 16, 1, 69–102.
- Vončina, J. (1985), Temelji i putovi Gajeve grafijske reforme, *Filologija*, 13, Razred za filološke znanosti JAZU, 7–88.
- Vončina, J. (1999), Pola tisućljeća hrvatskoga jekavskog jata, u: *Jezik na križu, križ na jeziku*, *Vijenac*, br. 136 (20. 5. 1999).
- Vratović, V. (1994a), *Latino-Croatia*, *Jezik*, 41, 3, 77–83.
- Vratović, V. (1994b), *Latino-Croatia*, *Jezik*, 41, 4, 109–113.
- VRH – Veliki rječnik hrvatskoga standardnog jezika (2015), ur. Ljiljana Jojić, Zagreb: Školska knjiga.
- Vuković, P. (2002), O pisanju izvedenica od stranih vlastitih imena u hrvatskome, *Fluminensia*, br. 2, 85–104.
- Vukušić, S. (1973/1974), Naglasci uporabne norme na osnovi startnog jezika, *Jezik*, 114–120.
- Vukušić, S. (1976/1977), Naglasno normiranje, *Jezik*, 24, 48–53.
- Vukušić, S. (1984), *Nacrt hrvatske naglasne norme na osnovi zapadnog dijalekta*, Pula: Istarska naklada.
- Vukušić, S. (1992), Naglasak u Anićevoem rječniku hrvatskoga jezika, *Jezik*, 39.

- Vukušić, S. – Zoričić, I. – Graselli-Vukušić, M. (2007), *Naglasak u hrvatskome književnom jeziku*, Zagreb: Nakladni zavod Globus.
- Wrocławska, E. (1999), Z badań nad kompetencją językową inteligencji łużyckiej (na podstawie ankiety socjolingwistycznej). *Lětopis* 46. Wosebity zešiwk, Domowina–Verlag Budyšin/Bautzen, 194–204.
- Zečević, V. (1989), Status „grešaka“ u usmenoj komunikaciji na standardnom jeziku, *Govor*, VI, 1, str, 53–63.
- Zoričić, I. (1994), Izvori naglasnih kolebanja u novijim rječnicima hrvatskog jezika, *Filologija*, 22–23, 229–234.

Bilješka o autorici

Mihaela Matešić docentica je na Filozofskome fakultetu u Rijeci. Na toj je instituciji diplomirala *Hrvatski jezik i književnost* te magistrirala na poslijediplomskome studiju lingvistike. Na Filozofskome fakultetu u Zagrebu obranila je 2006. godine doktorsku disertaciju na temu *Odnos ortoepije i ortografije u hrvatskome jeziku*. Radila je kao znanstvena novakinja i suradnica na projektima koje je podupiralo Ministarstvo znanosti, obrazovanja i sporta Republike Hrvatske. Trenutno je suradnica na istraživačkome projektu Hrvatske zaklade za znanost *Semantičke domene deiktičkih riječi: Istraživanje brzih semantičkih procesa u jeziku (DeicTeS)*, voditeljice Marije Brala-Vukanović.

Na Odsjeku za kroatistiku Filozofskoga fakulteta u Rijeci sudjeluje od 1998. godine u izvođenju nastave većega broja kolegija iz područja suvremene hrvatske standardologije. Kao vanjski suradnik sudjelovala je u nastavi na Visokoj školi za tumače i prevodioce Sveučilišta u Trstu (*Scuola Superiore di Lingue Moderne per Interpreti e Traduttori*) te na Učiteljskome fakultetu u Rijeci. Održala je pozvana predavanja iz područja hrvatske standardologije u Londonu na *University College London – School of Slavonic and East European Studies* i Filozofskome fakultetu Sveučilišta u Ljubljani. Pri Odsjeku za kroatistiku Filozofskoga fakulteta u Rijeci voditeljica je programa cjeloživotnoga obrazovanja pod nazivom *Primijenjeni tečaj hrvatskoga jezika za lektore i prevodioce*. Na Filozofskome fakultetu obnašala je dužnost predstojnice *Katedre za metodiku hrvatskoga jezika i književnosti i opće filološke predmete* (od 2008. do 2011. godine) te dužnost prodekanice za studijske programe i cjeloživotno obrazovanje (od 2011. do 2015. godine). Pri Sveučilištu u Rijeci sudjeluje u radu Stručnoga vijeća Centra za studije (od 2011. godine), Povjerenstva za akreditaciju i vrednovanje studijskih programa (od 2012. godine) i Povjerenstva za cjeloživotno obrazovanje (od 2015. godine). Na projektu UNAPRORI Sveučilišta u Rijeci, u sklopu provedbe Hrvatskoga kvalifikacijskog okvira u visokom obrazovanju, sudjelovala je u Radnoj skupini za izradu prijedloga standarda zanimanja i standarda kvalifikacija za upravljanje u visokom obrazovanju. Na poziv Agencije za odgoj i obrazovanje od 2013. godine sudjeluje u radu Državnoga povjerenstva za natjecanje iz hrvatskoga jezika te mu trenutno i predsjedja.

Članica je uredništva *Lahora*, časopisa za hrvatski kao materinski, drugi i strani jezik (izdavač: Hrvatsko filološko društvo). Kao članica Centra za jezična istraživanja pri Filozofskome fakultetu u Rijeci organizirala je međunarodni znanstveni skup *CLARC2016: Perspektive jezičnoga*

planiranja i jezične politike u suradnji s Institutom za hrvatski jezik i jezikoslovlje u Zagrebu te dva simpozija. Članica je međunarodnoga slavističkog društva *Slavic Linguistic Society*. Trenutno obnaša dužnost predsjednice Hrvatskoga društva za primijenjenu lingvistiku, a u okviru djelatnosti Društva organizirala je 2018. godine međunarodni znanstveni skup *Jezik i um*. Sudjeluje na znanstvenim i stručnim skupovima u Hrvatskoj i inozemstvu (Poljska, Mađarska, Austrija, Češka, Njemačka, Ujedinjeno Kraljevstvo). Radove objavljuje u hrvatskim i inozemnim časopisima i zbornicima.

ISBN 978-953-7975-72-2